

СОЦИОЛОШКИ ГОДИШЊАК

ЧАСОПИС СОЦИОЛОШКОГ ДРУШТВА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

БРОЈ 12

СОЦИОЛОШКИ ГОДИШЊАК: - пишу: Ранка Перић Ромић, Лазо Ристић, Драгана Захаријевски, Милена Јовановић Крањец, Наталија Јовановић, Биљана Милошевић Шошо, Бисерка Кошарац, Јована Петковић, Јована Чикић, Милојица Шутовић, Радош Радивојевић, Соња Пејић, Сретен Јелић, Милица Васић, Валентина Соколовска, Александар Томашевић, Владан Видицки

Децембар 2017

У финансирању часописа учествује Министарство
за науку и технологију Републике Српске

Социолошко друштво Републике Српске уписано је
у Регистар издавача Републике Српске под редним
бројем 212

СОЦИОЛОШКИ ГОДИШЊАК

број 12

СОЦИОЛОШКИ ЧАСОПИС

Издавач

Социолошко друштво Републике Српске

За издавача

Рајко Куљић

Редакција

Лазо Ристић – Универзитет у Бањој Луци, Рајко Куљић – Универзитет у Источном Сарајеву, Божо Милошевић – Универзитет у Новом Саду, Бисерка Кошарац – Универзитет у Источном Сарајеву, Душко Трнинић - Универзитет у Бањој Луци, Кјел Магнусон – Универзитет у Упсали, Александар Јокић – Државни Универзитет у Портланду, Зоран Аврамовић – Универзитет у Источном Сарајеву, Драгутин Чегар

Главни и одговорни уредник

Лазо Ристић

Замјеник главног и одговорног уредника

Бисерка Кошарац

Секретар редакције

Милица Икановић

Техничка и компјутерска припрема

Давор Дамјановић

Штампа

“Dis-Companу” д.о.о. Пале

Тираж

200 примјерака

Социолошки годишњак излази једном годишње

Адреса редакције:

Алексе Шантића 1, 71420 Пале

Доц. др Ранка Перич Ромић

Факултет политичких наука Бања Лука, Република Српска

Студијски програм социологије

Контакт: ranka.peric-romic@fpn.unibl.org

Оригиналан научни рад

UDK: 316:378.1

ПОТРЕБА ОДРЖИВОСТИ ДРУШТВЕНИХ И ХУМАНИСТИЧКИХ НАУКА У СВЈЕТЛУ ДРУШТВЕНИХ ПРОМЈЕНА: ОСВРТ НА СОЦИОЛОГИЈУ

Анстракт: У раду се анализира на који је начин болоњска реформа образовања утицала на смањење улоге и значаја хуманистичких и друштвених наука, доприносећи дехуманизацији друштва уопште, што је временом довело до потребе њихове рехабилитације. Посебна пажња усмјерена је на указивање објективних друштвених околности које су утицале на лоше ефекте примјене болоњске реформе, а који су се посебно одразили на слабење вриједносне компоненте образовања. Допринос разумијевању овог проблема дају различити теоријски приступи о образовању, као и критичко пропитивање предметне проблематике друштвених наука у складу са савременим потребама друштва. Проблематизовање предметног садржаја социологије у раду се анализира са циљем сагледавања могућих концепата рехабилитације социолошког дискурса и њеног активног укључивања у конкретне друштвене догађаје и процесе чиме она може да рационализује и објективизира своје постојање.

Кључне ријечи: болоњска реформа, друштвене и хуманистичке науке, социологија, дехуманизација

Abstract: The paper analyses in which way the Bologna education reform has influenced the reduction of the role and significance of humanistic and social sciences, contributing to the dehumanization of society in general, which in time has led to the need for their rehabilitation. Particular attention is focused on pointing out the objective social circumstances that have affected the bad effects of the application of the Bologna reforms, which were particularly reflected in the weakening of the value component of education. Contribution to the understanding of this problem, give different theoretical approaches to education as

well as the critical examination of the subject issue of social sciences in accordance with the contemporary needs of society. The problem within the subject matter of sociology, in the paper, is analysed with the aim of considering possible concepts of rehabilitation of sociological discourse and its active inclusion in concrete social events and processes, thus enabling it to rationalize and objectify its existence.

Key words: *Bologna reform, social and human sciences, sociology, rehabilitation, dehumanization*

Увод

Концепт савременог друштва већ одавно систем образовања подводи потребама тржишта, а вриједносна компонента истог постаје мјерљива кроз материјалну валоризацију знања, али не нужно и знања. Дакле, ради се о томе да је образовање изгубило своју аутономију и вриједност по себи (знање ради знања), али да је заузврат постало роба која има новчану еквиваленцију. Продукција знања за потребе тржишно орјентисане привреде утицала је на осујећивање образованости појединаца у корист прагматичности и специјализованости. Управо тај моменат је био пресудан да се са реформом образовања изврши хиперпродукција образовних профила са компетицијама траженим на тржишту рада. „Отуда помпезну дијагностичку поштапалицу да живимо у друштву знања ваља читати у критичком кључу као хибридизацију и инструментално заробљавање знања и са њим повезаног образовања... Знања има али нема образованости, то би могла бити дијагноза нашег времена“ (Laušević, 2016: 20). Прагматичност знања утиче на смањење образованости а од појединаца очекује се максимална посвећеност раду, стручност, овладавање одређеним вјештинама, као и спремност на цјеложивотно усавршавање. У таквој структури пројектованих образовних потреба друштвене и хуманистичке науке нашле су се прве на удару, а њихов опстанак зависиће од успјешности научника да очувају професионалност научног рада не подводећи исти потребама тржишта рада без критичког пропитивања друштвене стварности. Већ чињеница да се поменути научници баве промишљањем савремених услова живота говори у пролог оправданости постојања друштвених и хуманистичких наука ма колико се остале стручњачке професије бориле против онога што нуди здрав разум и критичка свијест. Чини се да данас још само друштвене а дјелимично и хуманистичке науке имају могућност да држе везу са смислом људског постојања и указују на бесмисао којим корачамо

у суноврат људског достојанства.

(Не)оправданост реформе образовања?

Дакле, већ са наметањем реформе високог образовања у Босни и Херцеговини односно у Републици Српској и земљама у окружењу, постало је сасвим јасно да европски интелектуални капитал као и неолиберална рационализација претендују на стварању универзалне некритичке друштвене свијести потпуно оспособљене да перципира стварност на основу економских показатеља о привредном расту и развоју као и побољшању квалитета живота уопште. То је са друге стране значило да је сваки онај образовни систем који није могао понудити квалификовану стручну и компетентну радну снагу оспособљену да ствара профит, требао бити и интерно реформисан. Паралелно са протежирањем потребе за прагматичним знањима, потенцирало се смањивање значаја друштвених и хуманистичких знања, јер је ваљало потиснути, објективну, здраворазумску критичку свијест која је била препрека устоличењу вјештина и знања која доносе профит. Надаље, примјена болоњске реформе у том смислу учинила је промјене форме образовног процеса али истински никада није могла да уђе у саму суштину вриједносне прилагодљивости образовања потребама не само тржишта него цјелокупног друштва. Овај проблем настаје из чињенице да транзицијске промјене у новонасталим земљама бивше Југославије нису дале очекиване резултате, јер је приватизација државног односно друштвеног власништва често спровођена у сумњивим и недовољно транспарентним условима, што је довело до појаве нове класе моћника (квази елите) чији интерес никада није ни био економско оснаживање друштва. Такви резултати транзицијских процеса из државно-планске у тржишну привреду нису могли да створе здраве предуслове за наметање па и примјену болоњске реформе. У суштини болоњска реформа са својим приоритетним циљевима у нашим условима није ни могла бити примјењена а понајмање да изњедри очекиване резултате по узору на друге европске земље. Могло би се рећи да је Болоња на наше просторе стигла у погрешно вријеме исто толико колико и на погрешно мјесто.

Различити погледи на улогу и значај образовања

Неуспјешне реформе нису умањиле значај и функцију образовања које оно има у свим друштвима па тако и нашем. За боље разуми-

јевање улоге образовног систем послужиће нам увид у неколико социолошких приступа. Дакле представници функционализма попут Диркема (Dirkem, 1981) и Парсонса сматрали су да образовање има функцију одржавања друштва чинећи исто стабилним и хомогеним. Стабилност друштва која се одржава кроз систем образовања почива на друштвено уједначеном вриједносном консензусу. Такав приступ образовању придаје посебан значај не само у преношењу друштвено-усаглашеног и културно-детерминисаног система вриједности него има улогу стабилизатора цјелокупног друштвеног система. Најслабија тачка у оваквом теоријском приступу огледа се у неутемељеном и недовољно објашњеном спонтаном стварању друштвених вриједности које продукују стабилност и хармонију друштва. Са друге стране, у нашем случају прихватљивија је теорија која друштво и његов вриједносни систем препознају као доминацију владајућих класа или утицаја структура моћи. Алтисер у дјелу Идеологија и идеолошки апарат државе школски систем посматра као идеолошки апарат државе (Кокović, 2009: 143). Алтисеровски марксизам заправо истиче поред економске те правно-политичке, и културно-идеолошку инстанцу образовања у друштву (Lalman, 2004: 115). „Без обзира на своју различитост, разне компоненте идеолошког апарата државе функционишу на темељу владајуће идеологије, односно правила, представа и вредности што их заговара владајућа класа. Тако масовни систем владајуће идеологије, скривајући се иза претензија на универзалност и неутралност школске наставе, успјева одгојити и васпитати појединце функционалне за репродукцију производних односа (Кокović, 2009: 144-145). Међутим, и ова теорија у нашем случају није примјенљива. Ради се о томе да наш образовни систем нема корелацију између образовних профила и потреба тржишта рада, па према томе не образује оне профиле који би системски и идеолошки (ако је уопште интенција владајуће идеологије икада и била просперитет друштва) помогли одрживост друштва. Супротно томе образовни систем Републике Српске није пресудан за репродукцију владајућих друштвених (класних) односа, јер припадност одређеним политичким структурама важнија је од стручних компетиција и звања појединца. Радна позиција, прије него ли стручна оспособљеност појединца одређују у нашем случају класну структуру друштва. О томе свједоче лична примања у јавном наспарма реалног сектора. Амортизација између некопетентног образовног профила појединца и систематизацијом предвиђеног радног мјеста постиже се „измишљањем“ радних позиција за политички подобна лица а за која се по потреби ради и нова систематизација.

Занимљиво је Бурдијево и Пасероново тумачење образовног

система који продукује класне разлике. Поменути аутори заступају став да је приступ образовању ограничен у зависности од културног хабитуса којег појединац стиче процесом социјализације унутар припадајуће класе. Аутори овакав став образлажу кроз примјер проходности студената током процеса образовања у коме нерјетко сами професори врше селекцију студената на основу културног капитала, а који студенти испољавају у свом спољашњем изгледу, ставу и говору (Zafirović према Burdije, Paseron, 2014: 87-88). Сам одабир образовне институције зависи од нивоа културног капитала који је директно повезан са класном позицијом, а која утиче на већу или мању проходност ученика или студената. У нашем случају избор факултета на релацији приватних и јавних није условљен културним капиталом припадајуће му класе¹ колико тренутним материјалним статусом појединца без генерацијске позадине истога. Осим тога вијековно дуга традиција појединих европских јавних или приватних факултета резултирала је високом квалитетом образовања, док у нашем случају, посебно приватни факултети брзом и релативно високом репродукцијом свршених студената не повећавају конкуренцију истих за потребе тржишта рада. Ученици средњих школа чији успех представља препреку за упис јавних универзитета на којима још увијек важе строжији критеријуми уписне политике, системски и систематичнији приступ науци, настави и уопште образовању, те процесу оцјењивања, исти амбиције о стицању дипломе остварују на приватним факултетима. О наведеном свједоче многобројни подаци. На примјер просјечна оцјена дипломираних студената јавног универзитета у Бања Луци за 2015/16 износила је 7,37. На јавном универзитету у Источном Сарајеву за исту академски годину просјечна оцјена дипломираних студената износила је 7,49. Просјечно вријеме трајања студија је око 6 година (креће се од 6,12 у Источном Сарајеву до 6,33 у Бања Луци). Поређења ради просјечна оцјена дипломираних студената на приватним универзитетима је 7,48 (уз напомену да је просјек из средње школе нижи од ученика који конкуришу и уписују државне факултете). Просјечан број година стидирања на приватним факултетима је 4,92. (Погледати у Пејић, 2016: 134-135). Дакле, као што се може видјети из наведеног, реформа образовања није довела ни до стабилнијег, хармоничнијег друштва, нити је идеолошки подржала репродукцију производних односа у служби јачања друштва и владајуће идеологије државе, а по најмање

¹ Burdije и Paseron културни капитал доводе у везу а образовањем. Дјеца мање образованих родитеља имају ограничене говорне обрасце, као што је и њихов хабитус уобличен у социјализацијом ограниченим могућностима. Они имају мање шансе за значајније напредовање у школовању (Burdije и Paseron, 2004: 87). Културни капитал представља насљеђени хабитус док је у нашем друштву виша класа (скоројевића) настала кроз процес транзиције и сумњиво спроведене приватизације.

до продукције стручнијих лица (интелектуалне, стручно-компетентне елите). Прије би се рекло да је дошло до легалне брзе репродукције некомпетентне и недовољно, односно неадекватно образоване генерације свршених студената. Нестручност и не знање на рачун брзе репродукције „образованих“ лица доводи до урушавања цјелокупног друштвеног система па и владајуће идеологије, јер се све више показује да знање мора бити утемељено на знању прије него на његовој употребној вриједности.

Реконструкција улоге и значаја друштвених и хуманистичких наука

Након овог кратког увида у најзначајније приступе образовању, вратимо се резултатима болоњске реформе примјењене у Републици Српској. Измјене које су наступиле у периоду почетака примјене болоњске реформе показале су временом да друштвене и хуманистичке науке све мање имају простора у нашем друштву, и онима оптерећеним транзицијским и трансформацијским промјенама у којима привредна стагнација траје дуже од свих очекивања. Прилагођавање образовног система потребама тржишта очекивано се у већини европских земаља јавило као логичан слијед догађаја у условима глобалне економије и акумулације капитала, али не и у оним друштвима у којима се реформа наметнула извана. Преферирање образовних компетиција које би требале да развијају неразвијену привреду показује се илузорним исто тако као што је постало сасвим јасно да образовање „престаје бити вриједност по себи“ у условима када се све мјери употребном вриједношћу. То није био довољан разлог да се развојем економског сектора потисне критичко мишљење и промишљање које је било присутно у хуманистичким и друштвеним наукама. Видљиво је да у развијеним друштвима још увијек свршени студенти хуманистичких и друштвених наука проналазе запослење. Међутим, суштински проблем настаје онда (што је случај у Републици Српској) када изостану показатељи развоја али се и даље друштвене науке (нарочито социологија) маргинализују и сврстава у ред непрофитабилних дјелатности али за коју још нико није мога дати ваљане разлоге зашто би она требала бити укинута када у друштву системска консолидација и равнотежа изостаје на свим новоима. Апсурд је у томе да наше друштво обилује проблемима различите природе и поријекла али нама и даље „није потребна“ научна дисциплина која пропитује, промишља и критички разумијева актуелну ситуацији.

Да је већ одавно уочена потреба о неопходности реконструкције друштвених наука говоре и закључци Гулбенкијанове комисије (Vol-

erstin et al,1997). Имануел Волерстин је у дјелу Увод у анализу свјетског система анализирао је улогу универзитета у различитим друштвено историјским односно развојно-економским фазама друштва. Сматрао је да се универзитет дубоко икорпорира у потребе одрживости и развоја економских структура. Са промјенама тих структура мјењале су се и потребе за одрживошћу постојећих или потребом стварања нових научних дисциплина. Промјене су се односиле и на саму предметност истих која је подрзумијевала и другачије приступе у научним погледима и проучавањима. Хуманистичке науке са превлашћу филозофског мишљења биле су доминантне све до Француске револуције. Тада је наступило вријеме модерности које је тражило другачија, објективнија знања односно законитости. Хуманистичким наука се оспоравало откривање истине, јер су се оне углавном ослањале на трагање за добрим и лијепим (Volerstin, 2005: 17), па се отуда створила потреба за стварањем друге културе која би се бавила откривањем објективне стварности (друштвене науке). Већ од Француске револуције постојала је потреба да се друштвене науке суоче са проучавањем друштвене стварности, а први такви приступи предметном проучавању уочени су у историји, док су се појавиле и нове друштвене науке попут економије, политичких наука и социологије (ограничене на мањи дио проучавања свијета), антропологије и орјентализма (са далеко опширнијим предметом проучавања) (Volerstin, 2005: 17-26). „Унутар сваки од ових дисциплина почело је да преовлађује становиште да су у овим сферама живота, тржиштем, државом и грађанским друштвом, управљали закони који су се могли распознати путем емпиријских анализа и индуктивних генерализација. Управо ово је било исто оно становиште које су „чисти“ научници имали у својим објектима истраживања. Стога ми ове дисциплине називамо номотетичким дисциплинама (тј. дисциплинама које трагају за научним законима)...“ (Volerstin, 2005: 21-22). Након 1954. год. настаје поново потреба за пропитивањем улоге значаја и позиције друштвених наука а за овај период карактеристичан је појам развој (Volerstin, 2005: 27). Под утицајем хегемоније САД-а нагрубље промјене претрпио је орјентализам који је готово нестао и антропологија која је битно промјенила фокус истраживања (Volerstin, 2005: 28). Америка као водеће свјетска економске сила наметнула је нове измјене у науци да би „развој“ могао да буде реализован у пуном смислу. Свако научно знање које открива нове законитости и даје нови научни допринос било је пожељно. То је уједно значило и појаву нових научних дисциплина унутар већ постојећих. „сада су се појавили политички социолози, друштвени историчари, као и свака друга комбинација коју би човјек могао замислити...“ (Volerstin, 2005: 28). Паралелно са овим процесом

почели су временом да расту и трошкови универзитета а цијели ситем је упао у кризу који је по мишљењу Волерстина незаустављива, а прве на удару су се нашле друштвене науке као непрофитабилне дисциплине.

Поред организационих проблема који се углавном фокусирају на универзитете и факултете чланови Гулбенкијанове комисије истакли су да постоје и одређени концептуални проблеми од којих ће даље зависити статус друштвених наука. Осим потребе да се премости јаз између раније прихваћене у научном смислу одсјечне границе између човјека односно друштва и природе, још важнијим се чини превазићи јаз између времена и простора јер садашњост јесте еволуирајући процес и у моменту предметног проучавања друштвене науке. Другачије речено, промишљање друштвене стварности анализирано са аспекта одговарајућег временско-просторног оквира у контекстуалном смислу обавезује научнике да промишљају нарастајуће и резултирајуће консеквенце истог. Инкорпорирање садашњости у предмет проучавања чини се исто толико важним као и позиција научника који научно објективизира и промишља друштвену стварност у одређеном временском тренутку. И на крају веома важан моменат у опстанку друштвених наука односи се на прецизније дефинисање подручја проучавања поменутих научних дисциплина те стварање интегрисаних програма који могу лакше да сагледају и одговоре на изазове комплексних друштвених проблема који се више не могу посматрати у оквиру појединих друштвених наука (Volesrtin et al, 1997: 129-130). Иако је интердисциплинарни приступ подразумевајући у друштвеним наукама и одговара постојећем друштвеном амбијенту, то не ослобађа научнике обавезе да се придржавају теоријских а тиме и предметних оквира дисциплина којима припадају. Интердисциплинарност која је далеко интензивнија у друштвеним и хуманистичким наукама, пожељна је и подразумевајућа коначно у анализи научних исходишта одређеног друштвеног проблема са циљем да се о истој проблематици, зарад постизања објективнијег и рационалнијег сагледавања проблема уваже резултати сродних научних дисциплина. Комплексност система у коме живимо налаже другачије реструктурирање друштвених наука. То претпоставља потребу међусобног координисаног научног рада између природних и друштвених наука као и проучавања која надилазе националне оквири. Тако на примјер анализа капиталистичког система, или анализа стратешких политичких одлука свјетских размјера и консеквенци итд., већ по природи пручаваног проблема сажима знања наднационалних оквира. Друштвене науке би такође, сматрају чланови Гулбенкијанове комисије требали имати у виду да се у научним проучавањима требају обрачунати са научним универзализмом који

између осталог подразумијева преферирање земаља центра у односу на које се врши валоризација полупериферних и периферних земаља при томе не важавајући њихове специфичности (Volerstin, 1997, 2005). Управо на овој разини наука је изашла из својих предметних оквира и објективност подвела потребама неолибералног капитализма.

Дакле, уважавајући препоруке Гулбенкијанове космисије од суштинског је значаја открити у каквој се позицији тренутано налазе друштвене науке а посебно социологија. Примјењујући болоњски концепт образовања, постало је очигледно да учитељизација надмашује образовање које треба и мора да буде окосница сваког прогреса. Специјализација знања утиче на развој компетиција односно стручне оспособљености која треба да подстиче развој економског сектора. Са друге стране као што је Волерстин претходно истакао, универзализам кочи сагледавање друштвених специфичности држава. Осим што се подстичу специјализована, рекло би се скромна, фрагментирана знања (Liesmann, 2008), у одређеним гранама на тржишту рада, занемариује се чињеница могућности, односно немогућности примјене истих у условима неразвијене привреде. При томе ваља напоменути да развој компетиција и личних вјештина у други плана ставља и занемарује критичко мишљење и промишљање. Заправо сцијентизам је отуђио хуманизам у друштвеним наукама.

Конкретно враћање хуманизма у друштвене науке како наводи Загорка Голубовић, Бурдијеа истиче као посебно заслужног за утемељење оригиналне социологије. „Сматрам да се оригиналност социологије коју је засновао Бурдије, састоји управо у интертдисциплинарном приступу који је супростављен вештачкој (и стерилној) специјализацији у проучавању друштвеног света; и друго, у доказивању потребе за холистичким или дијалектичким ставом према друштвеном свету и човеку...“ (Golubović, 2006:15). То можда и јесте најважнији концептуални оквир за очување социолошког дискурса. Бурдије истиче да социологија не може бити неутрална јер тиме подржава постојећи систем (Golubović, 2006: 15). Другачије речено социологија треба и мора да се наметне као критичка промишљајућа снага која разоткрива конструкције моћи које уколико се не подвргну критици пријете да овладају цјелокупним друштвеним сиситемом и да друштво у потпуности дехуманизују. Зато Бурдије у емпиријским истраживањима истиче потребу квалитативне анализе наспрам статистике квантитативне анализе (видјети у Golubović, 2006: 16). Суштина је у томе да се се на основу Бурдијеовог концепта развоја социологије заправо утврђује и њен једини могући опстанак у

савременом друштву који подразумемијева хуманистички и холистички приступ и отклон од сицијентизма, позитивизма и технократије.

Ништа мање значајно није и његово залагање за научни објективизам који мора у себи да подразумемијева постојање субјективног елемента, јер социологија дакле ни по предмету свога истраживања не може да се изолује од искуствених компоненти појединача, чинилаца друштвене заједнице (видјети Golubović, 2006: 16-17). Бурдије је указао на некоректан став према свим друштвеним наука, при томе покушавају да докаже управо њихову објективност. Друштвене науке а посебно социологија обрађује актуеле друштвене теме и истражује живе субјекте (Filipović, 2006: 30). Дакле „да би постале, биле објективне, да би се исчупале из ревитализације, треба себе да узму за предмет испитивања (да учине свјесним, несвјесно трансцендентално, или историјски трансцендентал) да објективизирају субјекат објективизације“ (Filipović, 2006: 30). То даље имплицира да се у проучавањима друштвених и хуманистичких наука морају открити „... друштвени услови социолошке конструкције и субјекта те конструкције“ (Филиповић, 2006: 30). Објективизам социологије као науке почива на чињеници да „субјекат науке није посебни научник него већ научно поље као свијет објективних односа комуникације и конкуренције који су регулисани у погледу аргументације и верификације.“ (Bourdieu, 2001:139 према Filipović, 2006:32). Заправо Бурдије сазнање субјекта сазнања одређује као мјесто социолошког дискурса и утемељује социологију социологије као објективну науку за проучавање најразличитијих друштвених феномена. Ипак, да ли је инсистирање на доказивању објективности социологије као науке Пјера Бурдије довело до чврше позиције исте у систему научних дисциплина. У земљама западне Европе јесте, јер је развој тржишне економије осигурао стабилност друштвеног система у коме су друштвене и хуманистичке науке преузеле активну улогу проучавања збиље (нарочито у погледу емпиријских истраживањ) а чији су се резултати потом могли за креирање нових развојних политика. У нашем друштву на жалост пошто изостају претходно наведени развојни фактори, друштвене науке широј јавности представљају се као „млађење празне сламе“. Из угла праксе овакво стање изазвано је са једне стране болоњском реформом образовања која је увелико ограничила и сузила предметне оквире наука са циљем специјализације знања која су временом довела до полуобразованог друштва, оптерећена ниским степеном развоја без реалне позиције да апсорбује нове излазне профиле. С обзиром да је реформа наметнута одозго не умањује чињеницу да настали проблеми у погледу образовања далеко урушавају комплетну слику друштва у коме они који заврше

природне и техничке науке одлазе из наше земље, а ни који дипломирају на друштвеним и хуманистичким наукама пуне бирое за запошљавање.

Како социологија може опстати

Међутим, чињеница је да у друштвима која пролазе кроз фазу привредног опоравка друштвене науке требају да добију далеко већи значај и бољу позицију, јер једино оне могу са аспекта проучавања збиље разоткрити узрочно-посљедичне односе и да на исте понуде рјешења. Зато свако умањење значаја социологије и других друштвених и хуманистичких наука значи докидање критичке свијести и смањење рационализма наспрам прагматичности и позитивизма. Спремност државе и друштва да подупире и развија друштвене и хуманистичке науке заправо на неки начин показује колико је иста спремна да развија саму себе. Борба која предстоји социологији подразумијева њено наметање и глобално, више позиционирање у рангирању научних дисциплина, са циљем очувања блиске везе са друштвом и свим његовим елементима који управо друштвену заједницу вараћају њој самој. Емпиријска истраживања о широком спектру друштвених проблема омогућавају социологији сигурну позицију у друштвеним наукама. Резултати истраживања и пропитивања различитих друштвених потреба, процеса, стања и могућности постају искористив материјал за израду различитих стратегија и будућих политика које се базирају на рјешавање постојећих проблема и одређивање будућег правца дјеловања. Како ни једно квалитетно истраживање не може бити реализовано без теоријског утемељења и претпоставке, социологија се на тај начин ограђује од могућег западања у чисти позитивизам. Емпиријска истраживања такође омогућавају развој и настанак нових социолошких теорија, и промишљања, погледа и сазнања која доприносе коначном сагледавању и разоткривању истине.

Напоменимо да социологија има потребу да проговара и научно разоткрива сложене процесе, као и силе политичке и економске доминације које човјека и друштво подводе шаблонизираним математичким и технократским квантитативним структурама а које су у служби профита и тржишта рада. На основу ове концептуализације социологија се чак и доживљава као непожељна наука јер уколико истрајава на наведеном предметном концепту она мора готово увијек бити у супротности са владајућим естаблишментом без обзира да ли се ради о доминацији политичке, економске технократске елите (и обједињено што је углавном

случај). При томе заборављамо да се социологија тумачи на тај начин зато што је (квази) стручна јавност као и постојећи систем образовања тако позиционирају. Другачије речено, од универзитетске иницијативе да се у погледу друштвених и хуманистичких наука створи простор за критичко, рационално промишљање од чијих се резултата могу унаприједити различити сегменти друштвеног дјеловања али и само друштво, зависиће значај и улога друштвених наука, а што наравно зависи и од специфичних потреба друштва као и његове економске, социјалне и политичке стабилности. То је борба предметног наметања конкретног социолога прије него социологије.

Многи социолози су на трагу ставарања нових приступа проучавању друштва, како би адекватније одговорили изазову времена у коме се налазимо, а примјер такве теорије је макро мрежна теорија (Petrović, 2006: 161). Она указује на очигледност да се умјесто вертикално-хијерархијске друштвене структуре, све више бавимо хоризонтално-плуралном хијерархијском структуром односно мрежном схватању друштва (Petrović, 2006: 162). У контекстуалном оквиру ова теорија се утемељује изворно на схватању мреже у функцији друштвених односа а тек касније, крајем двадесетог вијека са јачањем математике и економске теорије комплексних система називу се обриси природњачке теорије друштвеног система. Свакако је наведеном погодовала Кастелсова теорија умреженог друштва (Petrović, 2006: 163). Суштина појаве нових теорија своди се на то да постоји потреба да се друштво објашњава и разумијева на нови начин својствен савременим потребама али то и даље не обезбјеђује бољу статус социологије као науке. Проблем проучавања друштва у свим његовим сегментима почиње од позиције коју социологија а и друге друштвене и хуманистичке науке имају прије него ли превазилажењу застарјелих теорија. Објашњавање и размијевање друштвених односа и процеса са аспекта улога и положаја као и сложене стратификацијске мреже и даље не враћа хуманистичку компоненту у предмет проучавања, нити човјека и друштво упућује на природну утемељеност његовог постојања. Да ли си може рећи да социологија уколико жели опстати мора се одрећи једног дијела свог предмета проучавања? Нису ли управо многи ранији социолози кроз анализу друштвених проблема управо говорила о наведеном, цијенећи да социолошком анализом савремености човјек постао „модеран“ али је престао бити „природан“ (хуман). Тако на примјер промјена друштвене свијести од истинских до измишљених потреба и вриједности најочитији је примјер наведеног. Многи савременици сматрају да је таква свијест оправдана уколико има глобализирајуће ефекте који стварају профит, хомогенизацију друштва и нове униформе

културне обрске омогућивши лакше успостављање система доминације и контроле. Мекдонализација друштва управо најбоље показује на који начин рационализација и циљана учиковитост, ефикасност итд. постају потребе савременог друштва али уз присуство ирационалности (Ritzer, 1998). Критичко промишљање стварности не може никад бити изопштено из социологије.

Закључак

Концепт савременог друштва по параметрима западне неолибералне идеологије треба бити заснован на конкурентности производа који излазе ван националних оквира и постају учесници глобалног (међународног) тржишта. Како социологија као друштвена наука треба суштински да се бави разоткривањем основних друштвених процеса и односа, те разумијевањем самог друштва, она већ по наведеном предметном одређењу губи значајну позицију јер се резултати њеног промишљања не уклапају у поменуте потребе. Она често указује на једну дехуманистичку концепцију развоја друштва. За тржишну економију вриједна је она критика која указује на тренд могућег раста екстра профита. Паралелно са растом прифита социологији је битно указати на пад система друштвених вриједности. За тржишну економију важно је појединце оспособити за што већу продуктивност рада у што мањем временском периоду. За социологију важно је друштво оспособити за критичко и индивидуално промишљање друштвеног амбијента итд.

Савремени услови живота већ намећу измјене тематског оквира за проучавање сложених друштвених проблема али увијек у оквиру предметног устоличења. Очекивати да конкретно друштвене науке буду профитабилне у тржишно оријентисаном друштву погубно је оној мјери у којој се одређена научна дисциплина одриче свог предмета проучавања. То заправо значи да она губи разлоге и смисао настанка и постојања. Свједочимо да савремени услови живота дехуманизују друштво, а поврат смислености људског постојања зависи од успешности очувања предметне утемељености и чисте научне свијести.

Треба имати у виду да су на простору бивше Југославије под идеологијом комунизма социолошка промишљања била заробљена у предмету марксизам, док се данас „новолиберална идеологија савременог образовања састоји: у ширењу тржишног дискурса; омасовљењу високог образовања; прасту броја приватних провајдера и у све већој

глобализацији тржишта образовања и истраживања (Milošević, 2016: 190). Овакво стање доводи до хибридизације социолошке професије (до квантитета али не и квалитета социолошког промишљања. (видјети у Milošević, 2016: 191). Опстанак социологије на основу изазова ранијих времена али и тренутног стања, креће се на релацији предметног очувања социологије кроз социолошко саморазумевање властите професионалне делатности (Milošević, 2016:193) а уз увођење одређених социолошких дисциплина које продубљују саму предметну спознају пружајући научне одговоре на изазове савременог друштва уз повећано присуство емпиријских истраживања. Други и другачији компромис у погледу очувања улоге и значаја социологије (у ширем контексту друштвених и хуманистичких наука) није могућ.

Литература

- Altiser, L. (1984). Ideologija i ideološki aparati države. U: Flere, S. (prir). Proturječja suvremenog obrazovanja. Zagreb: RZ RKSSO.
- Burdije, P. i Paseron, Ž-K. (2014). Reprodukcijska teorija obrazovanja, društva, kulturi. Beograd: Fabrika knjiga.
- Volerstin, I. et al (1997). Kako otvoriti društvene nauke. Cetinje: CID.
- Volerstin, I. (2005). Uvod u analizu Svjetskog sistema. Cetinje: CID.
- Golubović, Z. (2006). Doprinos Pjera Burdijea humanizaciji društvenih nauka. U: Nemanjić, M. I Spasić, I.(prir.), Nasleđe Pjera Burdije: pouke i nadahnuća, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, str. 13-25.
- Direm, E. (1981). Vaspitanje i sociologija. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Zafirović, J. (2015). Reprodukcijska nejednakosti u obrazovnom sistemu-pristup Pjera Burdijea. Sociologizam. Pdf, pristupljeno: avgust 2017.
- Koković, D. (2009). Društvo i obrazovni kapital. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Lalman, M. (2004). Istorija socioloških ideja. Tom II od Parsonsa do savremenih sociologa. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Laušević, S. (2014). Obrazovanje u društvima kontrole. Sociološka luča. God. VIII, br. 1. Str. 18-26.
- Liessmann K. P. (2008). Teorija neobrazovanosti: zablude društva znanja. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Milošević, B. (2016). Sociološki temati: o radu, obrazovanju i kulturi. Novi Sad/Niš: Prometej, Filozofski fakultet-Niš.
- Пејић. Р. (2016). Спорови око болоњског концепта универзитета, Докторска дисертација. Бања Лука: Факултет политичких наука.
- Petrović, D. (2007). Od društvenih mreža do umreženog društva: jedan ostvrt na makro mrežni pristup u sociologiji. Sociologija, vol. XLIX, No.2.
- Ritzer, G. (1998). McDonaldizacija društva. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Filipović, M. (2006). Doprinos Pjera Burdijea humanizaciji društvenih nauka. U: Nemanjić, M. I Spasić, I.(prir.), Nasleđe Pjera Burdije: pouke i nadahnuća. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, str. 25-35.

Лазо Ристић¹

Универзитет у Бањој Луци
Факултет политичких наука
Бања Лука

Оригиналан научни рад
UDK: 316.42

ТРАДИЦИОНАЛИЗАМ И ДРУШТВЕНЕ ПРОМЈЕНЕ

***Сажетак:** У овом раду аутор разматра однос традиционализма и друштвених промјена. Полазиште је став да се вриједности из прошлости не могу прихватити искључиво у оном облику у коме су наслијеђене. Дакле, постоји континуитет прошлости и савремености. Главна функција преношења традиције је утврђивање реда у времену. Зато традиција није препрека за развојне друштвене промјене. Међутим, свака крајност у односу према традицији има негативне посљедице. Тако се традиционализам може инструментализовати као кочница развојних друштвених промјена. Инструментализација традиционализма појачава се ако је истовремено на дјелу ретрадиционализација.*

На крају се изводи закључак да развојне друштвене промјене нису могуће без усклађивања новог са старим, будућности с прошлошћу, иновације с традицијом. Аутор се супротставља тежњи за мистификацијом вриједности из прошлости као и тежњи за њиховим одбацивањем.

***Кључне ријечи:** друштвене промјене, модернизација, традиција, традиционализам, ретрадиционализација*

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Друштвене промјене су одувјек биле у фокусу пажње човјека. Зашто? Зато што човјек тежи да себи створи бољу будућност. За развојне друштвене промјене битно је усклађивање новог са старим. Разматрајући ова питања Лешек Колаковски тврди: “Мој општи руководећи став једноставан је и нимало нов. Постоје две околности којих треба да се увек сећамо истовремено: прво, да се нова поколења нису непрекидно

1 risticlazo@yahoo.com

бунила против наслеђене традиције, ми бисмо још и данас живели по пећинама; друго, када би побуна против наслеђене традиције једног дана постала свеопшта, ми бисмо се опет нашли у пећинама. Друштво у којем се традиција претвара у култ осуђује себе на стагнацију, а друштво које хоће да живи од побуне против традиције осуђује себе на уништење” (Колаковски 1970: 358).

Данас се на нашим просторима дешавају трансформације друштва које су промијениле однос према традицији. Отворена су велика врата за повратак традиције. Међутим, добрим дијелом повратак традицији подстакнут је политичким циљевима а то значи да је традиција инструментализована. Истовремено настају проблеми уклапања у савремене свјетске тенденције. То подразумијева друштвене промјене које ће довести до прихватања нових вриједности. У таквој ситуацији отварају се питања какве ће консеквенце у овим условима имати традиционализам и да ли традиционализам представља препреку за хватање прикључка за свјетску историју. Одговор на ова питања углавном је оптерећен уобичајеним схватањем да је традиционалиста конзервативац. Он као такав не прихвата друштвене промјене. Међутим, расправа о овом питању има смисла само ако претходно одговоримо на питање колико познајемо властиту традицију. Могло би се рећи да смо традицију давно заборавили у времену развоја социјалистичког друштва. Послије слома овог друштва и заборава традиције у фокусу пажње су, прије свега, покушаји ретрадиционализације. Истовремено је актуелно и хватање прикључка за свјетску историју. Какав би требао бити, са гледишта свјетске историје, однос према традицији? То се најбоље види на примјеру Нијемаца, Француза, Италијана и других. Они се не односе негативно према својој традицији. Они се диче својом традицијом. Ми се не можемо дичити са својом традицијом зато што смо је углавном заборавили. То даље значи, када је ријеч о традиционализму, да немамо разлога за оштру критику традиционализма у смислу његовог претјеривања. Другим ријечима, овдје постоји замјена теза. Покушаји ретрадиционализације представљени су као традиционализам. Дакле, на дјелу је углавном покушај ретрадиционализације. Када је ријеч о владајућим елитама поучно је једно указивање на стање у Србији. Владимир Цветковић тврди да „модерна Србија познаје само хирове државних „елита“ које су произвољно и насилно обликовале државни и (прото)национални идентитет – искључиво у складу са својим тренутним (пре свега материјалним) интересима, док је српско друштво настављало да егзистира у муљу предмодерног егалитаризма што га само наивни или неупућени могу изједначавати са некаквим „традиционализмом“. Најзад,

камо лепе среће да смо у модерни вихор ушли као „традиционалистичко друштво“ – онда бар не бисмо непрестано производили нове генерације скоројевића и ваљда данас не бисмо таворили у актуелном мраку стручне, политичке и моралне некомпетентности.“ (Цветковић, 2000: 156)

ТЕОРИЈСКИ ПРИСТУП

Претходне напомене намећу потребу да се одреде појмови традиција, традиционализам и друштвене промјене. Појам традиције везује се за латинску ријеч *traditio* у значењу предања, испоручивања, преношења с кољена на кољено. У најширем смислу, појам традиција обухвата погледе о људима, друштву и стварности, схватања о нормама и правилима мишљења и дјелања, које свака генерација преузима од претходне. У Социолошком речнику традиција се одређује као „скуп културних обележја, обичаја и веровања који се свесно преноси с генерације на генерацију као културна вредност неке друштвене целине“. (Социолошки речник, 2007: 629) Традиција је везана за дугачак временски период и подразумејева наслеђивање. Ради тога често се појам традиција супротставља културној промјени и проналасцима. Међутим, културне промјене и проналасци могу бити такође саставни дио традиције. Традиција је вичезначајан појам. Без обзира на различитости тешко је порицати тврдњу да традиција одржава континуитет посебности неког народа. Међутим, традиција се не може схватити као нешто дато за сва времена. Она је увијек везана за одређене друштвене потребе. Зато се, на примјер, многи обичаји потискују током одређеног временског периода. Такође се дешава обнављање традиције у специфичним друштвеним условима.

Појам традиције не може се поистовјетити са традиционализмом као вриједносном оријентацијом. Појам традиционализам употребљаваће се у ужем, негативном значењу традиције. Традиционализам значи екстремну приврженост традицији, претјерано прихваћено поштовање традиције, страх од новог и модерног, антимодернизам. Пошто значи опирање промјенама постојећих односа, традиционализам служи одржавању друштвеног *status quo*-а. Према томе, термином традиционализам не обухватамо у цјелости значење појма традиција, него означавамо један од односа према традицији. Дакле, сматра се да је традиционализам начин мишљења који се позива на систем вриједности и обичаја установљених у прошлости, а који се некритички примјењује на разумјевање савремених ситуација. У Социолошком речнику наводи се да је традиционализам „круто повођење за традиционалним обрасцима

друштвеног живота и традиционалним вредностима у друштвима која су већ захваћена модернизацијом и глобализацијом“. (Социолошки речник, 2007: 629) У односу на изворну традицију традиционализам има промијењена обиљежја. Као такав традиционализам се представља као изворна традиција. Дакле, „традиционализам се генерално сматра модификованим заостатком или прежитком претходних фаза друштвеног и културног развитка.“ (Социолошки речник, 2007: 629)

Треба имати у виду да се традиционализам на балканским просторима манифестује и као покушај успостављања континуитета са периодом прије социјализма, те се у том смислу говори о ретрадиционализацији. Ријеч је о редукцији на један од аспеката традиционалне свијести. Са распадом социјалистичког друштвеног система пажња је фокусирана на ретрадиционализацију. Међутим, она није значајна са гледишта своје суштине, али јесте са гледишта остваривања политичких циљева. Ретрадиционализација је „обнављање традиционалних образаца друштвеног живота и традиционалних вредности у друштвима која су већ захваћена процесима модернизације и глобализације.“ (Социолошки речник: 207: 495). Дакле, концепција ретрадиционализације супротставља се другој ограниченој концепцији која полази од тврдње да традиционална култура изумире са развојем модерних друштава. Овај приступ традицији разрађен је у оквирима теорије модернизације. У том смислу ретрадиционализација се може одредити као феномен постмодерног друштва. „Реафирмација традиционалног појављује се на глобалном плану као немогућност прогреса, као тежак баласт глобалног светског система и као наличје позитивне визије глобализације, очитујући се у процесима сегментације друштва, преко религијског фундаментализма, национализма, буђења етничких конфликта и обнављања идеала паријархалног и обучајног друштва.“ (Социолошки речник: 495) Снага укоријењених навика, давно прихваћених мишљења и предрасуда, снага традиције, може имати већу силу од снаге писаних закона. Зато, налазећи у традицији елементе за повећање своје стабилности и трајности, свака власт настоји, по правилу, да се ослони на неку традицију, да је сама ствара и његује.

Претходна појмовна одређења усмјеравају нас да одредимо шта ћемо подразумевати под друштвеним промјенама. Друштвене промјене су један облик друштвеног кретања. Првенствено се мисли на прогресивне промјене економске, политичке и културне структуре друштва. Уколико нема таквих промјена онда је ријеч о стагнацији. Када је ријеч о нашем друштву чини се да има смисла истраживање стагнације.

Наравно, са овом тврдњом излажемо се могућности оштре критике. Зато би овдје било прихватљивије да се употреби „блажи“ термин: релативна стагнација. Овај термин користио је Михаило Поповић у својој класификацији начина кретања друштва. Поповић тврди: „Ако се збивају одређени социјални процеси, на пример демографске промене у величини и густини становништва, ратови, освајања нових територија, релативни пораст или смањење материјалног богатства итд., али тако да у одређеном периоду ови процеси не изазову ниједну значајнију структурну промену у економском, политичком или културном погледу, за то друштво можемо рећи да се у овом периоду налази у фази релативне структурне стагнације.“ (Поповић, 1974: 297-298)

У нашем социјалистичком друштву одвијали су се процеси модернизације. Ријеч је о посебном моделу промјене друштва, које у својој основи има подстицање друштвене промјене и економског раста. То је свеобухватан друштвени процес који је садржао урбанизацију и индустријализацију што је утицало да бивша аграрна рурална друштва постају развијенија и демократскија. Ако би модернизацију посматрали са ширег гледишта могли би говорити о два основна модела модернизације. Западани модел проводи се одоздо, посредством првенствено економског развоја. Дакле, код овог модела најважнији су економски фактори. На јужнословенским просторима остварио се социјалистички модел модернизације. Модернизација се проводила одозго, политичком вољом. Овај модел модернизације напушта се појавом транзиције. Модел транзиције који је примијењен на нашим просторима оптерећен је низом негативних карактеристика (ауторитарне тенденције, етнички сукоби, угрожавање људских права итд.).

У нашим разматрањима битно је поређење са теоријским разматрања која су настајала у ранијој историји. Посебно је битно разматрање теоријских схватања о односу социјализма и традиционализма. Овим питањима није се бавио велики број социолога. Међу онима који су се бавили овим проблемима посебан значај има Јосип Жупанов. Он поставља питање каква је релација између социјалистичког друштва и традиционалног друштва. „Треба ли да традиционално друштво буде темељито разорено у судару с индустријализмом па да се тек на његовим рушевинама почне градити ново, социјалистичко друштво, или пак традиционално друштво, односно његови битни елементи могу дати основицу модерном и социјалистичком друштвеном развоју. Док је у Русији, првој недовољно развијеној земљи свијета у којој је победила социјалистичка револуција, однијела превагу прва теза у жестокој контроверзи између

народњака и социјал-демократа (особито њихова бољшевичка крила), у савременим недовољно развијеним земљама као да превладава друга теза, чак и без икакве даљне расправе.“ (Жупанов, 1977: 13)

Сличне идеје могу се видјети и код Светозара Марковића. Марковић разматра однос традиционалног и социјалистичког друштва. Прецизније говорећи, разматра задружну организацију у Србији као основицу социјалистичког преображаја друштва. Он се залагао за „природан развитак српске цивилизације“. По Марковићевом схватању требало би „да се они исти појмови о одношајима чланова, што већ постојаху у српској општини, утврде, рашире и у установама остваре; да се на истом основу организује округ као скуп социјално-економских општина, а цела држава као скуп великих општина – округа. На тај начин нова српска држава постала би установа друштвена – установа којој је циљ да општом друштвеном снагом развија и организује рад и производњу народа, једном речи: српска држава постала би оно што тежи да постане савремена европска држава.“ (Марковић, 1965: 208.)

Наравно, Марковићеве социјалистичке идеје подразумевају и критичност према српском традиционалном друштву из његовог времена. Зато није говорио о неком простом уклапању у социјалистичко друштво. Ријеч је о новим организационим облицима као узорима за организацију нових асоцијација. Дакле, није ријеч о копији старих облика друштвеног живота него о њиховом развоју и прилагођавању новим условима. У ствари, овдје је битно да укажемо на какав начин се одвијају друштвене промјене. Ту је свакако кључно питање да ли ће друштвене промјене представљати друштвени развој. Свака друштвена промјена не значи друштвени развој. Ако се дешавају друштвене промјене које не представљају друштвени развој онда постојеће промјене постају алармантне. Друштво улази, очигледно, у стање кризе. У таквом стању сасвим је разумљиво да се тражи „спас“ у традиционализму пошто традиционални облици привидно или стварно пружају шансе за бољу сигурност. Ова ситуација свакако је могла бити привлачна за широке обесправљене масе. Традиционализам у таквој ситуацији добија смисао. Наравно, нема говора о стварном враћању у прошлост. Зато традиционализам и не може постати средство за стварни традиционални начин живота. Али, може бити ефикасно средство за освајање и одржавање власти. То најбоље показују странке које су дуго на власти а на свом почетку су биле типичне по својој антитрадиционалној усмјерености. Међутим, у својој борби за одржавање власти показују типичну традиционалистичку оријентацију. Дакле, ове оријентације имају прагматични карактер. Прихвата се оно што даје боље изборне резултате.

Можемо закључити да традиционализам у нашим условима није значајан фактор друштвених промјена. Традиционализам је значајан фактор како борбе за власт тако и одржавања власти. Уколико неки традиционални елементи ипак имају позитивно дејство на друштвене промјене то не значи да ће бити његовани од стране владајућих елита. Владајућа елита има прагматичну оријентацију. Она истински ради на ономе што њој доноси корист.

Данас је вал модернизације заплуснио многе земље свијета. Али, без обзира на то традиција није нешто што је отишло у неповрат. Она је битан фактор друштвене кохезије у друштвима која су споља угрожена разорним таласима. Друштво са јачом кохезијом има веће шансе за развој и опстанак. Дobar примјер је Јапан који није доживио револуцију у друштвеној структури и друштвеним односима. Задржао је језгро друштвених односа и без поремећаја развија модернизацију. Ми смо далеко од Јапана и суочавамо се са проблемом односа прошлости и будућности. Ако се одбаци прошлост будућност је неизвјесна. Дакле, традиција је значајна за развој конкретног друштва, а вјероватно и за његов опстанак. Често се потенцира мисао да је традиција у супротности са модернизацијом. Неки иду у крајност па би уништили своју традицију. Тада би били принуђени да поштују туђу традицију. „Без традиције, свеједно да ли је она заборављена, запуштена или насилно прекинута, односно запостављена из неког другог разлога, колективитет се осећа као риба без воде; гуши се и скапава а не зна зашто.“ (Милосављевић, 2012: 206) Традиција је права вриједност коју не може замијенити традиционализам. Она посебан значај има у модернизованим друштвима. Тачно је да су модернизована друштва супериорнија али у таквом друштву појединац је изгубљен. Зато западна друштва, која имају највиши ниво модернизације, не напуштају олако своју традицију.

Ми се сада налазимо у периоду исторјског дисконтинуитета а називамо га транзицијом. Током транзиције на дјелу су традиционализам и ретрадиционализација. Међутим, суштински гледано традиционализам и ретрадиционализација су средство у идеолошкој борби. Зато би, за наше прилике, добробило данамводиљабудеставкојијеизрекаоЕдмундБерк. Он каже: „Када нам стара схватања и правила живота буду одузета, губитак ће бити непроцјењив. Од тог тренутка нећемо имати компас према коме ћемо сеуправљати, нити ћемо тачно знати какојојлуципловимо.“ (Берк, 2001: 95)

Наше је становиште да се не могу прихватити вриједности из

прошлости искључиво у оном облику у којем су наслијеђене или обновљене. Самистификацијом прошлости губи се свака креативност, а на дјелу је пука реинтерпретација традиције. Обрнута оријентација одбацује традицију и тежи стварању потпуно нових вриједности. Прихватање првог схватања значило би остати у прошлости. Обрнута оријентација значила би рушење темеља за будућност. Зато је оправдано полазиште о успостављању континуитета прошлости и савремености. Неопходно је комуницирање старих и нових вриједности. У том смислу традиција је претпоставка за рађање нових вриједности, конституент сваке иновације. Главна функција преношења традиције је утврђивање реда у времену. Зато традиција није препрека за друштвену промјену. Традиционални начин мишљења је, прије свега, регулатор друштвених промјена. Свака крајност у односу према традицији имаће негативне посљедице. Традиционализам, односно слијепо чување традиције, није ништа друго до враћање у прошлост. Али, то никако није оправдање обрнутог става који тежи потпуном раскидању с традицијом. Раскидање с традицијом врло је чест предмет расправе мислилаца. Међутим, практично се то тешко остварује исто као и традиционализам. “И најчистија, најсолиднија традиција се не испољава природно, захваљујући издржљивости онога што је једном ту, већ јој је потребно потврђивање, прихватање и њега. По својој бити она је очување, као таква судјелује у свакој повијесној промјени. А очување је заправо чин ума, истина, чин зацијело који се одликује неупадљивошћу... Чак и тамо гдје се живот бурно мијења, као у револуционарна времена, и тамо се, у тобожњој мијени свих ствари, очувава и с новим стапа у нову вриједност много више старог него што ико од нас слуги. У сваком случају, очување није мање очување из слободе него што су преокрет и новина. Стога и просвјетитељска критика традиције и романтичарска рехабилитација традиције заостају иза њезиног истинског повијесног битка” (Гадамер 1978:313-314). Слично мисли и Џон Дјуи. Његово становиште је да човек никада не може да изађе из контекста прошлост-садашњост-будућност. Полазећи с овог становишта Дјуи у центар пажње ставља “генетички метод”. “Генетички метод је можда најзначајније научно достигнуће друге половине деветнаестог столећа. Према начелу овог метода начин да се разуме било који сложени производ састоји се у томе да се следи ток његовог настајања, да се прате редом сви ступњеви његовог развика. Било би једнострано када би се овај метод применио на историју као да он представља само опште познату истину да се садашње друштвено стање не може одвојити од прошлости. Он исто тако значи да се прошли догађаји не могу одвојити од живе садашњости а да при томе сачувају своје значење. Правилна полазна тачка историје је увијек неко садашње стање и питања која оно намеће” (Дјуи 1971: 150-151). Према

томе, “садашњост која се из хоризоната новог времена разумева као актуелност најновијег времена мора прекид који је извршила с прошлошћу реконструирати као континуирано обнављање” (Хабермас 1988:12).

ДИХОТОМИЈА ТРАДИЦИОНАЛИЗАМ-МОДЕРНИЗАМ

За разумијевање улоге традиције у друштвеним промјенама потребно је узети у обзир разлику између традиције као ритуала и традиције као конвенције. На некакав начин традиција је друго име за поредак у људском друштву, за правилност и постојаност. Управо ради тога традиција је битна људска потреба. Човјек налази најпотпунију сигурност у традицији у којој је одрастао. Тако традиција постаје строго ритуални обред. Други облик у коме се традиција јавља има изразито конвенцијално обиљежје. Традиција прелази у конвенцију када апсолутна обавезност културног наслеђа почне да слаби, када се дође до сазнања да традиционални културни обрасци нису једино могући, да су они само једна варијанта у низу могућих облика. Када традиција узме облик конвенције онда постаје јасно да традиција и иновација нису строго одвојени ступњеви у друштвеном развоју, који временски смјењују један другог. То су културни чиниоци који се узајамно преплићу и прожимају. Није само традиција битна људска потреба. Битна је и људска потреба за иновацијом. Зато традиција никада не може бити очувана у непромијењеном стању, али ни иновација не може бити лишена свих елемената традиције.

Човјек увијек живи и дјела у одређеној историјској ситуацији, коју су створиле прошле генерације, а оно ново које хоће да створи има дубоке коријене у његовом погледу на будућност. У таквом контексту тежња за одбацивањем културног наслеђа није ништа друго него покушај да се једна традиција одбаци и замијени другом. Међутим, преузимање туђе традиције није иновација. Чини се да је наше друштво, с једне стране, снажно оптерећено традицијом као ритуалом и, с друге стране, покушајима замјене традиције. Изгледа да наше тегобе имају у томе узрок. Као да немамо довољно развијену традицију као конвенцију.

Специфичност друштвених промјена на јужнословенском простору је комбинација модернизације и ретрадиционализације. Разумљиво је да се у таквој ситуацији теорија модернизације налази у фокусу пажње. Ова теорија говори о процесима који друштво усмјеравају у правцу друштвеног развоја. Кочница друштвеног развоја свакако је недовољна

акумулација капитала. Поред тога традиционализам може бити кочница оријентације на успех у модерном друштву. Дакле, овдје је ријеч о дихотомији традиционализам-модернизам. Ова дихотомија била је наглашена у нашем претходном друштвеном систему. Наравно, ријеч је о социјалистичком моделу модернизације. Овај модел модернизације био је заснован на убрзаној индустријализацији. У практичном функционисању овог модела постојала је напетост између модернизацијских тежњи политичке елите и традиционализма радне снаге која је из села прелазила у градове. Посебну пажњу овој проблематици посветио је Руди Супек разматрајући дихотомију револуција и нормализација. То је друга паралелна дихотомија. Револуција представља искакање из постојећег друштвеног стања. Наравно, послје револуције настаје стабилизација. Супек је за нашу анализу значајан зато што је у фокусу његове пажње друштвена промјена која се односи на ниво „глобалног“ друштва. Његова анализа у центар пажње ставља носиоце друштвене промјене. При томе није дао довољан значај носиоцима супротстављања друштвеним промјенама. Ова страна друштвеног дешавања наглашена је код Жупанова. Дакле, његова пажња је фокусирана на сукоб традиције и модернизације.

Без обзира на сукоб традиције и иновације друштвене појаве увијек имају одређену везу са прошлошћу. Без традиције „не би постојао никакав културни ни цивилизацијски континуитет човјечанства. Свака нова генерација би почињала да гради свет испонова, од себе, негирајући све дотадашње вредности и друштвене норме, каквих покушаја је приликом разних скоковитих друштвених промена и било. Насупрот таквој идеји диконтинуитета, традиција одржава нит културно-цивилзацијског континуитета. Вредности - духовне и материјалне - предака преносе се традицијом на потомке. Свакако, уз њихово критичко сагледавање, валоризацију и ревалоризацију.“ (Шуваковић, 2011: 131) Дакле, традиција није у супротности са друштвеним промјенама. Она је регулатор друштвених промјена. Али, ако се традиција инструментализује као кочница друштвених промјена онда је на дјелу традиционализам. То се најбоље може показати на примјеру разбијања Југославије. Оно је вршено по националним шавовима. Тај „нови“ модел Европа је изживјела током 19. и прве половине 20. вијека. Код нас је традиционализам послужио као инструмент који је довео до друштвених промјена. Међутим ове друштвене промјене нису биле развојне. Све указује да ће новонастале државице имати „латентну функцију – реколонизације, протекторације и натоизације геопростора Балкана.“ (Митровић, Р. Љ. 2009: 174) У сваком случају живимо у свијету у коме су снаге иновације однијеле убједљиву побједу над снагама традиције. Нарушена је равнотежа између двију

основних тенденција у друштвеном животу. У таквој ситуацији може се јавити опасност да се иновација схвати као одбацивање традиције. Зато се може извести закључак да настају несагледиве негативне посљедице ако друштво остане без традиционалних вриједности које би активно обликовале његове токове. Традиција подразумева неки стабилан поредак, који затим може да се мијења, обнавља, усклађује, интегрише. Остајући без традиције друштво остаје без утврђених вриједности. Ако друштво не би имало поредак вриједности неминовно би доспјело у кризу идентитета. Тада се поставља питање да ли ће друштво из кризе идентитета изаћи обновљено. Јер, не мора се обнављати друштво, може се обнављати само криза, а тај процес може трајати све до дезинтеграције друштва.

Данас су у фокусу пажње теорије модернизације. Ове теорије фокусирају шажњу на промјене код људи као предуслова да у друштву почне привредни развој. Ријеч је о промјенама вриједности, увјерења и мотива. Дакле, предуслов је стварање људи са модерним особинама. Ако тако мислимо, прво питање које се поставља је шта се подразумева по модерним промјенама. Џонатан Тарнер подразумева следеће промјене: „напуштање традиционалних уверења и заузимање активних и управљачких ставова према свету, усвајање мотивације и вредности везаних за постигнуће и успех, развој усмерења ка стицању добара, жеља за уласком на тржиште, а све то насупрот традиционалним обрасцима играња већ предодређених улога.“ (Тарнер, 2009: 461). Дакле, ако су људи затворени у својим традиционалним обрасцима представљаће кочницу друштвених промјена. Зашто настаје ова кочница. Са гледишта појединца такво стање настаје зато што улази „у стање аномије – тј. стање неукорењености, дезоријентације, тако да се он више не осећа као код куће у свом свету“. (Бергер; Келнер, 1991: 53). Зато се поставља питање да ли ће се људи у оваквој ситуацији мијењати. Дакле, вјера у прогрес са модернизацијом може имати и контрапродуктивне ефекте. „Промјене било које врсте веома су болне за многе људе који су успоставили своје норме, стандарде и појмове о стабилности. За неке, друштвена промена може значити растројство, дезорганизацију, дезоријентацију, неуротично искуство, чак и отворени сукоб.“ (Коковић, 2012: 89-90)

Када се разматрају друштвене промјене битно је обратити пажњу на промјене вриједности. Промјене вриједности одражавају се на промјене друштва. Исто тако и промјене друштва одражавају се на промјене вриједности. Оба процеса су заједно присутна, међусобно се условљавају. Наравно, битно питање је шта је у том процесу доминантно.

Дискурс о овим питањима увијек ће нас довести до питања универзалних вриједности. Буржоаске револуције су као идеалне вриједности прогласиле слободу, једнакост и братство. Ништа ново није откривено, само је једна нова друштвена група прихватила и прокламовала познате вриједности. Али ново је што су те вриједности постале идеали читаве модерне епохе. Касније, када су настале снаге које су се супротставиле капитализму и оне су ове вриједности уградиле у своја идеолошка начела. Још касније, рушење социјалистичких система није поништило темељне вриједности. Данас се заступају друштвене вриједности демократије и људских права. Те вриједности у суштини садрже вриједности буржоаске и социјалистичке револуције. Оне једноставно не могу бити превазиђене, оне су очигледно универзалне. Али постоје проблеми остваривања универзалних вриједности, који могу бити до те мјере наглашени да се друштвени процеси све више удаљавају од ових вриједности. Универзалне вриједности су саставни дио традиције наших народа, као и сваког другог народа. Европа се данас приказује и као вриједност. Заиста у нечему је и треба гледати као вриједност. Наиме, европске земље нису своје традиционалне вриједности гушиле, него су се усмјериле на континуирано интегрисање са модернизацијом. Супротно томе, код нас је одстрањивање традиционалних вриједности било корјенито. Сва енергија потрошена је на стварање нових вриједности, нове традиције. Не можемо негирати да су створене неке нове вриједности, нити да су потпуно угушене раније традиционалне вриједности. Зато се мора сагледати стање онакво какво јесте, односно сагледати из чега се могу развијати друштвене вриједности наступајућег времена. У том сагледавању највећа опасност је нагло преокретање друштвених вриједности, а посебно ако се то прокламује као циљ транзиције. Таква оријентација онемогућава предност континуираног развоја друштва у коме се стварне вриједности континуирано интегришу у све више освајајуће глобализационе процесе.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

На могућност одржавања традиције у савременим условима битно утиче чињеница да је друштвена ситуација данас узела свјетски ток. Дакле, постоје друштвени процеси у које су данас укључени сви народи. Ти процеси морају се имати у виду када говоримо о традицији. Не може се традиција посматрати сама за себе. Можда би било најправилније савремене друштвене процесе назвати техницизацијом. То је један динамичан процес који се заснива на савезу науке, технике, индустрије и у себи нема ничег тајанственог и ирационалног. Али, пред њим блиједе

културне особености појединих народа. Чак се чини да многи народи теже да сешто брже ослободе свега што би могло ометати њихов технички развој.

Ако се питамо да ли је наша транзиција нешто модернизовала у погледу социо-економских права добићемо негативан одговор и, уз то, да је укинула постојећа социо-економска права. Успостављен је класичан најамни однос каквог више нема у западно-европским друштвима. То је онај најамни однос из либералне фазе капитализма. На примјер, врло честе су појаве да се радницима не уписује радни стаж, да се не уплаћује здравствено и пензионо осигурање. Положај пензионера постаје све тежи а није на видику заустављање овог тренда. Наравно, постоји низ других индикатора али нема потребе да се на томе задржавамо јер је све очигледно. Једном ријечју, бивше социјалистичке земље ушле су у сурови капитализам. То значи да је упитно говорити о транзицији. Примјереније би било говорити о још тежем слому у односу на претходни. Зато је алтернатива друштвени слом или напуштање суровог капитализма. Наравно, напуштање суровог капитализма не мора да значи повратак у социјализам. Алтернатива је изградња технолошки развијенијег и праведнијег друштва а ревалоризација истинских традиционалних вриједности не може бити у сукобу „са вриједностима на којима је почивала и почива садашња европска култура.“ (Божиловић, 2010:126)

Однос према традицији у нашем времену има посебан значај. Међутим, ипак постоје проблеми. Они настају, прије свега, ради несхватања суштине традиције. Традиција је компонента културе и као таква не може се схватити без сагледавања дихотомије прошлост-садашњост. Такође је битна дихотомија традиција-традиционализам. Међутим, ако би се традиција схватила као непромјенљиви дио културе то би значило заустављање историје. Тада би традиција довела себе у питање, пошто би била сведена на традиционализам. Традиционализам је негативна појава зато што доводи до кочења друштвених промјена. У овоквој ситуацији успоставља се инструментални однос према традицији. Зато је једна од карактеристика нашег друштва инструментализација традиције за остваривање политичких циљева. Међутим, врло често се истиче инструментализација за остваривање националних циљева. То је врло упитно пошто су и „национални циљеви“ инструментализовани за остваривање политичких циљева.

Дакле, када је ријеч о традицији можемо сматрати да је она позитивна са гледишта друштва. Међутим, традиционализам представља фактор који битно утиче на губљење корака с временом. Јо више, у

нашем друштву традиционализам може довести у питање опстајање традиције. Ова тврдња има основу у чињеници да је традиционализам у индиферентном односу према савремености. Овакав однос је лош избор и може доприносити само друштвеној дезинтеграцији. Зато се традиционализам може тумачити као антитеза друштвеном напретку, а модерно друштво и као револт на традиционализам. Традиционалисти „не желе ништа да мијењају, теже да константно имитирају ствари прошлости и не осећају ни најмању потребу да живот поставе на савремене основе. На другој страни, заступници идеје прогреса су прави реформисти јер ствари гледају изнутра. Не руше старе вредности, али предност дају иновацијама и стварају нове вредности“ (Божиловић, 2010: 121) Претходна анализа може се добрим дијелом сматрати као идеалнотипска пошто полази од замишљеног чистог облика традиционалног друштва и чистог облика модерног друштва. Такви случајеви у стварности могу бити само случајни изузетак. Модерна друштва нису лишена сваке традиције а традиционална друштва нису у апсолутном смислу антимодерна. Модерне и традиционалне карактеристике друштва једновремено постоје. Чак је могуће да се међусобно подржавају. Могуће је да модернизација утиче на обнову традиције, да подстиче њено јачање. Исто тако могуће је да традиција буде у функцији подршке модернизацији. Основ за ове тврдње је чињеница да у стварности не постоје апсолутно промјенљива друштва. Исто тако не постоји ниједно друштво у стварности које ће бити вјечно непромјенљиво. Дакле, можемо сматрати да су предрасуде тврдње о трајној статичности традиционалних друштава као и трајној динамичности модерних друштава. Зато има смисла расправљати о прожимању традиционалног и модерног. Дакле, у ширем смислу увијек је ријеч о континуитету. У том континуитету оно што је данас модерно у будућности ће бити традиционална вриједност. Зато не постоје нерјешиви проблеми када је ријеч о односу традиције и модернизације. Проблеми постоје када је ријеч о односу модернизације и традиционализма. „Зато сентенцу да је екстремни и борбени традиционализам негација аутентичне традиције не треба узимати као некакву zgodnu фразу или језичку досетку, већ као емпиријски засновану истину.“ (Божиловић, 2010: 125)

ЛИТЕРАТУРА

1. Бергер, П., Келнер, Х. (1991). Социологија у новом кључу. Ниш: Градина.
2. Берк, Е. (2001). Размишљања о револуцији у Француској. Београд: „Филип Вишњић“.
3. Божиловић, Н. (2010). Традиција и модернизација (европске перспективе културе на балкану). Социологија, LII (2): 113-126
4. Цветковић, В. (2000). Модернизам и српски „традиционализам“, Социолошки преглед, XXXIV (3-4): 147-158.
5. Дјуи, Џ. (1971): Васпитање и демократија. Цетиње: Обод.
6. Гадамер, Х. Г. (1978): Истина и метода. Сарајево: Веселин Маслеша.
7. Habermas, J. (1988): Filozofski diskurs moderne. Zagreb: Globus.
8. Коковић, Д. (2012). Друштвене промене и образовне иновације. Годишњак за 2012. годину VIII: 87-96. Београд: Српска академија образовања.
9. Колаковски, Л. (1970). О смислу традиције, Књижевност, IV.
10. Марковић, С. (1965). Сабрани списи III, Београд: Култура.
11. Милосављевић, Љ. (2012). Традиција и историјски дисконтинуитети. Култура полиса IX (17): 203-214.
12. Митровић, Р. Љ. (2009). Транзиција и периферни капитализам. Београд: Институт за политичке студије.
13. Поповић, М. (1974). Проблеми друштвене структуре, Београд: Београдски издавачко-графички завод.
14. Ристић, Л. (2000). Традиција и друштвена реконструкција. Бања Лука: Филозофски факултет.
15. Ристић, Л. (2004). Традиција и друштвене промјене. У: Д. Бранковић (прир.) Традиција и савременост. Бања Лука: Филозофски факултет, стр. 711-723.
16. Мимица, А., Богдановић, М. (2007). Социолошки речник, Београд: Завод за уџбенике.
17. Шуваковић, У. (2011). Политика Србије на распећу између ретрадиционализације и модернизације. У: М. Божић, Љ. Митровић, Г. Стојић (прир.), Традиција, модернизација, идентитети, Ниш: Филозофски факултет – Универзитет у Нишу, стр. 127-142.
18. Тарнер, Џ. (2009). Социологија. Нови Сад – Београд: Медитеран Паблицинг – Центар за демократију.
19. Жупанов, Ј. (1977). Социологија и самоуправљање. Загреб: Школска књига.

Lazo Ristić
University of Banja Luka
Faculty of Political Science
Banja Luka

TRADICIONALISM AND SOCIAL CHANGES

Summary: *In this paper, the author considers the relation between traditionalism and so-cial change. The starting point is the view that values from the past can not be accepted exclu-sively in the form in which they are inherited. Therefore, there is a continuity of past and mo-dernity. The main function of transferring tradition is to determine the order in time. That is why tradition is not an obstacle to developmental social changes. However, every extremity in rela-tion to tradi-tion has negative consequences. Thus, traditionalism can be instrumentalized as a brake on developmental social changes. The instrumentalisation of traditionalism is enhanced if at the same time re-radicalization is at work.*

In conclusion, the conclusion is drawn that developmental social changes are not possi-ble without the harmonization of the new with the old, the future with the past, innovation with tradition. The author opposes the tendency to mystify the values of the past as well as the ten-dency for their rejection.

Key words: *social change, modernization, tradition, traditionalism, retradition-alization.*

проф. др Драгана С. Захаријевски¹
Универзитет у Нишу, Филозофски факултет
др Милена Л. Јовановић-Крањец
Универзитет у Крагујевцу, Економски факултет

Оригиналан научни рад
UDK: 316.624:37.048

УГРОЖЕНОСТ ПОТРЕБА ЗА СИГУРНОШЋУ И СТРАТЕШКО ДЕЛОВАЊЕ

Резиме: У фокусу овога рада јесу потребе за сигурношћу/безбедношћу, односно утврђивање угрожености задовољавања ових потреба у школској средини. Налазима емпиријског истраживања, спроведеног у пет градова Југоисточне Србије, на узорку девет средњих школа и 540 ученика, детектује се преступничко понашање као забрињавајући вид угрожавања задовољавања ових потреба, а анализа релевантног националног и локалног стратешког оквира показује да ли су потребе за сигурношћу препознате као стратешке и да ли су акциони планови усмерени ка превентивном деловању и унапређењу постојећег стања, у циљу стварања безбедног окружења.

Кључне речи: потребе за сигурношћу, преступничко понашање, насиље, школа, стратегије.

Summary: The main focus of this paper is to determine the needs for safety/security, that is to determine the problem of not fulfilling these needs in school environment. The results of empirical research, taken in five cities of South East Serbia, considering the sample of nine high schools and 540 students, detect offensive behaviour as serious problem of not fulfilling the needs for safety/security. The analysis of relevant national and local strategic frame shows whether these needs for safety/security are recognised as strategic or not, and also whether the action plans are focused on this safety/security problem prevention and solving in order to create safe environment, or not.

Key words: needs for safety/security, offensive behaviour, violence, school, strategies.

¹ Редовни професор Филозофског факултета Универзитета у Нишу, Република Србија
е-адреса: draganazaharijevski@gmail.com

Теоријска контекстуализација

Човекове потребе чине сплет различитих биолошких и социоекономских потреба које у савременом друштву динамичних промена постају још сложеније и израженије. Потребе су скуп динамичких снага појединаца или групе које захтевају да се нешто испуни, оствари, покрене, покуша (Социолошки речник, 2006:427). Човек има изражену потребу за сигурним окружењем, схватајући сигурност као темељни животни услов за себе и заједницу у којој живи. На овом фону налазе се теоријске концепције Абрахама Маслова (Abraham H. Maslow) и Ериха Фрома (Erich Fromm).

А. Маслов у оквиру теорије људске мотивације, која се може назвати холистичко-динамичком теоријом, јер представља својеврсну синтезу и интеграцију неколиких теоријских полазишта, „у духу функционалистичке традиције Џемса и Дјуија и стапа се са холизмом Вертхајмера и Голдштајна, гештALT психологијом, као и са динамизмом Фројда, Фрома, Хорнајеве, Рајха, Јунга и Адлера“ (Маслов, 1982:92), потребе сагледава пирамидално. Базу пирамиде чине физиолошке потребе; када су оне бар и делимично задовољене јавља се потреба за сигурношћу; потом следе више категорије мотива и потреба љубави (према деци, пријатељима, породици...); а онда потреба за поштовањем (друштвени углед, престиж), да би уследила највиша - потреба за самоостваривањем. Маслов говори о „степену релативног задовољења“, што значи да су све основне потребе истовремено једним делом задовољене, а једним делом незадовољене. Другим речима: „вернији опис хијерархије би се добио када бисмо рекли да се степен задовољења смањује како се пењемо уз хијерархију надмоћности“ (Маслов, 1982:109).

Речено је, када су задовољене физиолошке потребе, појављују се потреба за сигурношћу. Уколико ова потреба није задовољена особа је преокупирана њиховим задовољењем. Потребе за сигурношћу подразумевају безбедност, сигуран посао, сталне приходе, моралну и физиолошку сигурност, сигурност породице, сигурност здравља, заштиту личне имовине, тако да могу бити приоритетније од потпуног задовољења физиолошких потреба. Ако су физиолошке потребе релативно добро задовољене, онда се према мишљењу А. Маслова јавља нови низ потреба: „потребе за сигурношћу (безбедношћу, стабилношћу, зависношћу, заштитом, слободом од страха, стрепње и хаоса, потеребе за структуром, редом, границама, моћним заштитником и тако даље)“ (Маслов, 1982: 95).

Ове жеље, како вели Маслов, могу потпуно да преовладају

организмом и да служе као скоро искључиви организатори понашања, тако да цели организам као механизам трага за сигурношћу. „Скоро све изгледа мање важно од сигурности и заштите (понекад су чак потцењене и физиолошке потребе, будући да су задовољене). За човека у овом стању, ако је оно довољно јако и довољно дуготрајно, може се рећи да живи искључиво за сигурност“ (Маслов,1982:95). Деца, али и одрасле особе воле сигуран, срећен, предвидљив, законит, организован свет „на који се могу ослонити и у којем се не дешавају неочекиване, хаотичне, нерегулисане и друге опасне ствари и у којем они, у сваком случају, имају моћне родитеље, односно заштитнике који их штите од озледа“ (Исто, 97). Код здраве и срећне особе потребе за сигурношћу су углавном, према Маслову, задовољене. „Чланови мирног, стабилног, доброг друштва које функционише без тешкоћа, обично се осећају довољно безбедним...Стога код њих више не постоје, у правом смислу, потребе за сигурношћу као активни мотивациони покретачи. Баш као што сит човек више не осећа глад, тако се и сигуран човек више не осећа изложен опасности“ (Маслов, 1982:97).

Ерих Фром у делу *Здраво друштво* говори о потребама у савременом друштву, истичући да човек не може да живи статички јер га његове унутрашње противречности нагоне да тражи равнотежу. Пошто је задовољио животињске потребе, њега гоне његове, људске потребе: „уколико је човек људско биће, задовољавање ових инстинктивних потреба није довољно да га учине срећним; оно чак није довољно да га учини здравим. Архимедова тачка специфичне људске динамике лежи у овој јединствености људске ситуације; разумевање људске психе мора се заснивати на анализи човекових потреба које проистичу из услова његове егзистенције“ (Фром, 1989: 27). Међутим, Фром сматра да је модерно друштво у основи „болесно“ јер не задовољава основне људске потребе које произлазе из услова егзистенције, а услови човекове егзистенције су, управо човекове потребе које треба да негује и задовољава и то: потреба за удруживањем, потреба за стварањем, потреба за укорененошћу, потреба за освешћивањем самосталног идентитета (Фром, 1989)

Фром у контексту услова и стања незадовољених људских потреба види „деструктивност“ и „окрутност“. Према њему, постоје две потпуно различите врсте агресије: „прва, коју дијели са свим животињама, филогенетски је програмиран импулс за напад или бег) када су витални животни интереси угрожени. Ова дефанзивна „бенигна“ агресија нужна је за опстанак јединке и врсте, биолошки је прилагодљива и нестаје кад и њен узрок. Друга врста, „малигна“ агресија, тј. деструктивност и

окрутност, специфична је за човјека и готово је не налазимо код сисаваца; није филогенетски програмирана и није биолошки прилагодљива; нема сврхе, задовољство налази у похотности“ (Фром, 1975: 21). И даље, како вели Фром, у великој мери од социјалних прилика зависи да ли ће човекова доминантна страст бити љубав или деструктивност, а те „прилике дјелују повезано с човјековом биолошки детерминираним егзистенцијалном ситуацијом и потребама које из ње извиру“.

Неоспорно је да егзистенцијална ситуација дефинише људску безбедност, а онда и безбедност у друштву. Према дефиницији Уједињених нација разликују се два концепта: концепт „људске безбедности“ и концепт „безбедности у заједници“. Према ауторима студије Мапа пута до веће безбедности у локалној заједници концепт људске безбедности треба да заштити егзистенцијалне вредности сваког људског живота од различитих безбедоносних претњи (Ђан,Ђорђевић, 2016:7), што значи да би требало омогућити и промовисати људску безбедност идентификовањем безбедоносних претњи, превентивним активностима, ограничавањем претњи, израдом одговарајућих одговора и решења. Заштита егзистенцијалних вредности подразумева да законски треба омогућити и практично испунити основна људска права и слободе, што значи и слободу од страха. Концепт људске безбедности посматра стање у седам различитих области, а једна од њих се односи на личну безбедност, која подразумева да сваки појединац треба да буде заштићен од насиља.

Други концепт безбедност у заједници је значајна димензија људске безбедности, чији је циљ да „у складу са дугорочним циљевима човека као индивидуе, заштити људски живот од претњи“. Према концепту људске безбедности, институције су дужне да обезбеде сталну заштиту и делују превентивно, у складу са потребама људи. „Безбедност у заједници подразумева активни заједнички рад различитих актера на локалном нивоу ради сузбијања насиља, нереда и криминалних активности и повећања квалитета људског живота“ (Ђан,Ђорђевић,2016:8-9), што захтева идентификовање инфраструктуре заједнице, као и економску, друштвено-политичку и безбедоносну ситуацију и утврђивање приоритета, међу којима је као посебан квалитет људског живота препозната управо безбедност.

Утврдити ризичне факторе који утичу на појаву насиља јесте посебан захтев, постављен пред бројне актере. Као ризични, између осталих, детектовани су односи у породици, индивидуални фактори, вредности, осећања, вештине, друштвени фактори, образовне политике

и други, а међу њима „школа и локална заједница“.

Школа као ризични чинилац угрожавања сигурности/безбедности

Овај рад се оријентише у односу на истраживачко питање: да ли је потреба за сигурношћу/безбедношћу угрожена у школској средини?

Различите студије се баве анализом кључних ризика који утичу на квалитет живота младих људи, посебно на њихову безбедност. Тако нпр. у студији „Безбедност младих у Србији“ (ФОД, 2010) међу кључним ризицима издвајају се, поред ризика везаних за стање у локалној заједници и у ширем окружењу који промовишу насиље, они који су везани за образовни систем: антисоцијално понашање, насиље наставног особља (агресија, неправедност, уцене, претње), ниско котирање образовања, неуспех у школовању, неангажованост у образовном процесу, нереаговање система на насиље; а онда и ризици везани за односе вршњака: вршњачко насиље, бунтовништво, пријатељи са проблематичним понашањем, одбаченост од вршњака, отуђеност, изолација, утицај банди/екстремних група.

Чињеница је да насиље није мимоишло школски систем у Србији. Оно се манифестује у свим смеровима: ученик/ученик, група ученика/ученик, наставник/ученик, ученик/наставник. Такође, одвија се у различитим деловима школског окружења. Насиље у школама је попримило различите видове: присутно је и у основним и у средњим школама, у урбаним и руралним срединама, а жртве су, поред ученика, све чешће и наставници; насилници се углавном налазе у самој школи, али их има и изван школе. Стиче се утисак да се не посвећује потребна пажња стварању осећаја сигурности у школској средини, посебно с обзиром на чињеницу да последице насиља могу за собом оставити трајне физичке повреде и психичке поремећаје. Управо зато, насиље у школама као облик девијантног понашања, али и социјални проблем, нужно намеће потребу да друштвене институције, организације и удружења, али и појединци, организовано и благовремено реагују у циљу стварања безбедног окружења.

Досадашња истраживања преступничког понашања ученика у Србији показују да је потреба за сигурношћу угрожена управо у школској средини. У периоду до 90-их година прошлог века истраживању² насиља

2 Једно од ретких је: Стојаковић, В. (1984) Злостављање деце - и њихова заштита. Београд:

у школи није посвећивана посебна пажња, да би од 2000-ите године оно постало далеко видљивије као проблем. Издавајемо истраживање Бранке Савовић, под називом Стање, проблеми и потребе наших школа, спроведено крајем 2001. године, у основним и средњим школама у три града - Београду, Новом Саду и Нишу (Савовић, 2002); затим, истраживање насиља у школама на подручју Републике Србије које је реализовао Драган Попадић у сарадњи са Институтом за психологију и УНИЦЕФ-ом, а резултате објавио у студији Насиље у школама (Попадић, Плут, 2007). Потом, следе и бројна друга истраживања³.

Посебну пажњу, надаље, посвећујемо истраживању преступничког понашања ученика средњих школа, које је спроведено за потребе израде докторске дисертације под називом Карактеристике и облици преступничког понашања ученика средње школе у Југоисточној Србији⁴, чији налази ће послужити као поуздани показатељи учесталости насиља у школској средини и самим тим обезбедити одговор на истраживачко питање: да ли је школа ризични чинилац и претња задовољавању потребе за сигурношћу/безбедношћу? Један од задатака спроведеног истраживања био је испитивање учесталости изложености ученика насиљу од стране других ученика. Од укупног броја испитаних 68,6% је одговорило да ниједном нису били жртве насиља, 20,4% да јесу једном, 10,4% да им се више пута десило да буду жртве насиља, док је 0,6% испитаника одговорило да им се често дешавало да буду жртве насиља. Такође, истраживачки задатак је био да се утврди колико су ученици учестало били жртве насиља у школи од стране наставника, у последња три месеца и у току досадашњег школовања. Утврђено је да од укупног броја испитаних ученика 89,1% ниједном нису били жртве насиља од стране наставника, 5,2% јесу једном, 3,5% више пута, док 2,25% испитаних је одговорило да су често били изложени насиљу од стране наставника.

Истраживањем је утврђен и најучесталији облик насиља међу

Институт за социјалну политику.

3 Издавајемо неколика: Т. Недимовић (2013); В. Гојковић, Л. Вукићевић (2011); Г. Томоњић, Р. Благојевић-Радовановић, Ј. Павловић, (2010); С. Гашић-Павишић (2009);

4 Реч је о дисертацији коју је одбранила једна од ауторки овога рада, др М. Јовановић Краћец на Филозофском факултету у Нишу, у октобру 2015. године, пред комисијом у саставу: проф. др. Н. Јовановић, проф. др. Д. Захаријевски, проф. др. Н. Жегарац, доц. С. Марковић-Крстић, доц. Лела Милошевић-Радуловић. Теренско истраживање је спроведено током 2014. године у пет градова Југоисточне Србије и обухватило је ученике од првог до четвртог разреда у девет средњих школа и гимназија, где је испитано 540 ученика. Узорак у истраживању је комбинација стратификованог, квотног и случајног; стратификован по окрузима (Нишавски, Јабланички, Топлички, Пиротски, Пчињски и Зајечарски), по градовима-општинама (Ниш, Трговиште, Врање, Пирот, Зајечар), узрасту ученика (од првог до четвртог разреда), по типу школе (средње стручне школе и гимназије).

ученицима. Наиме, приликом испитивања насиља ученика над другим ученицима најфреквентнији одговор је да су доживели неки облик емоционалног и вербалног насиља од стране других ученика, односно да су их други ученици псовали, вређали или називали погрдним именима (61,8% ученика је одговорило да никада није доживело овај облик насиља, 21,9% је такву врсту насиља доживело једном, 13,7% више пута, док је скоро 3% ученика одговорило да им се то често дешавало). Код испитивања да ли су ученици доживели неки облик физичког насиља у школи, односно да ли су их други ученици шутирали, шамарали, гурали, ударали, скоро 90% ученика је одговорило да никада није доживело физичко насиље, 6,7% да је тај облик насиља доживело једном, 2,8% више пута, док је 1,3% одговорило да им се то често дешавало. Детектована је и изложеност ученика неким облицима сексуалног насиља: од укупног броја испитаних ученика 90,9% је одговорило да никада није доживело такав облик насиља, 3,9% јесу једном, 3,5% више пута, док је 1,5% одговорило да су сексуално узнемиравани често.

Добијени подаци и налази јесу забрињавајући и захтевају низ нормативних и стратешких акционих решења у циљу повећања степена безбедности. Трећина испитаних ученика је бар једном била жртва насиља од стране ученика, 7% у последња три месеца, а 10 % је у току досадашњег школовања доживело неки облик насиља од стране наставника.

Сигурност/безбедност у националним стратешким документима

Друго истраживачко питање овога рада усмерено је на налазе спроведене анализе релевантних стратешких докумената, и оно гласи: да ли је потреба за сигурношћу препозната као стратешка потреба и да ли су предвиђене акције усмерене на превенцију и унапређење постојећег стања, а у правцу повећања степена сигурности?

Чињеница је да су ресорни државни органи израдили стратегије деловања у складу са новим безбедоносним окружењем и реалношћу, увидевши да претње није могуће самостално решити. Угрожена потреба за сигурношћу захтева стратешко деловање друштвене заједнице, посебно на локалном нивоу. „Примарни задатак сваке државе огледа се у тежњи да се осигура један сигуран друштвени амбијент у којем ће сви грађани сигурно и спокојно да живе и раде. У демократским друштвима, сигурност има између осталог за циљ заштиту људских права, те се повећањем степена сигурности повећава и могућност поштовања људских права” (Лапандић,

2014: 818).

Проблем школског насиља, које угрожава потребу за сигурношћу свих актера у образовно-васпитном процесу, у развијеним земљама се сматра националним проблемом и решава заједничким акцијама различитих владиних сектора. Посвећеност државе Србије поштовању права и унапређењу положаја деце, а посебно спречавању и заштити деце од насиља и обезбеђивању безбедног окружења, сагледава се и у стратешким документима Владе и законима које је Народна скупштина Републике Србије усвојила, као и у реформским процесима у области социјалне и здравствене заштите, образовања, правосуђа, полиције и другим областима, почев од 2000-ите године, па до данас.

Међу бројним документима, који регулишу проблем превенције и заштите деце од насиља, требало би најпре поменути међународне: Конвенција о правима детета, Миленијумски циљеви развоја, Свет по мери детета, Квалитетно образовање за све, а потом и националне, који се примењују у Републици Србији: Закон о основама система образовања и васпитања, Национални план акције за децу, Општи протокол о заштити деце од насиља, злостављања и занемаривања у образовноваспитним установама, Посебни протокол о заштити деце од насиља, злостављања и занемаривања у образовноваспитним установама, Национална стратегија за заштиту деце од насиља и Оквирни акциони план за превенцију насиља у образовноваспитним установама. Готово у свим наведеним документима, које је усвојила држава Србија, потреба за сигурношћу препозната је као приоритетни проблем. Сваки документ у свом садржају обухвата део који се односи на важност обезбеђивања сигурног окружења за живот и развој деце, као и мере за њихово обезбеђивање.

У циљу обезбеђивања сигурног окружења за живот и развој младих у Националној стратегија за превенцију и заштиту деце од насиља, који је основни стратешки документ Владе Републике Србије у превенцији и заштити деце од насиља, истакнута су два општа стратешка циља: 1/ Развој безбедног окружења у коме ће бити остварено право сваког детета да буде заштићено од свих облика насиља; 2/ Успостављање националног система превенције и заштите деце од свих облика злостављања, занемаривања и искоришћавања.

Општи стратешки циљеви разрађени су кроз специфичне циљеве и мере. Основни специфични циљ је подизање нивоа свести о проблему насиља код грађана, а посебно деце, уз њихово активно

учешће, што би допринело формирању ставова о неприхватљивости свих видова насиља. Мере и активности за реализацију ових циљева, које прописује Национална стратегија, многобројне су и обухватају испитивање јавног мњења и спровођење истраживања ставова и праксе везане за насиље над децом; организовање јавних кампања, уз учешће деце, с циљем промене културних и друштвених норми, стереотипа, предрасуда и традиционалних обичаја којима се подстиче и одржава насиље; информисање путем електронских и штампаних медија, трибина; успостављање веб странице са релевантним информацијама о препознавању и пријављивању злостављања и занемаривања деце и помоћи која је доступна у друштву; промовисање примера добре праксе у борби против насиља над децом; развијање и спровођење програма и пројеката на тему толеранције, прихватања различитости и комуникацијских вештина у свим релевантним системима (здравствена и социјална заштита, образовање, полиција, правосуђе); обука мајки и очева за одговорно родитељство и за унапређивање функционисања породице; увођење садржаја о превенцији насиља над децом у наставне планове и програме основних и средњих школа.; подршка развоју и ширењу програма Школа без насиља и других програма који успостављају систем превенције и интервенције у случајевима насиља у школском окружењу; укључивање деце у организовање кампања, трибина, округлих столова, изложби и других едукативних догађаја на тему борбе против насиља, промоције толеранције, конструктивног решавања сукоба и слично.

Даље активности на разради Стратегије дате су у Акционом плану за превенцију насиља у образовно-васпитним установама у оквиру којих су дефинисане конкретне мере, активности, носиоци активности, рокови за њихову реализацију и потребна средства. Сходно томе, може се закључити да постоји чврсто опредељење за поштовање права сваког детета да буде заштићено од свих облика насиља, злостављања, занемаривања и искоришћавања.

Требало би скренути пажњу на следеће: 1/ Чињеница је да су многобројни стратешки циљеви, активности и предложене мере углавном преписани из међународних докумената, тако да се губи из вида потреба за контекстуализацијом у складу са националним специфичностима, као и потреба за дефинисањем програма превенције и заштите деце од насиља у циљу обезбеђивања безбедног окружења на основу резултата релевантних емпиријских истраживања; 2/ Поред многобројних мера које су таксативно дате у већини докумената, а односе се на превенцију насиља и заштиту деце од насиља, у пракси, када је реч о школи, најчешће

се наводе мере за решавање проблема насиља када се оно већ десило (инсталирање камера у школи, увођење школског полицајца и дежурних наставника). Акцент би требало ставити на превентивне програме, који ће се реализовати благовремено, почевши од вртића па надаље.

Један од најважнијих принципа стратешког деловања јесте модел превенције деце од насиља, односно, систематска и планска сарадња између свих установа, служби, органа и организација (државних служби и невладиних организација), које имају одређене улоге у процесу превенције насиља. У савременим моделима заштите деце од насиља и злостављања, социјални, правни, медицински и образовни систем, као и организације цивилног друштва, “чине мање или више кохерентну мрежу која се усклађује са прописима, потребама, ресурсима и другим специфичностима одређеног друштва” (Обретковић, 1999:58). Ови модели подразумевају мултидисциплинарни и интерресорски приступ, како би адекватно одговорили на сложену појаву као што је насиље деце и обезбеђивање сигурног/безбедног окружења за њихов равој.

Од докумената који су усвојени последњих година, чија реализација и иновирање још увек траје, посебно издвајамо Националну стратегију за младе за период од 2015. до 2025. године и Стратегију безбедности младих Града Ниша.

Национална стратегија за младе за период од 2015. до 2025. године⁵ препознаје девет стратешких циљева када су у питању млади и њихови интереси, а међу тим циљевима и „услове за развијање безбедоносне културе младих“, чије унапређење се очекује у наредних десет године. Стратегија сагледава младе као значајан ресурс сваког друштва и истиче потребу да се уваже специфичности ове групе на пољу претњи којима су изложени, а онда изнађу начини за постизање њихове безбедности јер већа изложеност безбедносним ризицима и претњама утиче на угрожавање физичког опстанка и интегритета младих. Оваквом стању доприноси одсуство развијеног координираног мултидисциплинарног приступа и међусекторске сарадње у идентификовању, планирању и пружању услуга, које одговарају безбедносним потребама младих, а уз то нису довољно ојачане институције заштите и није постигнута већа усклађеност програма намењених решавању питања безбедности младих са прописаним стандардима. Отуда се предвиђа унапређивање програмске

5 Министарство омладине и спорта Републике Србије, на основу члана 10. Закона о младима („Службени гласник РС“, број 50/11) и члана 45. став 1. Закона о Влади („Службени гласник РС“, бр. 55/05, 71/05 – исправка, 101/07, 65/08, 16/11, 68/12 – УС, 72/12, 7/14 – УС и 44/14),

подршке (у домену примарне, секундарне и терцијарне превенције), што подразумева подизање квалитета и ефикасности већ постојећих програма, као и креирање нових програма са темама и садржајима који се баве оним безбедносним ризицима и претњама којима су млади изложени.

С обзиром на то да је насиље најчешћи проблем са којим се млади сусрећу у свакодневном животу, дефинисан је стратешки циљ: унапређени услови за развијање безбедносне културе младих. Међу очекиваним резултатима и планираним активностима реализације издвајамо само оне који се односе на тему овога рада. Очекује се „устостављено свеобухватно и континуирано образовање младих о безбедносним изазовима, ризицима и претњама, као и безбедном понашању“ (35). Дакле, уређен начин континуираног развијања безбедносне културе младих. Потом, очекује се остварена „подршка програмима вршњачке едукације и интракултурног учења који промовишу толеранцију, разумевање и андидискриминацију“ (37), али и унапређено праћење и анализа безбедносних ризика и претњи, као и сарадња институционалних и ванинституционалних актера у заштити младих.

Национална стратегија за младе за период од 2015. до 2025. године као специфичан проблем препознаје присутност вршњачког насиља, насиља међу навијачким групама, насиља према ЛГБТ популацији, насиља у партнерским односима и према странцима, непоштовање људских и мањинских права и честа употреба и злоупотреба оружја. Стога се као дефинисан специфичан циљ и очекивања реализације везују, између осталог, за унапређене програме прихватања различитости, толеранције и неговања ненасилних начина комуникације.

У оквиру специфичног циља очекују се унапређени програми рада са младима који су жртве насиља. Очекивани резултати и планиране активности реализације су: смањити насиље на штету младих; подржати програме и обуке за развој вештина за реаговање на насиље на штету младих; развити нове облике сарадње институција које брину о младима – жртвама насиља; успоставити делотворне мере да се починиоци насилног деликта удаље од жртве; унапредити програме подршке младима који су били жртве насиља, нарочито жртве родно заснованог насиља; успоставити ефикасније механизме за психосоцијалну подршку жртвама насиља.

Стратегијом безбедности младих Града Ниша, која је донета 2013. године, обухваћене су неколике категорије безбедности, изведене из

Стратегије безбедности Града Ниша⁶, а међу њима, као посебно значајна, препозната је: социјална безбедност, која обухвата следеће области: здравље, криминал, поштовање људских права и права мањина, саобраћај и транспорт, вршњачко и породично насиље.

С обзиром на то да је вршњачко насиље у порасту, што је „национални тренд“ који одговара и ситуацији у Нишу, општи циљ Стратегије је усмерен на унапређивање личне безбедности младих од 15 - 30 год старости развојем локалних капацитета за праћење проблема насиља, као и капацитета за развој и имплементацију конкретних мера - превентивних и заштитних програма усмерених ка младима, родитељима и другим актерима у заједници, подижући на тај начин безбедносну културу, како младих тако и грађана Ниша у целини.

Насиље је издвојени приоритет Стратегије, тако да у складу са дефинисаним специфичним циљевима утврђује конкретне мере/ активности и носиоце активности. Посебан акценат је стављен на спровођење програма/услуга усмерених на превенцију и заштиту младих од насиља и повећање њихове безбедности. Као мере, између осталог, истичу се: обучавање наставника и школског особља о насиљу, о вештинама комуникације, о отвореном дијалогу између деце и одраслих и о превентивној улози школских правила; обучавање наставника и школског особља о примени Посебног протокола за заштиту деце и ученика од насиља, злостављања и занемаривања у образовно – васпитним установама; изградња капацитета Тимова за заштиту деце од насиља за успостављањем сарадње и квалитетнијим укључивањем у рад Савета родитеља, ђачких праламената, омладинског Цивилног сектора; спровођење програма вршњачког образовања и саветовања на тему вршњачког насиља; подстицање активизма младих кроз учешће у програмима омладинског цивилног сектора и омогућити активно учешће у доношењу одлука на нивоу школе и локалне заједнице и друго

Један од специфичних циљева у фокусу има унапређивање

6 Прва Стратегија безбедности Града Ниша израђена је у мају 2010. године, са визијом да Град Ниш буде економски, социјално и еколошки сигуран и безбедан град који перманентно јача институције за унапређење безбедности, превентивно делује и адекватно решава ризике и претње безбедности у циљу повећања квалитета живота својих грађана. У духу ове визије Град Ниш је у 2016. години формирао Савет за безбедност Града Ниша и започео процес израде нове стратегије безбедности, ослањајући се на иновирани, искуствено развијени концепте људске безбедности и безбедности у заједници. Једна од ауторки овога рада, проф. др Драгана Стјепановић Захаријевски била је члан радне групе за прикупљање података потребних за анализу безбедносних проблема и ризика у заједници у процесу израде Стратегије безбедности Града Ниша за период од 2017. до 2020. године

безбедносне културе међу младим људима, родитељима, наставницима, омладинским радницима кроз активну промоцију на локалном нивоу. За његову реализацију предвиђене су мере: промовисање превенције насиља путем медијских кампања за промену навика, понашања и постојећих друштвених норми, на свим нивоима; сензибилизација јавног мњења - родитеља и медија у вези са узроцима насиља, као и развијање свести и одговорности о овом проблему у популацији која је највише изложена ризику; промовисање примера добре праксе у унапређивању положаја младих и решавању проблема насиља итд.

Закључак

Потребе за сигурношћу/безбедношћу изложене су бројним ризицима и опасностима, па стога аргументовано, на основу предочених анализа, закључујемо о угрожености њиховог задовољавања. Кроз призму забрињавајућег стања насиља у школској средини, посебно на основу налаза спроведеног емпиријског истраживања преступничког понашања, под називом „Карактеристике и облици преступничког понашања ученика средње школе у Југоисточној Србији“, добијени резултати су послужили као поуздани показатељи учесталости насиља у школској средини, али и као одговор на полазно истраживачко питање: потреба за сигурношћу јесте угрожена у школској средини. Школа је ризични чинилац и претња задовољавању потребе за сигурношћу/безбедношћу. Дакле, школа није у потребној мери безбедно место.

Анализирани стратешки документи потребе за сигурношћу/безбедношћу сагледавају као стратешке, с обзиром на то да акценат стављају на унапређивање постојећих услова у циљу повећања степена сигурности: развијањем свести и одговорности о овом проблему у популацији изложеној ризицима, образовањем и саветовањем на тему вршњачког насиља, подстицањем активизма младих, промовисањем програма превенције и развијањем нових облика сарадње институција које брину о младима и друго.

Млади су, дакле, препознати као кључни актери - као субјекти угрожени различитим формама безбедносних претњи, као учесници и сведоци насиља, али и као субјекти који могу да креирају конкретна решења

Литература:

- Безбедност младих (2010). ФОД.
- Гашић-Павишић, С. (2009). Знања и уверења будући учитеља о вршњачком насиљу међу ученицима – поређење српски и енглески испитаника. Иновације у настави, Год. 22, Бр. 4,(71-84). Београд: Учитељски факултет.
- Гојковић, В., & Вукичевић, Л. (2011). Вршњачко насиље - Bullying код ученика средњих школа. Зборник Института за криминолошка и социолошка истраживања, XXX(1-2), 199-218.
- Ђан, А., Ђорђевић, Ц. (пр.) (2016). Мапа пута до веће безбедности у локалној заједници, Стална конференција градова и општина и Београдски центар за безбедносну политику, Београд.
- Истраживање о положају и потребама младих, Министарство омладине и спорта, 2013.
- Истраживање Грађани Србије о насиљу, Београдски центар за безбедносну политику, 23.11.2013.
- Лапандић, Н. (2014). Људска права и слободе, сигурност и развој Босне и Херцеговине. Друштвени огледи. Центар за друштвена истраживања Интернационалног Бурч универзитета, Сарајево, Босна и Херцеговина. 1(2), стр.815-824.
- Маслов, Х. А. (1982). Мотивација и личност. Београд: Нолит.
- Милошевић, Л., Марковић Крстић, С. (2009). „Проблем насиља у школама у неким земљама Балкана“ у: Противуречности социјализације младих и улога образовања у афирмацији вредности културе мира, приредили: Милосављевић, Љ., Јовановић, Н., Стјепановић Захаријевиќи, Д. Ниш: Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета Универзитета у Нишу.
- Национална стратегија за младе за период од 2015. до 2025. године, Министарство омладине и спорта Републике Србије, на основу члана 10. Закона о младима („Службени гласник РС“, број 50/11) и члана 45. став 1. Закона о Влади („Службени гласник РС“, бр. 55/05, 71/05 – исправка, 101/07, 65/08, 16/11, 68/12 – УС, 72/12, 7/14 – УС и 44/14)
- Национална стратегија за превенцију и заштиту деце од насиља. Министарство омладине и спорта Републике Србије На основу члана 45. став 1. Закона о Влади („Службени гласник РС“, бр. 55/05 и 71/05-исправка, 101/07 и 65/08)
- Недимовић, Т., Биро, М. (2013). Ко су жртве вршњачког насиља?. Зборник Института за педагошка истраживања, 45(1), 150-168.
- Обретковић, М. (1999). Мултидисциплинарни модел заштите деце - жртва насиља, Темида, год. 2, бр. 3-4, стр.54-62.

- Попадић, Д. (2009). Насиље у школама. Београд: Институт за психологију.
- Попадић, Д., Плут, Д. (2007) Насиље у основним школама у Србији - облици и учесталост. Психологија, вол. 40, бр. 2, стр. 309-328
- Радоњић, О, Потребе, (2008). Социолошки речник (приредили Мимица, А., Богдановић, М.) Београд: Завод за уџбенике. стр.427.
- Савовић Б. (2002). Дисциплински проблеми у основној и средњој школи - мишљење наставника, Зборник Института за педагошка истраживања, (34): 258
- Стојаковић, В. (1984). Злостављање деце - и њихова заштита. Београд: Институт за социјалну политику.
- Стратегија безбедности младих Града Ниша, Ниш, 2013.
- Томоњић Г., Благојевић-Радовановић Р., Павловић Ј., Колико је насиље присутно у школи, Педагошка стварност 56, (1-2): 46-58, 2010.
- УНИЦЕФ, Школе без насиља, резултати петогодишње евалуације.
- Фром, Е. (1975). Анатомија људске деструктивности. Загреб: Напријед.
- Фром, Е. (1989). Здраво друштво. Загреб: Напријед/Нолит.
- Необјављена докторска дисертација Јовановић-Крањец, М.(2015) Карактеристике и облици преступничког понашања ученика средње школе у југоисточној Србији. Филозофски факултет Универзитета у Нишу.

Проф. Др Наталија Јовановић¹

Филозофски факултет, Универзитет у Нишу

Др Милена Јовановић-Крањец²

Економски факултет, Универзитет у Крагујевцу

Оригиналан научни рад

UDK: 316.624-057.874

СИГУРНОСТ И БЕЗБЕДНОСТ УЧЕНИКА У ЗАКОНОДАВНИМ ДОКУМЕНТИМА СР СРБИЈЕ

***Резиме:** Рад би био преглед и анализа стратешких и законодавних докумената који се односе на превенцију и интервенцију у случају вршњачког насиља, насиља над ученицима и злостављања ученика у школском систему. Последњих година стручну јавност, али и актере јавног живота све више заокупља проблем насиља у школама. У почетку је насиље санкционисано казнама, насиљем и лошим оценама. Како је проблем попримао системски карактер постало је неопходно предузимање системских мера. Насиљем је човек био и јесте угрожен и од насиља је потребна заштита. Развојем и институционализацијом образовања, школски систем постаје место масовног окупљања деце и место високог ризика од насиља. Школско насиље постаје системска девијација које захтева друштвену интервенцију. Друштво на нивоу стратешких, законских и оперативних докумената предузима конкретне мере за артикулацију и заштиту ученика од насиља. Прегледом и анализом документације, на нивоу стратешких и законодавних аката би требало да се стекне увид о променама у потреби за сигурношћу и безбедношћу ученика у школи.*

***Кључне речи:** потребе, сигурност, ученици, школско насиље*

***Summary:** This paper is focused on analysis of strategic and legislative documents related to prevention from peer violence, violence against students and abuse of students in school system. In recent years, experts and, also, public figures are more interested for the problem of school violence. Initially, school violence was sanctioned by punishments and bad grades. But these measures were also violent, so the need for taking strategic action against all kind of violence, on*

1 Филозофски Факултет Универзитета у Нишу, Република Србија, email: natalija.jovanovic@filfak.ni.ac.rs. тел: (+381 18) 514-311; 514-243.

2 Економски факултет Универзитета у Крагујевцу, Република Србија, email: mkranjec@kg.ac.rs, тел: (+381 18) 503-570, 064 244 31 56.

both sides, were inevitable. By institutionalisation and development of education, school system became the place of students massive gathering and, also, the place with high risk of violence. School violence became systematic deviation requiring social intervention. Society through strategic and legislative documents takes action for preventing students from violence. Documents reviewing and analysis, in the perspective of strategic and legislative acts, should offer the necessity for changes considering students safety and security in schools.

Key words: needs, safety, students, school violence

Увод

Људске потребе теже да се задовоље, а начин задовољења зависи од културе, степена цивилизацијског развоја, и од економских параметара. Људи имају бројне и разноврсне потребе: физиолошке потребе за храном, водом, ваздухом, одевањем и становањем; друштвене потребе за припадање одређеној групи; и личне потребе. Начин на који човек задовољава своје потребе се мењао са променама у цивилизацијском развоју. Једна од елементарних потреба јесте потреба за сигурношћу и безбедношћу. Задовољавајући ову потребу човек је градио склоништа, ограде, зграде, институције за заштиту. Човек се штитио од природе, других животиња и најзад од других људи. Насиљем је човек био и јесте угрожен и од насиља је потребна заштита.

Насиље је друштвени проблем и прати сва друштва у временској и просторној равни. Једнако је присутно и у богатим и у сиромашним друштвима, развијеним и неразвијеним, само мења облике, интензитет и форме испољавања. Цивилизацијски развој није утицао на смањење и нестајање насиља. Насиље се јавља као вид комуникације између појединаца, друштвених група, појединаца и група, између друштава. Потреба за сигурношћу и безбедношћу је аутентична људска потреба која се није до краја решила ни у најразвијенијим друштвима. Ратови, сукоби, школско насиље, породично насиље, насиље на спортским догађајима, тероризам, показују да насиље нема границе и стално увећава потребу човека за сигурношћу и безбедношћу.

Социјално окружење обликује развој, мишљење, ставове и понашање појединаца. Школа, као друштво у малом, реални социјални амбијент непосредно утиче на развој појединаца, његову социјалну интеграцију. Школа, као друштвени подсистем, прелама све карактеристике

једног друштва, кризних ситуација и односа. Насилничко понашање ученика рефлексија је друштвених односа унутар школе, породичних и друштвених односа. За насиље младих одговорни многобројни чиниоци, иако је за превазилажење овог проблема неопходна што чвршћа сарадња школе са породицом и друштвеном заједницом. Школа као агенс секундарне социјализације, у време када је образовање свеобухватно, на одређеном нивоу, преузима значајну улогу и одговорност у решавању питања сигурности и безбедности ученика. Школско окружење је, поред породичног, један од најутицајнијих елемената у развоју појединаца, што упућује на неопходност решавања питања безбедности и сигурности ученика.

Насиље је реални проблем са којим се суочавају и школе у Србији. То је насиље које се јавља између ученика, ученика и наставника, наставника и родитеља. Када се ради о насиљу међу децом, посебно у школи, важно је знати да је тренутна интервенција неизоставна и неизбежна. Ако се правовремено препозна, заустави и спречи насиље, пружи деци помоћ да превладају последице насиља, шаље им се јасна порука да је њихова добробит важна и да живе у друштву које не толерише насиље.

Заштита деце од насиља, злостављања и занемаривања представља веома актуелан проблем. Последице насиља могу изазвати трајне последице: физичке и психичке. Насиље као све већи друштвени проблем, намеће потребу да институције у области здравства, образовања, полиције, социјалних служби организују и предузму активности за адекватно интервенисање и превентивно деловање.

Од 2000. године у Србији је усвојен Националну стратегију за превенцију и заштиту деце од насиља, а у јануару 2009. године и Оквирни акциони план за превенцију насиља у образовно-васпитним установама. Националним планом акције за децу предвиђена је и израда посебних протокола за поједине системе. Посебни протокол је обавезујући за све који учествују у животу и раду образовно-васпитне установе, и намењен је деци, ученицима, васпитачима, наставницима, директорима, стручним сарадницима, помоћном и административном особљу, родитељима/старатељима и локалној заједници

1. Теоријски оквир

У раду се полази од теорије потреба коју је дао Абрахам Маслов.

Он је објашњавао зашто људе подстичу одређене потребе у одређеном времену. Постоје друштва у којима људи више енергије улажу у личну сигурност, а у другим друштвима су важније храброст и друге особине које изазивају поштовање. Маслов сматра да су потребе хијерархијски рангиране од најнеодложнијих до мање битних, од оних које се морају одмах задовољити до оних чије задовољење се може одложити. Тако је потребе сврстао у 5 нивоа: 1. физиолошке потребе, 2. потребе за сигурношћу, 3. друштвене потребе (за припадношћу), 4. потребе за поштовањем и 5. потребе за самопоштовањем.

По Масловљевој теорији хијерархије људских потреба (Schiffman и Kanuk, 2000) први и основни ниво су физиолошке потребе (за храном, водом, ваздухом, станом и слично). По Маслову, физиолошке потребе су доминантне док се не задовоље. За гладног човека храна је приоритет. Сиромашна друштва имају проблем глади као основну друштвену потребу. Развијена друштва имају као основне потребе на вишем нивоу: потребе за грађанским слободама, органска храна, еколошке потребе и слично.

Одмах након задовољења потребе за храном и водом човек настоји да задовољи потребу за сигурношћу и безбедношћу. Стабилност, сигурност, ред, заштита и контрола живота и окружења постају други ниво приоритета. Сигурност значи и потребу да се храна обезбеђује континуирано, не само тренутно. Образовање, запослење и штедња постају начин да се задовољи потреба за безбедношћу. Потребу за физичком сигурношћу подстиче растућа стопа насиља.

У домаћој литератури може се прочитати да је проблем девијантног понашања, поготову младе популације, деце и омладине, “најхитнији социјални проблем савременог друштва”. Социјални проблеми могу се схватити као одступање од друштвених норми које има штетне последице по делове друштва или друштво у целини. Роберт Мертон (Мертон, 1971) одређује социјални проблем као раскорак између социјалних стандарда, односно уобичајених норми понашања и фактичког стања у друштву.

У статистичкој дефиницији нормалности, у којој она означава средњу вредност, човек представља статистички просек. Разлику између нормалних и патолошких чињеница у социологију је увео Емил Диркем. По њему “нормалне друштвене чињенице се дефинишу својом општошћу, односно просечношћу у оквиру одређеног друштвеног типа, у одређеној фази његовог развоја; патолошке су пак оне друштвене чињенице које одступају од (статистичког) просека.” (Социолошки речник, 2004:365)

Социологија ипак полази од конкретних друштвено-историјских околности, одређујући појам нормалног, и у времену и у друштвеном простору. Сматра се да је нормално углавном нормативно, односно условљено важећим нормама. Ерих Фром (Фром, 1963:119) говори о патологији нормалности у друштву у којем човек бежи од усамљености и несигурности које захтева слободу и налази уточиште у конформизму, како је он назива статистички посматраној нормалности.

Девијантно понашање је одређено културом једног друштва, а културе се такође мењају, а и разликују од друштва до друштва. Тако М. каже: “Поступци су девијантни само у односу на норму неког одређеног друштва у одређеном историјском раздобљу.” Хараламбос (Хараламбос, М., Хелд, Р., 1989:391)

Однос друштва према девијантном понашању је различит, зависно од врсте понашања и последица девијантног понашања. Најбоља је политика једног друштва која се ослања на превенцију девијантног понашања. Превенција је најсврхисходнији начин остваривања заштите младих људи од последица које овакви видови понашања носе. Превенција обухвата активности на спречавању девијантног понашања.

Друштвена превенција може бити општа и посебна. Општа превенција “обухвата различите социјалне, економске, културне, васпитне, ментално-хигијенске и друге мере, којим се делује на оне друштвене појаве и стања код којих су присутни већи ризици настанка друштвених девијација (незапосленост, лоши материјални услови живота, миграције, социјална угроженост појединих категорија и др.)”. (Шпајдер-Џинић, 1988:54) У ову групу превенције убрајамо све облике интернализације друштвених норми и вредности као што су на пример социјализација и васпитање или утицај јавног мњења. Посебна превенција обухвата активности на спречавању свих облика девијантног понашања, а које спроводе специјализоване друштвене институције, социјалне, здравствене, образовне или правосудне установе. Планирање превенције подразумева “процес пројектовања целокупног превентивног деловања на одређеном подручју у одређеном временском периоду” (Поповић-Ћитић, 2007:85). Реализује се преко низа фаза које се сукцесивно надовезују једна на другу и директно одређују редослед активности од полазне до крајње тачке превентивног деловања.

Савремена превенција се заснива на позитивном приступу, на

позитивним примерима, похвалама, развијањем одговорности код појединаца или група. Са развијањем самосвести и позитивног вредновања сопствених способности, расте сигурност појединаца која је најбоља препрека за девијантно понашање. Сви превентивни програми састоје се у планираној, организованој и структурираној примени већег броја стратегија и интервенција, чији је основни циљ редуковање ризичних и јачање протективних фактора у одређеном социјалном контексту, код одређене циљне популације и у одређеном временском периоду.

Процес планирања превенције у заједници превазилази само планирање превентивног програма, те планирању програма нужно претходи како процена спремности и потреба заједнице, тако и мобилизација заједнице за ангажовање на плану превенције. Мере за смањивање малолетничке делинквенције је и друштва и одређених институција да помоћу васпитних мера која се морају предузимати према малолетним деликвентима помогну да одступе од лошег пута још у зачетку социо-патолошких понашања, тако да се они ресоцијализују, да се укључе у нормалне токове живота и да се не остављавају на милост спонтане регрутације у будуће криминалце.

У савременој пракси превенције издвајају се три доминантна модела планирања превенције у заједници. Први модел је систем Заједнице које брину (Communities that Care System). Реч је о моделу улагања у позитиван развој младог човека подизањем и омогућавањем квалитета свакодневног живљења у редовним социјалним заједницама чији је тај млади човек учесник, и у којем окружењу се препознају позитивне вредности и корисност тог младог човека у друштву у којем тек почиње и где ће наставити да ствара вредности за то исто друштво.

Други модел је Пет корака стратешког планирања превенције (Five Steps of Strategic Prevention Planning) и модел Седам корака до успешног превентивног програма (Seven Steps to the Successful Prevention Program). Ови модели имају карактер система планирања превенције и усмеравају целокупан процес планирања превентивног деловања у друштву.

У раду се од метода користе анализа садржаја. Анализа садржаја у овом раду се примењује у анализи међународних докумената, који се односе на заштиту деце од насиља и извештаја и докумената стручних тимова за заштиту ученика од насиља у основној школи, односно евиденционих пријава насиља у основној школи.

2. Преглед неких мера за превенцију насиља у школама

Проблем школског насиља се у развијеним земљама сматра националним проблемом и решава се заједничким акцијама различитих владиних сектора, као што су сектор образовања, правосуђа, здравља, одбране. Такође се, оснивају посебне институције које се баве првенствено безбедношћу школе³.

Спроводе се велике кампање против насиља, с циљем да јавност постане свесна ове појаве. Оснивају се чак и посебна удружења која се баве проблематиком школског насиља⁴. Постоје часописи⁵ посвећени насиљу у школи, као и врло богата научна и стручна литература у овој области.

У Србији, на националном, као и на локалном нивоу, не постоје разрађени програми превенције насиља међу ученицима у нашим школама, ако изузмемо пројекат Министарства просвете и УНИЦЕФ-а Моја школа - школа без насиља.

Један од најпознатијих аутора програма за превенцију насиља, Голдштајн (Goldstein) (Goldstein, 1992), директор Центра за истраживање агресије на Сиракуза универзитету у САД, осмислио је програам са циљем да ученици стекну знања, вештине, вредности које спречавају насилно понашање. Бројна истраживања су показала да добро примењени програми превенције могу битно да смање насиље међу ученицима у школи. Међу бројним и разноврсним програмима, има неких који су, као изузетно добри и проверено успешни, прихваћени у разним земљама

Школски програми за смањење насиља обично садрже и превентивне и интервентне мере (па се некад означавају интервентним, а некад превентивним програмима), и ретко се фокуси рају само на један фактор. Постоји велики број програма за сузбијање насиља:

- Програм превенције силецијства Дана Олвеја (Olweus) The Bullying Prevention Program (Olweus, 1978).

Овај програм је настао 80-тих година у оквиру националне кампање у Норвешкој против силецијства у школама. Програм је почео

3 На пример: The National School Safety Center, Center for the Study and Prevention of Violence, Hamilton Fish National Institute on School and Community Violence- u SAD-u)

4 School Violence Association

5 Jurnal of School Violence, School Safety

да се примењује после самоубиства троје деце које су ученици у школи злостављали. Програм је састављен са намером да се повећа свест о проблему насиља, да се постигне активно укључивање родитеља и наставника у решавање проблема школског насиља, да се развију школска правила и процедуре против силеџијског понашања, свакако да се обезбеди подршка и заштита жртвама силеџијства у школи. Поред наставника и родитеља у раду могу да учествују и стручни сарадници школе као и стручњаци за ментално здравље.

Теоријску основу програма чине “развојни модели агресивног понашања и теорија модификације понашања”. (Гашић-Павишић, 2004:172)

Олвеј сматра да ученици који злостављају другу децу у школи, већином то раде да би задобили доминацију над њима или бољи статус међу вршњацима. Када им се придруже у насиљу или ако посматрају као публика њихово силеџијско понашање, вршњаци на тај начин поткрепљују њихово силеџијско понашање. Ако такво агресивно понашање нема негативних последица по силеџију, од стране родитеља, школе, вршњака, или су те последице незнатне, силеџијско понашање се само увећава.

Управо зато је по Олвеју “антисилеџијски програм” неопходан. Програм треба да промени социјалну средину у којој се ученици налазе, и то се може постићи применом јасних правила против силеџијског понашања. Остварује се у школи и школско особље је првенствено одговорно за његову реализацију, али су у реализацију програма активно укључени и родитељи.

Овако конципиран програм је примењен у Норвешкој, Белгији, Немачкој, Енглеској и САД, са ефектом смањена насиља ос 30 до 70 %.

Стручњаци који су проверавали ефекте програма Дана Олвеја, упозоравају да успех програма зависи од подршке средине у којој се школа налаз, као и да је програм примењивији за основне него за средње школе

- Голдштајнов програм Учење замене агресије (Aggression Replacement Training) (Goldstein, 1992)

Ово је други познати програм за превенцију насиља малолетника у свету. Годштајн, аутор овог програма, сматра да је агресивно понашање научно понашање. Оно може да се научи посматрањем других, и то:

посредним искуством (на пример, гледањем других како се понашају и како су награђени за то) или директним искуством (понашањем на одређени начин и добијањем награде за такво понашање). Деца која се хронично агесивно понашају, живе од раног узраста у средини где се често користи агресија и где нису могли да науче просоцијалне вештине.

Управо зато садржај овог програма чине три важа дела: учење просоцијалног понашања, контрола беса и морално васпитање.

Учење вештина обухвата педесет облика просоцијалног понашања. Просоцијалне вештине су на пример: ненасилно решавање конфликта, преговарање, подесно обрачунавање са оптужбама и слично. Други део овог програма представља део: Обука у контроли беса, која има за циљ да се млади који су склони агесивном понашању науче да контролишу свој бес. Трећи и уједно последњи део овог програма је: Морално васпитање (образовање) које усмерено на “појачавање осећања праведности, правде, поштења, на бављењу потребама и правима других”. (Гашић-Павишић, 2004:170) Млади могу свесно бирати да буду агесивни и зато је важна компонента овог дела, развијање вредносне орјентације, односно морално васпитање. Обука се врши у групама у којима се воде разговори где се користе моралне дилеме које код ученика треба да изазову когнитивни конфликт. Затим се воде разговори да би се проценио ниво моралног резоновања код ученика.

- Голдштајн је аутор још једног, али мање познатог програма, Просоцијални програм за агесивне младе (Prosocial Curriculum for Aggressive Youth) у ком је акценат на учењу позитивног понашања, као замена за агресији.

- Програм Градитељи мира (Peace Builders) (Flannery, 2003):

Аутор програма Градитељи мира је Фланерије (Flannery) са сарадницима. Ово је један од америчких програма који препоручују Одељење за образовање и Одељење за правосуђе САД, као један од програма који је ригорозно проверен и који има поуздане доказе о успешности. Основна и најважнија стратегија овог програма је пружање што више модела просоцијалног понашања и подстицаја на такво понашање, као и награђивање позитивног понашања.

Принципи и правила прожимају целу школу, и све је то усмерено на стварање позитивне климе и културе у школи, са нагласком на позитивно

понашање (осетљивост и брига за друге, емпатија, сарадња, помагање и подршка другима, самоконтрола, лубазно понашање).

- Бостонски програм за превенцију насиља адолесцената (The Violence Prevention Curriculum for Adolescent)

Програм је састављен тако да обезбеђује “ статистичке информације о адолесцентском насиљу и усмрћивању; да приказује гнев као нормалну потенцијално конструктивну емоцију; да код ученика ствара потребу за алтернативама тучи, кроз дискусијама о потенцијалним добитницима и губитницима због туче; да ученици сами анализирају шта предходи тучи и да увежбавају избегавање туче, користећи игру улога и видео снимке.” (Гашић-Павишић, 2004) У игри улога се приказују уобичајене ситуацијен насиља, анализира се како долази до насиља и које су улоге главних учесника и њихових пријатеља. Игра улога се снима на видео траци, што слижи касније као основа за дискусију.

- Програм Процене ученикове претње (Student Threat Assessment)

Ово је један од специфичних приступа који се користи у превенцији озбиљног, тешког насиља у школи који се користи у САД. Овај програм је првенствено развила и примењивала Тајна служба САД, а који се заснива на проучавању особа које су нападе и претиле да ће напасти јавне службенике. Овај поступак се користи када особа или особе прете да ће извршити акт насиља.

- Програм превенције насиља у школама у Србији - Школа без насиља⁶

Као одговор на проблеме насиља у школама, који је у Европи постао предмет расправе, Европска Унија је развила један пројекат међународне сарадње под називом Насиље у школама(1998/99) који је предвиђао да се између европских земаља оствари сарадња у домену превенције насиља. Пројекат је био усмерен, с једне стране на повезивање националних пројеката за сузбијање насиља у школама у један систем на европском нивоу и, са друге, на повезивању стручњака са искуством на пољу сузбијања насиља у школама⁷.

6 Опширније о програму видети на: www.mps.gov.rs или www.unicef.rs

7 Шире о овоме видети у: Актуелности у образовању, бр.1, Министарство просвете Рпублике Србије, Београд.1998.

У широј друштвеној и академској јавности постоје опречни ставови о квалитету и значају УНИЦЕФ⁸ -овог програма Школа без насиља. Не улазећи у расправе о квалитету програма, једно је сигурно да је ово први програм у Србији који се бавио превенцијом насиља у школама, и ако ништа друго друштвени значај овог програма је што је њиме учињено много на сензибилизацији проблема, повећана је осетљивост ученика, професора, родитеља и шире друштвене заједнице на питања о насиљу у школама.

Програм Школа без насиља почео је са својом реализацијом школске 2005/06. године. Спроводи га УНИЦЕФ у сарадњи са Министарством просвете, Министарством здравља, Министарством рада и социјалне политике, Саветом за права детета Владе Републике Србије, Заводом за унапређивање образовања и васпитања, а од 2008/09. године и са Министарством унутрашњих послова као и са Министарством омладине и спорта.

Програм се примењује од 2005. године, када је програм започео до се примењује у Србији и када су биле укључене само четири школе, до данас⁹, када је у програм укључено 196 школа из 65 места у Србији, са више од 135.000 ученика и 12.000 наставника.

Главни циљ програма Школе без насиља је стварање безбедне и подстицајне средине за учење, рад и развој. У оквиру програма насиље је дефинисано као сваки облик понашања које има за циљ намерно nanoшење психичког или физичког бола другоме. Програм је пре свега намењен деци, наставницима и запосленима у школама, али и родитељима и целокупној локалној заједници.

Примена програма и трајна уградња у Школски програм рада/школски курикулум траје најмање једну школску годину. У овом процесу школа пролази кроз седам корака...

- подизање свести о проблему - прихватање да се насиље догађа у школи;
- формирање Унутрашње заштитне мреже - доношење процедура и

8 UNICEF- The United Nations Children's Fund. УНИЦЕФ је Дечији фонд Уједињених нација, водећа светска организација која брине о деци, њиховим правима и потребама. УНИЦЕФ је присутан у 155 земаља.

9 Податке је презентовао министар Обрадовић 9. марта 2010. године поводом почетка нове кампање Зауоставимо насиље заједно. (подаци доступни на www.mp.gov.rs/aktuelnosti).

механизама њеног трајног функционисања;

- успешно функционисање – дефинисане процедуре за бележење насиља и предузимање мера заштите;
- формирање Спољашње заштитне мреже - укључивање Дома здравља, Центра за социјални рад, општине у функционисање програма у школама као и полицијске управе;
- обраћање за помоћ деце/породица изложених насиљу и успостављање поверења у унутрашњи и спољашњи тим помагача - заштитне мреже;
- функционисање система интервенисања – дефинисане процедуре за увремењен и конструктиван одговор на насиље, интервентни и превентивни програми примењују се у школској пракси
- самопроцена школе о томе да ли је постала безбедно окружење за децу/ученике, родитељи и наставници сматрају да школа може самостално да настави са Програмом и сматрају да је школа сигурније место за развој.

Свака школа формира тим који је задужен за подршку и праћење реализације програма у школи. То је уједно и Тим за заштиту ученика/деце од насиља, злостављања и занемаривања прописаног Посебним протоколом за заштиту деце од насиља злостављања и занемаривања које је донело Министарство просвете а који се односи на све образовно-васпитне установе.

3. Заштита ученика од насиља у документацији основне школе

На основу Посебног протокола, свака школа је дужна да у свом годишњем програму рада дефинише програм заштите ученика од насиља, као и да формира тим за заштиту ученика од насиља. У њему се цео колектив сматра одговорним за борбу против насиља, и формулишу се јасне, међусобно усклађене обавезе. Школа је обавезна да формулише како мере превенције, тако и јасан план интервенције у случају насиља. Такав документ треба да је јаван, доступан и одраслима и ученицима и родитељима.

На основу Посебног протокола за заштиту деце и ученика од насиља,

злостављања и занемаривања, свака установа, односно свака школа је у обавези да формира Тим за заштиту деце/ученика од насиља. Чланове тима именује директор установе. Осим што директор именује чланове тима, он такође, верификује заједнички циљ тима, верификује план рада, прати потрошњу ресурса при реализацији пројекта и верификује крајње исходе пројекта.

Чланови тима треба да показују високу професионалност у раду, добре комуникативне способности, као и да у својој личној и професионалној биографији немају елемената насилног понашања. Стручни тимови за заштиту ученика од насиља, али и остали запослени у школи (наставник, васпитач, стручни сарадник, директор) у обавези су да воде евиденцију о појавама насиља.

У школи постоји низ докумената који се односе на проблеме насиља у школи, и који прописују и уређују начине понашања и поступања у таквим ситуацијама. Такви документи су: Годишњи програм рад основне школе, Годишњи Програм и план рад тимова за заштиту ученика од насиља, Правилник о безбедности и процедурама поступања у ситуацијама насиља и евиденционе пријаве насиља.

У оквири националних институционалних механизма за заштиту деце од насиља, говори се посебно о секторским механизмима за заштиту деце од насиља, а то су: социјална заштита; здравствена заштита; полиција; правосудје; образовне институције.

Различитим службама у школама (психолозима, педагозима, социјалним радницима, дефектолозима) стоји на располагању низ могућности које су у функцији превенције, од реализације појединих програма намењених деци, рада са наставним особљем, припреме и штампања различитих материјала о насиљу, преко саветовања и пружања помоћи родитељима у васпитању, индивидуалног рада са децом из проблематичних породица, па до усмеравања деце и породице на услуге других система (здравствени, социјална заштита) ради пружања помоћи у кризним ситуацијама.

На националном нивоу, када је реч о нашој земљи, је успостављен шири законски оквир за превенцију и заштиту од насиља¹⁰. Закон о основама система образовања и васпитања, у члану 45. предвиђа се забрана насиља, злостављања и занемаривања, и прописано је да: “У установи

¹⁰ Национални план акције за децу, Национална стратегија за превенцију и заштиту деце о насиљу, Национална стратегија за младе, Стратегија развоја система

је забрањено: физичко, психичко и социјално насиље; злостављање и занемаривање деце и ученика; физичко кажњавање и вређање личности, односно сексуална злоупотреба деце и ученика или запослених”. (Закон о основама система образовања) Установа је дужна да одмах поднесе пријаву надлежном органу ако се код детета или ученика примете знаци насиља, злостављања или занемаривања. Због повреде забране из става 8. овог члана против родитеља, односно старатеља детета или ученика покреће се прекршајни, односно кривични поступак. Протокол поступања у установи у одговору на насиље и злостављање, садржај и начине спровођења превентивних и интервентних активности, услове и начине за процену ризика, начине заштите од насиља, злостављања и занемаривања, прописује министар.

У Србији стручну помоћ запосленим у установама образовно-васпитног система, у остваривању њихових функција пружају Школске управе, чији је рад дефинисан Правилником о стручно-педагошком надзору, а који прописује Закон о основним одредбама основног и средњег образовања. За обављање стручно-педагошког надзора, давање подршке развојном планирању и осигурању квалитета рада установа и обављање других послова утврђених законом, у Министарству се образују организационе јединице за обављање тих послова ван седишта Министарства – школске управе, у складу са законом.

Стручну помоћ пружају и Завод за унапређивање образовања и васпитања успостављањем оквира за континуирани професионални развој запослених у образовању у остваривању образовно-васпитних задатака, укључујући и област безбедности деце/ученика и Завод за вредновање квалитета образовања и васпитања који се бави осигурањем квалитета образовања кроз израду стандарда постигнућа ученика и праћење и унапређивање рада установа, укључујући и безбедност школске средине.

Заштиту деце од насиља у домаћем законодавству подржавају и други закони: Закон о малолетним учиниоцима кривичних дела и кривичноправној заштити малолетних лица и Упутство о поступању полицијских службеника према малолетним и млађим пунолетним лицима, Закон о спорту, Закон о спречавању допинга у спорту, Закон о омбудсману, Породични закон, измењени Кривични закон, Закон о забрани дискриминације особа са инвалидитетом¹¹ и други.

11 закони су доступни у електронској форми на: www.zakoni.rs

Превенција физичког насиља у школи јесте још један начин да се ученици у њој осећају сигурно и безбедно. Кад се ради о насиљу између ученика, морају се поставити строга правила. Време код деце тече другачије него код одраслих. Неколико секунди страха дете може доживети као читаву вечност. Јасна и строга правила понашања и јасан и строг поступак у случају кршења ових правила и агресивног понашања омогућиће одрслима да у оваквим ситуацијама реагују одмах.

У Србији је од 2000. године одлукама Министрства просвете и Завода за унапређење образовања и васпитања су акредитовани бројни програми стручног усавршавања запослених у образовању намењени превенцији насиља, успостављању и оснаживању конструктивне комуникације, развоју толеранције уз уважавање различитости, унапређивању сарадње са породицом, повећању ученичке партиципације у животу школе. Програме је похађао велики број и заослених и ученика.

Србија је у фебруару 2004.године усвојила Национални план акције за децу¹², документ у којем је дефинисана општа политика земље према деци у периоду до 2015.године. Овим планом, утврђен је као један од специфичних циљева, успостављање ефикасне, оперативне, мултисекторске мреже за заштиту деце од злостављања, занемаривања, искоришћавања и насиља.

Национални план акције за децу одсликава основне принципе декларације Свет по мери деце. Највећи проблеми у Србији су и приоритети у овом плану и чине следеће основне ставке у Национални план акције за децу :

1. Смањење сиромаштва деце
2. Квалитетно образовање за сву децу
3. Боље здравље за сву децу
4. Унапређење положаја и права деце ометене у развој
5. Заштита права деце без родитељског старања
6. Заштита деце од злостављања, занемаривања, искоришћавања и насиља
7. Јачање капацитета земље за решавање проблема деце

Стратешки циљ у оквиру Националног плана акције за децу је успоставити свеобухватни систем за заштиту деце од злостављања и занемаривања који ће обезбеђивати заштиту деце у складу са начелима Конвенције о правима детета и поштовати принцип најбољег интереса детета као превасходни. Ради реализације циљева датих у Националном

12 доступно на: www.mps.rs.gov.rs/Nacionalni_plan_akcije_za_decu/pdf.

плану акције за децу, израђен је 2005. године Општи протокол за заштиту¹³ деце од злостављања и занемаривања, који је Влада Републике Србије усвојила у августу 2005. године. Општи протокол се односи на децу у свим ситуацијама: у породици (биолошкој, хранитељској, усвојитељској); ван породице, односно у установама где деца бораве привремено или трајно (школе, предшколске установе, летовалишта, дневни боравци, домови за децу, односно друге установе социјалне заштите).

Посебним протоколом за заштиту деце и ученика од насиља, злостављања и занемаривања¹⁴, израђеног и усвојеног 2007. године, детаљније се разрађује интерни поступак у ситуацијама дешавања насиља, злостављања и занемаривања. Овим документом се такође пружа оквир за превентивне активности. Посебни протокол је “обавезујући за све који учествују у животу и раду образовно-васпитне установе, и намењен је деци, ученицима, васпитачима, наставницима, директорима, стручним сарадницима, помоћном и административном особљу, родитељима/старатељима и локалној заједници”.¹⁵

Република Србија је донела и Националну стратегију за превенцију и заштиту деце од насиља. У Београду, 25. децембра 2008. године, као начин испуњава обавезе које проистичу из међународних докумената донетих под окриљем Уједињених нација и Савета Европе које је наша земља потврдила (ратификовала) и из до сада усвојених програмских докумената, као што су Стратегија за смањење сиромаштва, Национални план акције за децу, Миленијумски циљеви развоја у Републици Србији и други.

Визија која се промовише Националном стратегијом за превенцију и заштиту деце од насиља јесте да сва деца у Републици Србији, без обзира на узраст, пол, национално или етничко порекло, породични статус и било које друге социјалне или индивидуалне карактеристике детета и његове породице, одрастају у окружењу безбедном од сваке врсте насиља, у коме се поштују личност и достојанство детета, уважавају потребе и развојне могућности детета, и омогућава детету да развија толеранцију и користи ненасилне видове комуникације.

У јануару 2009. године Министарство просвете је израдило Оквирни акциони план за превенцију насиља у образовно-васпитним установама.

13 доступно: www.mps.rs.gov.rs/Opšti_protokol/pdf.

14 доступно: mps.rs.gov.rs/Protokoli/pdf.

15 Оквирни акциони план за заштиту за превенцију ученика од насиља у образовно-васпитним установама/www.mps.rs.gov.rs/OKVIRNI_AKCIONIPLAN/pdf.

У овом документу дефинисана су следећа заједничка полазишта и принципи:

1. Превенција насиља у образовно-васпитним установама има троструки циљ: унапређивање безбедности ученика, повећање квалитета рада у установи и, дугорочно, стицање вештина неопходних за конструктиван и ненасиљан начин решавања будућих животних проблема.

2. Ни један вид насиља над децом се не може оправдати, а свако насиље се може спречити.

3. Потребна је хитна, заједничка, ефикасна акција образовно-васпитног система засмањење насиља у институцијама и установама у којем ће се активирати све постојеће снаге и ресурси друштва (професионалци, програми за превенцију, системски институционални механизми и мере, постојеће структуре и законска решења), како у образовању тако и другим секторима који могу да подрже ове активности (полиција, социјална заштита, здравство, локална самоуправа, цивилни сектор). У складу са задатком и принципима на којима се темељи Оквирни акциони план за превенцију насиља у образовно-васпитним установама дефинисан је општи циљ: Остваривање и развој безбедног и подстицајног окружења у образовно-васпитим установама чиме се остварује право сваког детета да буде заштићено од свих облика насиља.

Закључна разматрања

Зачарани круг насиља и суровости међу младима постаје све замршенији. Старосна граница делинквената све је нижа, облици бруталнији, а животи вршњака угрожени. Камере за надзор ученика, приватно обезбеђење, дежурни професори једне су од мера којима овакво насиље покушава да се сузбије. Било физичко, психичко или емоционално, насиље прети да постане свакодневна појава, а међу жртвама и починиоцима могу се наћи родитељи, деца и професори.

Поремећаји у понашању деце најпре се уочавају у школи у виду непоштовања школских обавеза и агресивности према другима у школској средини. Насиље у свим облицима неминовност је и школског система у Србији. Оно се манифестује у свим смеровима: ученик/ученик, група ученика/ученик, наставник/ученик, ученик/наставник. Такође се одвија у различитим деловима школског окружења: школским игралиштима и двориштима, степеницама и ходницима, wc-у, разреду док наставник није или је присутан.

Програм заштите деце/ученика од насиља по препоруци Министарства просвете улази у програм сваке основне школе. Постојањем овог програма школа обезбеђује планирање и реализацију превентивних активности, као и успостављање јасних улога и процедура у ситуацијама насиља у свим структурама васпитно-образовног рада са децом.

На националном нивоу, када је реч о нашој земљи, је успостављен шири оквир за превенцију и заштиту од насиља. Србија је донела и усвојила низ стратешких докумената који се односе на заштиту деце од насиља, почев од 2000. године па до данас, што говори о посвећености државе Србије поштовању права и унапређењу положаја деце.

Акционим планом за превенцију насиља у образовно-васпитним установама, предвиђено је неколико фаза. Прва фаза у превенцији започела је 2009. године и предвиђа успостављање превентивног рада на заштити деце од насиља као редовне праксе у образовно-васпитном процесу. Кључну улогу у успостављању оваквог рада у школама имају стручни тимови за заштиту ученика од насиља. Примена Посебног протокола за заштиту деце/ученика од насиља, злостављања и занемаривања; успостављање вршњачке медијације и вршњачког образовања као ефикасних механизма превенције са инструментима за праћење ефикасности; укључивање у програме за превенцију насиља, осмишљавање програма за разне узрасте, умрежавање школа ради размене позитивних искустава и ширења мреже заштите; сарадња тимова и школе у превенцији насиља; непосредна укљученост вршњачких тимова и ученичких парламената у пружање подршке вршњацима при заштити од насиља и успешна реинтеграција починилаца насиља у вршњачку заједницу, само су неки од задатака који су постављени основној школи и стручним тимовима као носиоцима ових програма у превенцији насиља.

Овако постављени задаци који су још конкретизованије дати у Посебном протоколу за заштиту деце/ученика од насиља, злостављања и занемаривања, јединствени су за све школе, тиме и за све стручне тимове. На основу Посебног протокола све школе воде евиденцију насиља. За сваки евидентирани облик насиља се попуњава евиденциона пријава која се предаје члановима стручних тимова.

Превенција насиља у основној школи је континуирани процес и има неколико фаза. Прва фаза, која је започела 2009. године. Формирање тимова у основној школи, примена и упознавање свих запослених и

родитеља са Посебним протоколом за заштиту деце/ученика од насиља, злостављања и занемаривања, сарадња тимова и ученика као и сарадња тимова и родитеља, писање и примена Програма за заштиту деце од насиља, основни су задаци у овој фази.

Може се констатовати да велики број стратешких и законодавних докумената усмерених на смањење насиља у школи потврђују тезу да је дошло до значајних промена у потреби за сигурношћу и безбедношћу. На теоријском нивоу је уочена промена у потреби за већом заштитом ученика у школи. На акционом нивоу: школски тимови, стручни сарадници и протоколи за праћење, превенцију и интервенцију у случају ризичног понашања, насиља и злостављања ученика, потврђују системску реакцију друштва за задовољење потребе за сигурношћу и безбедношћу ученика.

ЛИТЕРАТУРА

- Актуелности у образовању (1998). бр.1, Београд: Министарство просвете Рпублике Србије.
- Гашић-Павишић, С.Ж. (2004). Мере и програми за превенцију насиља у школи. Зборник Института за педагошка истраживања, бр. 36.(168-186).
- Goldstein, A. (1992). School violence: its communiti context and potential solutions, Testimony to be presented to Subcommittee on Elementary, Secondary and Vocational Education Committee on Education and Labor, U.S. Hause of Representatives.
- Закон о основама система образовања,доступан на [www. zakoni. rs.](http://www.zakoni.rs)
- Merton K., Robert and Nisbet, Robert (1971). Contemporary Social Problems, New York: Hartcourt.
- Националном плану акције за децу. доступно на: [www.mps.rs.gov. rs/Nacionalni_plan_akcije_za decu/pdf](http://www.mps.rs.gov.rs/Nacionalni_plan_akcije_za_decu/pdf).
- Поповић-Ћитић, Б. (2007). Практични модели планирања превенције поремећаја понашања у заједници, Социјална мисао, вол. 14, бр. 4.
- Поповић, М. “Нормално/патолошко”, Социолошки речник (припремили А. Мимица, М. Богдановић). Београд : Завод за уџбенике.
- Посебним протоколом за заштиту деце и ученика од насиља, злостављања и занемаривања. доступно: [mps.rs.gov.rs/Protokoli/ pdf](http://mps.rs.gov.rs/Protokoli/pdf).
- Olweus, D. (1978). Aggression in the schools: bullies and whipping boys. Washington, DC: Hemisphere.
- Оквирни акциони план за заштиту за превенцију ученика од насиља у образовно-васпитним установама /[www. mps.rs.gov.rs/OKVIR-NIAKCIONIPLAN/ pdf](http://www. mps.rs.gov.rs/OKVIR-NIAKCIONIPLAN/)
- Општи протокол за заштиту деце/ученика од насиља, злостављања и занемаривања у образовно-васпитним установама.[www.mps.rs.gov.rs/ Opsti_protokol/pdf](http://www.mps.rs.gov.rs/Opsti_protokol/pdf).
- Schiffman L. G. Kanuk L.L., (2004). Понашање потрошача. Загреб: МатеПонашање потроша.
- Flannery, D. (2003). Initial behavior outcomes for the peace builders universal school-based violence prevention program, Developmental Psychology, Vol. 39, No. 2.
- Фром, Е. (1963). Здраво друштво. Београд : Рад.
- Хараламбос, М., Хелд, Р. (1989). Увод у социологију. Загреб: Глобус.
- Шпајдер-Џинић, Ј (1988). Социјална патологија. Београд : Завод за уџбенике и наставна средства.

- Необјављени магистарски рад: Јовановић-Крањец, М. (2010). Остваривање улоге и задатака стручних тимова за заштиту ученика основне школе од насиља. Филозофски факултет Универзитета у Нишу.

Биљана Ч. Милошевић Шошо¹
Катедра за социологију
Филозофски факултет
Универзитет у Источном Сарајеву

Оригиналан научни рад
UDK: 316.648:616.89

КОНЦЕПТ ЗАДОВОЉЕЊА ЉУДСКИХ ПОТРЕБА У ОКВИРИМА ПАТОЛОШКОГ ПОНАШАЊА

Сажетак: Аутор овог рада, има за циљ да укаже на могућност задовољења људских потреба, услијед постојећих друштвених прилика, кроз неке од извитоперених модела понашања. Конкретно, рад освјетљава проблем коцке и коцкања у нашем друштву, који поједине особе виде као спасоносно ријешење за егзистенцијалне проблеме и задовољење одређених људских потреба. Тренутачне друштвене прилике представљају погодну тло за ширење облика понашања из сфере патолошког, те се претварају у озбиљан социјални проблем. Резултати који ће бити приказани у самом раду, дио су емпиријског истраживања о друштвеним промјенама у Републици Српској, спроведеног крајем 2016. и почетком 2017. године, а односе се на анализу заступљености овог проблема на овдашњем простору.

Кључне ријечи: људске потребе, коцкање, социјални проблеми, Република Српска

Biljana C. Milosević-Soso
Department of Sociology,
Faculty of Philosophy,
University of East Sarajevo

PATHOLOGICAL DEVIATIONS AND MEETING BASIC HUMAN NEEDS

Summary: The author of this paper aims to point out complexity meeting

1 milosevic_biljana@yahoo.com

basic human needs, due to the existing social circumstances, characterized with some of the outraged models of behavior. In particular, the work focuses on the gambling problem in our society, seen by some individuals as a solution to existential problems and meeting certain human needs. Current social conditions represent a suitable ground for the spread of such pathological behavior becoming a serious social problem. The results presented in the work are part of the empirical research on social changes in the Republic of Srpska, conducted in late 2016 and early 2017.

Key words: *human needs, gambling, social problems, RS*

УВОД

Бројна су одређења и тумачења човјека, његових улога у друштву, начина понашања, као и то које је понашање у границама друштвено прихватљивог, а које не. То је и данас централно питање социологије (социјалне патологије), гдје се акцентују друштвена улога, нормално понашање, друштвена норма, девијантност, патолошко. „Друштвене девијације јесу форма специфичног односа између девијанта и друштвене средине која има одређене реакције на такво понашање“ (Стевановић, 2013:160). А патолошко, девијантно, у било ком друштву се увијек одређује и разумијева када се стави у равн са својом супротношћу, тј. са нечим што се дефинише као нормално или друштвеноприхватљиво понашање (Rock, 1973). Несумњиво, велики допринос тумачењу односа појединца и начина задовољења основних људских потреба, у одређеном социокултуролошком контексту, дао је Фром. У људској природи Фром види три главне егзистенцијалне противуријечности (Југовић, 2013:178), као и трагичност људске природе (Југовић, према Фрому, 2013: 179) која се јавља услјед задовољења основних људских потреба, у оквирима патолошког. На основу, овог егзистенцијалистичког приступа, установљен је и један од критеријума за дефинисање друштвених девијација, а то је критеријум људских потреба, који је примјењивао Фром², сматрајући да су, у најширем смислу, „девијантне су све оне ситуације у којима долази до извитоперења у карактеру, садржају и начинима задовољења

2 Фром, као један од утемељивача социјалноантрополошких теорија, истиче да човјеково настојање за разрешењем егзистенцијалних противуријечности, није увијек окренуто позитивним циљевима, већ да под утицајем негативних друштвених околности, човјек може аутентичне потребе задовољавати и на искривљен, изитоперен начин, те за посљедицу имамо деструктивност, девијантност, садизам, агресивност, рушилаштво и сл. (Југовић, 2013:179).

универзалних људских потреба“ (Милосављевић,2003:143). У прилог овом теоријском образложењу, у раду ћемо се надаље позабавити анализом управо једног од извитопереног облика понашања, у покушају задовољења одређених људски потреба, на простору Републике Српске.

КОЦКАЊЕ КАО ФОРМА ДЕВИЈАНТНОГ ПОНАШАЊА С ЦИЉЕМ ЗАДОВОЉЕЊА ЉУДСКИХ ПОТРЕБА У РС

„Коцкање се одређује као добровољно учешће у међусобном преношењу, губљењу и добијању материјалних вриједности, прије свега, новца, путем различитих видова коцкарских игара“ (Милосављевић,2003:218). Третира се социјаним проблемом, јер је видљиво изитоперење општих одлика и сврхе нечег што се подводи под „појам игре,а која је аутентична људска потреба“ (Коковић, 2005:285). Бројни теоретичари културе су наглашавали значај игре као идеалног модела за процес социјализације или као суштину људског бића, али се свакако то не би могло односити на игре из групације аlea (игре на срећу),³ јер повлаче низ проблема, у првом реду социо-психолошких,али и економских. Коцкање представља омасовљен проблем у нашем друштву, па и окружењу, који је детерминисан факторима економске, социјалне, психолошке, те културне природе.

Како је то у почетку рада поменуто, често се у циљу задовољења основних људских потреба прибјегава изитопереним моделима понашања, који су потпомогнути лошим друштвеним приликама и околностима, и може се претпоставити да су код одређеног броја појединаца, економски разлози главни мотиви да се склизне у димензију патолошког понашања на овим просторима. Нажалост, општа слика стања у друштву (изузетно висока стопа незапослености, сужена понуда на тржишту рада, омасовљено напуштање ових простора, коруптивне активности и сл.) је таква да иде у прилог ширењу девијантности.

У дијелу рада који слиједи, интерпретираћемо и образложити податке који су дио емпиријског истраживања о друштвеним промјенама

3 Историчар културе, Р.Кајоа је направио типологију игара према њиховим особеностима и улогама у друштву, па тако имамо: такмичарске игре-игре агона, подражавајуће или прерушилачке игре- игре timistgu,игре заноса-іііііііі, те игре на срећу-alea(Милосављевић,2003:217). Ј.Хујзинг је на основу врсте игараурадио и типологију култура, па су тако старим културама својствене игре заноса и прерушавања, док су за модерне културе типичне такмичарске игре и игре на срећу(Коковић,2005:285).

у Републици Српској, реализованог од стране једног дијела наставника Катедре за социологију Филозофског факултета УИС, крајем 2016. и почетком 2017.године, а односе се на анализу заступљености овог проблема на простору Републике Српске. По прикупљању података кроз упитник, подаци су шифрирани, унесени у матрицу и обрађени помоћу статистичког пакета SPSS-а.

Узорак је обухватио 220 испитаника,од чега 113 припадница женског пола (51,4%) и 102 припадника мушког пола (47%) , из седам општина у Републици Српској (Источно Сарајево-18,2%; Бањалука-31%; Добој-9,1%; Пале-13,6%; Требиње-9,1%; Рогатица-9,1% и Шековићи-9,1%) у периоду од октобра 2016.године и почетка 2017.године.

Што се тиче старосне структуре испитаника, проценутално је била најзаступљенија она у доби од 18-24 године(28,6%), потом испитаници у доби од 32-38 године(18,6%), те испитаници од 25-31 године(16,4%). (Табела бр.1)

Табела 1. Старосна структура испитаника

Године старости испитаника	БРОЈ	%
Од 18 до 24	63	28,6%
Од 25 до 31	36	16,4%
Од 32 до 38	41	18,6%
Од 39 до 45	24	10,9%
Од 46 до 52	26	11,8%
Од 53 до 59	15	6,8%
Од 60 до 66	4	1,8
Вишеод 66	11	5%
УКУПНО	220	100%

Од укупног броја испитаника, њих 40% је запослено, док је 59,1% у статусу незапосленог лица.(Табела бр.2)

Табела 2. Радни статус испитаника

Радни статус испитаника	БРОЈ	%
-------------------------	------	---

Запослени	88	40%
Незапослени	130	59,1%
Нема одговора	2	1%
УКУПНО	220	100%

Табела 3. Учествовање испитаника у играма на срећу или коцкању

	Да		Не		Никад		Нема одговора		УКУПНО	
	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%
Никад неиграм игре на срећи и некоцкам се	43	19,5	84	38,2	72	32,7	21	9,5	220	100
Једном годишње играм игре на срећи или коцкам се	37	16,8	83	37,7	70	31,8	30	13,6	220	100
Једном мјесечно играм игре на срећи или коцкам се	32	14,5	84	38,2	72	32,7	32	14,5	220	100
Једном седмично играм игре на срећи или коцкам се	33	15	83	37,7	74	33,6	30	13,6	220	100
Више пута у току седмиче играм игре на срећу или коцкам се	28	12,7	85	38,6	75	34,1	32	14,5	220	100
Свакодневно играм игре на срећу или се коцкам	18	8,2	91	41,4	78	35,5	33	15	220	100

У табели бр. 3, за нас су интересантни подаци који говоре о посвећености испитаника коцкању, те стога имамо резултате који показују да 8,2% испитаника свакодневно игра игре на срећу или се одало коцкању. Такође, неколико пута седмично, 12,7% испитаника издвоји времена за коцкање. Једном седмично овом пороку се ода 15% испитаника, а једном мјесечно 14,5% испитаника. Тек симболично, једном годишње, 16,85 % испитаника се одлучи окушати у играма на срећу или коцкању. Њих 32,7% никад не би окушало срећу у овој врсти „игара“. За савремена друштва, својствен је један посебан облик коцкања, који не бира ни пол, ни године и професију, а ради се у коцкању у спортским кладионицама, које су појаст модерног доба. Из тог разлога, питали смо наше испитанике колико често посјећују овај облик кладионица и резултати говоре да њих 6,8% свакодневно посјећује спортске кладионице ради коцкања, 16,4% понекад окуша срећу у клађењу, а 74% испитаника никад не би у свој свакодневни распоред ставили клађење у спортским кладионицама (Табела бр. 4).

Табела број 4. Свакодневно коцкање испитаника у спортским
кладионицама

	Никад		Понекад		Често		Нема одговора		УКУПНО	
	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%
Свакодневно посећујем спортске кладионице ради коцкања	163	74	36	16,4	15	6,8	6	2,7	220	100

Ови резултати су нас понукали на размишљање о евентуалним мотивима за коцку и коцкање, иако је то врло осјетљива сфера ако се узме у обзир да се овај облик понашања одређује као девијација, и да су испитаници тога свјесни, али се нажалост, ради истовремено и о легализованом облику коцкања (спортске кладионице, лото, томбола,..), те се претпоставља да у већини случајева ове игре имају економске мотиве и циљеве. Томе иде у прилог већ поменути висока стопа незапослености и сиромаштва становништва на овим просторима, чији је социјални и економски статус неповљан до те мјере, да су у потпуности осујећени да радом стичу средства за егзистенцију, па се уздају у “срећу и случај за излазак из круга биједи и немоћи” (Милосављевић, 2003:221-222). У наставку рада, намјера нам је да укажемо на постојање одређеног степена повезаности између коцке, коцкања, као модела понашања наших испитаника у циљу задовољења неких од свакодневних људских потреба и то у на најдоступнијим мјестима данас за то, а односи се на спортске кладионице.

Анализа резултата нам указује на то да међу испитаницима има један дио њих којима је уживање у коцки једини мотив за посјету спортским кладионицама, јер смо установили постојање позитивне корелације ($r=0,192$), иако ниске, али ипак постојеће. (Табела бр.5). Овакав налаз би се могао објаснити израженим психолошким факторима, као једних из групе фактора које могу проузроковати ширење и развој коцке као девијантног модела понашања, који наглашава да поред потребе за доказивањем, такмичењем, не треба запоставити ни категорију коцкарске страсти, која је својственија „коцкарима аматерског профила и који су, заправо, најчешће жртве коцке“ (Милосављевић, 2003:222).

Табела бр.5. Свакодневно посећујем спортске кладионице због уживања у
коцкању

	Уживање у коцки као разлог коцкања				Укупно
	Да	Не	Никад	Недостаје одговор	

Свакодневно посјећујете спортске клидионице	Никад	20	68	71	4	163
	Понекад	12	16	8	0	36
	Често	6	6	2	1	15
	Недостаје одговор	0	2	2	2	6
	Укупно	38	92	83	7	220

$$r=0,192; p=0,004$$

Наредни приказ резултата у табели бр.6, указују на стварну слику овог порока, који појединце „хвата у замку“ непримјетно, при чему се на коцку помишља као потенцијално средство за стицање материјалне добити у циљу побољшања квалитета егзистенције. Између ових варијабли постоји низак коефицијент корелације ($r = - 0.131$), али са негативним предзнаком, што је и за очекивати, јер учесталије посјећивање спортских клидионица доводи до осиромашења кућног буџета, а не супротно. Ови подаци би се могли „правдати“ економским факторима коцке и коцкања, када су играчи изабрали овај модел понашања с намјером да превазиђу своју немоћ,“ а што је типично за друштва у кризи, које обезвријеђују људски рад или га чак осујећују“(Јевтовић, Милашиновић, 2006:151). Економски фактори коцке и коцкања, а дијелом и социјални, најбоље освјетљавају патолошка обиљежја данашњих друштава, како је то Фром и објаснио кроз социо-антрополошки приступ⁴.

Табела бр.6. Свакодневно посјећујем спортске клидионице због повећања кућног буџета

		Повећање кућног буџета као разлог за коцкање				Укупно
		Да	Не	Никад	Недостаје одговор	
Свакодневно посјећујете спортске клидионице	Никад	20	78	60	5	163
	Понекад	10	19	7	0	36
	Често	6	7	1	1	15
	Недостаје одговор	3	2	1	0	6
	Укупно	39	106	69	6	220

$$r = - 0.131; p=0,052$$

И подаци из табеле бр.7 иду у прилог претходном образложењу, јер је установљен позитиван коефицијент корелације ($r = 0,170$) између

4 Социјално-антрополошка теорија Е.Фрома, девијантност сагледава из угла појединца и његове природе, наглашавајући да је болестан човјек производ болесног друштва, и да је главни кривац за девијантност, друштво које није прилагођено човјеку и његовим потребама(Југовић, 2013:2017).

посјећивања спортских кладионица од стране дијела испитаника који су убјеђена да ће на тај начин повећати свој џепарац.

Табела бр.7. Свакодневно посјећујем спортске кладионице због повећања џепарца

		Повећање џепарца као разлог коцкања				Укупно
		Да	Не	Никад	Недостаје одговор	
Свакодневно посјећујете спортске кладионице	Никад	22	73	64	4	163
	Понекад	21	9	6	0	36
	Често	5	8	1	1	15
	Недостаје одговор	0	3	1	2	6
	Укупно	48	93	72	7	220

$$r = 0,170; p = 0,011$$

Проблем већин естановника ових простора јесу кредитна задужења, као једином облику преживљавања или рјешавања егзистенцијалних питања у својим животима. Према подацима Агенције за банкарство Републике Српске, задуженост грађана свакодневно расте и сваки грађанин је у просјеку задужен око 2037 КМ или нешто више од 1000 евра.⁵ Да ли би неки од њих „окушали срећу“ у спортским кладионицама, како би објезбједили средства или бар дио њих за отплату кредитне рате, одговор је нажалост потврдан, јер имамо позитиван коефицијент ниске корелације ($r = 0,193$). (Табела, бр.8).

Табела бр.8. Свакодневно посјећујем спортске кладионице због стицања средстава за отплати кредитних рата

		Отплата кредитних рата као разлог коцкања				Укупно
		Да	Не	Никад	Недостаје одговор	
Свакодневно посјећујем спортске кладионице	Никад	12	78	70	3	163
	Укупно	5	24	7	0	36
	Често	4	9	2	0	15
	Недостаје одговор	0	3	1	2	6
	Укупно	21	114	80	5	220

$$r = 0,193; p = 0,004$$

Такође, ради куповине гардеробе, као једне од егзистенцијалних

људских потреба, дио испитаника би за то покушао стећи средства путем коцкања у спортским кладионицама, јер је установљена позитивна корелација ($r = 0,158$) између ове двије варијабле. (Табела бр.9).

Табела бр.9. Свакодневно посјећујем спортске кладионице због стицања средстава за куповину гардеробе

		Куповина гардеробе као разлог коцкања				Укупно
		Да	Не	Никад	Недостаје одговор	
Свакодневно посјећујем спортске кладионице Укупно	Никад	9	81	68	5	163
	Понекад	4	27	5	0	36
	Често	3	8	3	1	15
	Недостаје одговор	1	2	1	2	6
	Укупно	17	118	77	8	220

На основу добијених резултата, а и поред тога, јасно је да се људске потребе могу задовољити трошењем различитих средстава и услуга, и да би се у складу са друштвеним приликама (у овом случају лошим), ваљало прибојавати да изнађени, извитоперени модели понашања попут коцке не постану људска потреба једном дијелу становништва. Требали се прибојавати чињенице да је све више патолошких облика понашања попут коцке, који због своје омасовљености, полако попримају форме нормалног и свакодневног модела понашања. Примарно настојање, друштва треба да буде обезбјеђење форме нормалности (онако како се нормално по свим културолошким стандардима одређује за наше друштво), ради здравог и друштвено прихватљивог дјеловања појединца.

УМЈЕСТО ЗАКЉУЧКА

Водећи се добијеним резултатима истраживања по питању социјалног проблема коцке у друштвеним приликама које су својствене за овдашње друштво, гдје преовладава висока стопа незапосности, гдје је људски рад поприлично обезвријеђен, а већини и ускраћена прилика да се оствари у радној димензији⁶ закључујемо да је главни фактор за развој и ширење коцке, као девијантне појаве, економске природе. Руководећи се тиме, у том правцу треба и промишљати у рјешавању проблема ове врсте, тј. примарно настојати оздравити друштво од економског руинарања. Полазећи од бројних класификација

девијантног понашања (Мертон, Ђурић,..), Милосављевић је понудио једну класификацију утемељену на општим људским вриједностима и потребама, гдје се у оквиру „ извитоперења човјекове есенцијалне природе, мислећи првенствено на немогућност остварења човјека као радног и стваралачког бића“ експлицитно наводи коцкање, поред незапослености, просјачења итд. као један од манифестних облика девијантног понашања (Милосављевић, 2003:152). Дакле, каузалност између економске нестабилности, настојање да се задовоље примарне (у неких случајевима и секундарне) људске потребе и развоја девијантног понашања, попут коцке, је перцепирана и много раније, али очито је да се у сузбијању слабо шта подузимало, јер захтијева крупне кораке у измјени не само на мирко, већ и на макро нивоу друштвене структуре. У обе варијанте, начелно је потребно, да постоји жеља и тежња да се такво нешто започне и реализује, а даље се можемо руководити Фромовом стратегијом за развој здравог друштва.

ЛИТЕРАТУРА:

- Бранковић, С. (2014). Методологија друштвених истраживања. Београд: Завод за уџбенике.
- Бошковић, М. (2006). Криминологија. Нови Сад: Правни факултет.
- Ђурић М. (1961). Девиијантно понашање и друштвена структура. Социологија, број 3-4, Београд
- Јевтовић, М.; Милашиновић, С. (2006). Социопатолошке појаве. Београд: Полицијска академија
- Кестановић, Д. (1988). Ni normalno, nipatolosko. Sarajevo: Svjetlost
- Коковић, Д. (2005). Пукотине културе. Нови Сад: Прометеј
- Куљић, Р. (2006). Увод у социологију. Нови сад: М.В. Press
- Југовић, А. (2013). Теорија друштвене девинатности. Београд :Партенон.
- Merton, R.K. (1965). Social Theory and Social Structure, NY
- Milosavljević, M. (2003). Devijacije idruštvo. Beograd: Draganić.
- Rock, P. (1973). Deviant Behaviour. London: Hutchinson University Library
- Стевановић, З. (2013). Дистинкција између нормалног и девијантног. У: Зборник Института за криминолошка и социолошка истраживања. (стр.155-165). Београд: Институт за криминолошка и социолошка истраживања.
- From, E. (1963). Zdravodrustvo. Beograd: Rad
- <http://www.capital.ba/svaki-stanovnik-rs-a-zaduzen-2-037-km/>

Бисерка Р. Кошарац
Катедра за социологију
Филозофски факултет Пале
Универзитет у Источном Сарајеву

Оригиналан научни рад
UDK: 316.628

КУЛТУРНЕ ПОТРЕБЕ И КУЛТУРНА ПОТРОШЊА ПОРОДИЦА У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ

***Резиме:** Културне потребе и културна потрошња у породицама представљају сложен систем који зависи од пуно фактора, а односи се на систем вредности, начин задовољавања основних животних потреба (одећа, становање, исхрана и сл.), религиозност, политичке оријентације, традицију и сл. У овом раду компаративно ће се анализирати културне потребе и културна потрошња у области слободног времена породице на основу података из истраживања спроведеног 2010. и 2017. године.*

***Кључне речи:** културне потребе, културна потрошња, породица, слободно време*

ОСНОВНЕ ТЕОРИЈСКЕ КОНЦЕПЦИЈЕ О КУЛТУРНИМ ПОТРЕБАМА И КУЛТУРНОЈ ПОТРОШЊИ

На културне потребе и културну потрошњу појединаца и породица утичу бројни друштвени фактори. Сам појам потреба односи се на успостављање поновне равнотеже које је била поремећена неким недостатком, а односи се на однос човека према природи и друштвеној средини (Коковић, 2005). Културне потребе су она врста потреба “којима се човек остварује као биће различито од свих осталих и као јединствена личност у свом друштвеном и културном окружењу. То су оне потребе помоћу којих човек развија своју личност тако да активно делује, производи, ствара нове материјалне и духовне вредности, ужива у постојећим, комуницира и сл.” (Шешић-Драгићевић, Стојковић, 2011:12-13).

Социолошка анализа културних потреба појединаца и породица увек је тесно везана са анализом друштвене стратификације и појмова културног, економског и социјалног капитала. Приликом стварања нових културних потреба и задовољења већ постојећих узимају се у обзир пре

свега материјалне могућности породице које у крајњој истанци одређују да ли ће доћи до развијања и задовољавања одређених културних потреба. У ситуацији економске кризе и неимаштине задовољавање културних потреба може постати нека врста луксуза.

Културна потрошња је један од кључних показатеља индивидуалног животног стила, али као и потребе не само да зависи од личних преференција, припадности одређеној друштвеној групи или колективитету, већ је дубоко зависна од класно-слојне припадности.

Социолошка истраживања културних потреба и потрошње указују на важност културе у обликовању животних стилова и позиционирању појединаца и породица у друштвеној структури. Савремене расправе о културној потрошњи обликоване су 80-тих година XX века и могу се по мишљењу Чана и Голдторпа (Chan, Goldthorpe, 2005) свести на три основна теоријска становишта: теорија хомологије, теорија индивидуализације и теорија о омниворима и униворима.

Теорија хомологије везана је за дело Пјера Бурдијеа и у основи указује на везу између друштвеног укуса и припадности одређеној класи (Бурдије, 2013). Он развија теорију о томе како култура и културна потрошња доприносе репродукцији класног система у савременим друштвима. "Бурдије покушава да покаже да између економских позиција (класа) и стилова живота (статусних група) постоји инваријантни однос: класе се увек појављују као статусне групе чији културно стратификовани укуси и добра легитимишу систем економске доминације приказујући га у непрепознатљивој форми" (Цветичанин, 2007:15). Људи покушавају да уз помоћ својих капитала максимизују свој профит, и то не само у економији, већ и на пољу културе. Тако Бурдије уводи и појам културног капитала који постоји у три форме: у отеловљеном стању (трајне телесне и мисаоне диспозиције), у објективираним стању (културна добра као што су књиге, слике, инструменти итд) и у институционализованом стању (званичне академске квалификације) (Бурдије, 2013). Бурдије разликује три типа укуса који одговарају одређеним образовним нивоима и друштвеним класама:

1. Легитимни укус- укус за легитимна уметничка дела и заврхунска дела оних уметности које су у процесу легитимације (џез, филм, популарна музика). Најзаступљенији је код највиших друштвених класа које су најбогатије у културном капиталу.

2. Осредњи укус- преферира мање значајна дела легитимних уметности и боља дела популарне уметности. Присутан је у средњим

класама.

3. Популарни укус- нагиње делима популарне уметности која немају уметничке претензије. Најзаступљенији је у радничкој класи (Бурдије, 2013).

Друга група теорија теорије индивидуализације ослањају се на постмодерност као нову чињеницу у културној потрошњи и уводи нове друштвене категорије као што су: пол/род, раса, етницитет, старост и сл. које могу бити темељ културне диференцијације (Chan, Goldthorpe, 2005).

Теорија о омниворима и униворима представља прелаз између претходна два теоријска приступа. Ово становиште критички преиспитује теорију индивидуализације и Бурдијеову теорију и везано је за дело Ричарда Петерсона. Ова теорија не види културу као питање диференцијације у смислу да су неки културни елементи везани искључиво за одређене друштвене статусе, него истиче распон културних облика. Наиме, виши друштвени слојеви користе већи распон културних садржаја и називају се омниворима, а они слојеви чија је културна потрошња ограничена називају се униворима (Chan, Goldthorpe, 2005).

И поред разлика које постоје у овим теоријским приступима у емпиријским истраживањима културних потреба и културне потрошње увек се полази од идентификације индикатора који указују на културне преференције појединаца и њихових породица.

КУЛТУРНЕ ПОТРЕБЕ И КУЛТУРНА ПОТРОШЊА: РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Културне потребе и културна потрошња породица у Републици Српској је као и све друге сфере друштвеног живота доживела своју трансформацију под ударом драматичних друштвених промена последњих неколико деценија. Систем вредности, религиозност, политичке оријентације, традиција и начини задовољавања основних животних потреба (исхрана, одевање, становање) и бројни други елементи чине културу једне породице. У нашем раду највише ћемо се ослањати на Бурдијеов хомологијски приступ, уз један додатни елемент који битно одређује културну потрошњу, а то је медијска култура. Она има ту моћ да хомогенизује разлике и да нека дела високе и популарне културе учини доступном свима без обзира на слојну припадност. Резултати који ће овде бити презентовани односе се на само неке аспекте културне потрошње:

начин провођења слободног времена и омиљену музику. Поред тога, културна потрошња зависи и од техничке опремљености породице, те ће бити презентовни и ти подаци.

Истраживање је спроведено 2010. и 2017. године на квотном узорку од 297 и 220 породица на подручју Републике Српске.

Сама културна потрошња породица је медијски и технолошки посредована. Подаци у табели број 1 показују техничку опремљеност породица.

	2010		2017	
	поседује	не поседује	поседује	не поседује
телевизор	297 (100%)	0	220 (100%)	0
двд уређај	187 (63%)	110 (37%)	169 (76,8%)	51 (23,2%)
рачунар	201 (67,7%)	96 (32,3%)	190 (86,4%)	30 (13,6%)
мобилни телефон	288 (97%)	9 (3%)	198 (90,0%)	22 (10,0%)
кабловска или сателитска тв	122 (41,1%)	175 (58,9%)	204 (92,7%)	16 (7,3%)
интернет веза	155 (52,2%)	142 (47,8%)	194 (88,2%)	26 (11,8%)

Табела број 1. Техничка опремљеност породица у Републици Српској

Ови подаци говоре о веома високом стандарду техничке опремљености за медије и комуникацију коју породице поседују. Такође, та опремљеност је боља у 2017. у односу на 2010. годину, нарочито код поседовања кабловске или сателитске телевизије и интернет везе (број корисника се удвостручио у посматраном периоду). Подаци говоре о доброј техничкој опремљености породица имајући у виду низак животни стандард и широко распрострањено сиромаштво. Може се претпоставити да и поред лоших економских услова у којима породице живе оне ипак издвајају новчана средства за интернет, кабловску телевизију и слично јер се приступ њима сматра императивним у савременом друштву. Поседовање више рачунара и мобилних телефона одговара индивидуалним потребама чланова породице и доводи до веће дистинкције према полу и узрасту у конзумирању различитих садржаја које нове технологије нуде. Различите генерације данас користе рачунар, интернет и мобилне телефоне, па је и генерацијски јаз у коришћењу нових технологија све мањи.

Провођење слободног времена је један од кључних показатеља културне потрошње. У табели број 2 дат је преглед најчешћих активности

КУЛТУРНЕ ПОТРЕБЕ И КУЛТУРНА ПОТРОШЊА ПОРОДИЦА
У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ

којима породице и њени чланови испуњавају слободно време.

активности	2010			2017		
	никад	понекад	често	никад	понекад	често
гледање тв	15 (1,9%)	123 (41,5%)	159 (53,6%)	10 (4,5%)	112 (50,9%)	98 (44,5%)
шетња	17 (5,7%)	157 (52,9%)	123 (41,4%)	13 (5,9%)	133 (60,5%)	74 (33,6%)
спавање, лешкарење	21 (7,1%)	163 (54,9%)	113 (38,0%)	29 (13,2%)	142 (64,5%)	49 (22,3%)
биоскоп	101 (34%)	99 (33,3%)	97 (32,7%)	81 (36,8%)	123 (55,9%)	16 (7,3%)
читање новина	31 (10,4%)	178 (59,9%)	88 (29,7%)	25 (11,4%)	155 (70,5%)	40 (18,2%)
дружење са пријатељима	12 (4,0%)	150 (50,5%)	135 (45,5%)	4 (1,8%)	115 (52,3%)	101 (45,9%)
дружење са родбином	13 (4,4%)	152 (51,2%)	132 (44,4%)	20 (9,1%)	147 (66,8%)	53 (24,1%)
позориште	151 (50,8%)	93 (31,3%)	53 (17,9%)	133 (60,5%)	74 (33,6%)	13 (5,9%)
шопинг	77 (25,9%)	145 (48,8%)	75 (25,3%)	53 (24,1%)	131 (59,5%)	36 (1,4%)
спорт, рекреација	103 (34,8%)	123 (41,3%)	71 (23,9%)	81 (36,8%)	101 (45,9%)	38 (17,3%)
читање књига	118 (39,7%)	121 (40,7%)	58 (19,6%)	41 (18,6%)	131 (59,5%)	48 (21,8%)
додатно образовање	186 (62,6%)	98 (33,0%)	13 (4,4%)	119 (54,1%)	78 (35,5%)	23 (10,5%)

Табела број 2. Начин провођења слободног времена

Подаци у табели показују да је коришћење слободног времена у породицама у Источном Сарајеву најчешће пасивно. Породице најчешће слободно време проводе уз телевизију, дружењу са родбином и пријатељима, а најмање одлазе у позориште, биоскоп или читају књиге. Може се рећи да у обе посматране године породице показују низак степен заинтересованости за културна дешавања, а слободно време најчешће проводе у кући. То су активности које не захтевају улагање додатног напора и углавном су бесплатне. Такође, најнижи проценат провођења слободног времена породице проводе у неким облицима додатног образовања и усавршавања (учење страних језика, стицање нових знања и вештина). Испуњавање слободног времена различитим активностима у многоступењу зависи од степена образовања и професије испитаника. И наше истраживање је показало да испитаници са високим образовањем више интересовања показују за културне манифестације (80%) од испитаника са нижим нивоом образовања (око 20%). Бурдијеовски речено породице са више културног капитала активно проводе своје слободно време и

партиципирају у различитим културним догађањима у свом окружењу за разлику од породица са ниским социјалним капиталом. Саме културне активности дакле не спадају у најпопуларније у току слободног времена, може се рећи да су то у ствари и најнепопуларније активности. На питање да ли могу да посвете омиљеним активностима у довољној мери у обе посматране године око 30% испитаника је одговорила да не може и да је главни разлог томе недостатак новчаних средстава (око 70%) и недовољно слободног времена (око 30%).

О културном укусу и културној потрошњи много говори и врста музике коју слушају чланови породице. Подаци су дати у табели 3.

	2010	2017
забавна домаћа	196 (79,6%)	176 (80,0%)
забавна страна	102 (44,3%)	113 (51,4)
рок	131 (54,6%)	115 (52,3%)
хеви метал	43 (16,3%)	32 (14,5%)
џез	10 (4,1%)	7 (3,2%)
опера	4 (3,1%)	11 (5,0%)
класична	36 (12,6%)	27 (12,3%)
изворна народна	56 (22,3%)	86 (39,1%)
народна	156 (72,1%)	140 (63,7%)
турбо фолк	136 (46,2%)	108 (49,1%)

Табела број 3. Омиљена музика¹

Подаци показују да је омиљена музика забавна, затим следи народна музика, рок музика, док најмање слушана музика је џез, опера и класична музика. Такође, и ова врста диференцијације уско је повезана са образовном структуром. Сви испитаници који слушају џез и оперу имају високо образовање. Највише се слуша забавна музика која је најчешће мешавина различитих стилова (рок, елементи народне музике, џеза) и представља садржај који мање више сви у породици конзумирају и то најчешће путем телевизије. Такође, истраживање је показало да нема више генерацијске дистинкције по питању рок музике, која је била у ранијим периодима карактеристична за омладину. Данас је то музика коју подједнако слушају и родитељи и деца.

¹ Испитаници су могли да заокруже више врста музике на скали од 1-не подносим, 2-не слушам, 3-немам став, 4-волим да слушам и 5- то ми је омиљена музика. Подаци у табели збирни су за категорије волим да слушам и то ми је омиљена музика.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

На основу презентованих података може се указати на неколико специфичних појава које се могу повезати са теоријским оквиром рада. Може се рећи да налази упућују на Бурдијеову теорију о културној поторошњи и укусу. Теорија о омиворима и униворима се не може применити због специфичне друштвене ситуације у којој се налази већина породица и појединаца у Републици Српској. С обзиром да друштво Републике Српске није постмодерно и самим тим не омогућава развијање флуидних облика културне потрошње и релативну аутономију у том процесу није могуће применити теорију о омниворима и униворима. Културна потрошња код већине породица везана је за средства масовних комуникација, пре свега за телевизију и за садржаје који се тим путем нуде. Активности у слободном времену су најчешће везане за кућу и пасивне су. Породице мало интересовања уопште показују за културна дешавања. Такође, један од налаза рада је и да културне потребе и културна потрошња у многоме зависе од образовања и нивоа културног капитала. Конзумација и активности око културе и културних садржаја могу послужити као вредни индикатори ширих друштвених процеса, али и упутити на потенцијале и недостатке друштва или заједнице.

ЛИТЕРАТУРА

1. Burdije, P. (2013): Distinkcija: društvena kritika suda, Podgorica: CID
2. Коковић, Д. (2005): Пукотине културе, Нови Сад: Прометеј
3. Milić, A. i dr. (2010): Vreme porodica, Beograd: Čigoja i ISI FF
4. Nemanjić, M. i Spasić, I. (2006): Nasleđe Pjera Burdijea, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju
5. Spasić, I. (2013): Kultura na delu, Beograd: Fabrika knjiga
6. Chan, Tak Wing i Goldthorpe, John H. (2005). »The Social Stratification of Theatre, Dance and Cinema Attendance«, Cultural Trends, 14(3) (55): 193–212
7. Cvetičanin, P. (2007): Kulturne potrebe, navike i ukus građana Srbije i Makedonije, Niš: OGI
8. Čejni, D. (2003): Životni stilovi, Beograd: Clio
9. Šešić-Dragičević, M. i Stojković, B. (2011): Kultura: menadžment, animacija, marketing, Beograd: Clio

FAMILIES' CULTURAL NEEDS AND CULTURAL CONSUMPTION IN THE REPUBLIC OF SRPSKA

Summary: *Families' cultural needs and cultural consumption present a very complex system influenced by so many factors, first of all the value system, a way of satisfying basic life needs (clothes, accommodation, food, etc.), religiosity, political orientation, tradition and so on. In this paper we will use the comparative analysis of cultural needs and cultural consumption in the field of families' free time based on the data from the research carried out in the period from 2010 to 2017.*

Key words: *cultural needs, cultural consumption, family, free time*

ЉУДСКЕ ПОТРЕБЕ ОМЛАДИНЕ ИСТОЧНЕ ХЕРЦЕГОВИНЕ

Сажетак: У раду се разматрају људске потребе омладине источне Херцеговине. Испитује се у којој мјери културни империјализам и наметање западног система вриједности, карактеристичног за савремена друштва и потреба које му одговарају, утиче на омладину. Настоји се идентификовати које потребе преферира херцеговачка омладина, те каква је улога лажних вјештачких потреба у њиховом животу.

Кључне ријечи: људске потребе, лажне потребе, омладина.

ЉУДСКЕ ПОТРЕБЕ

Основни покретачи настанка и развоја друштва су потребе. Оне појединца интегришу и организују све његове активности управљајући и подржавајући његове акције према циљу. Потребе и циљеви се стално развијају и мијењају. Потреба је увијек тежња за нечим. Идентификује се са недостатком, а њено задовољење попуњавањем тог недостатка (Божовић, 1989: 58). Оне су производ физиолошког стања појединца и његове интеракције са особама и објектима. Старе потребе ишчезавају, а нове се појављују са промјенама његовог физиолошког стања² и искуства³.

Као биће праксе, продуктивне и сврховите дјелатности, човјек је истовремено и биће потреба. По Марксу, човјек није пуко природно биће,

1 jovanapetkovic1908@gmail.com

2 Биохемијско стање тијела значајан је фактор у детерминацији потреба. Нпр. потреба за храном и водом везана је за непосредне биохемијске посљедице недостатка тих супстанци. А, такође, је и централни нервни систем повезан са одређеним потребама.

3 Као резултат учења, човјек стиче много специфичних потреба. Нпр. дијете које се храни топлим млијеком развиће потребу за топлим млијеком.

него људско природно биће. Човјек се према природи односи практично, продуктивно, сврховито, прерађује природу, хуманизује предметни свијет према својим потребама и формира нове људске потребе. Оне представљају онтолошко – антрополошки конституенс човјека као бића праксе. Људске потребе указују на ослобођење човјека од његовог сировог природног стања. Сва жива бића имају одређене потребе⁴, али човјек једини има културне потребе којима се остварује као биће различито од свих осталих и као јединствена личност у свом друштвеном и културном окружењу. Потребе су онтолошки чинилац човјека нужан за одржавање, али и потребан за осмишљавање његове егзистенције. Човјек је једини у стању да у условима оскудне егзистенције може преферирати потребе виших вриједности на рачун нижих виталних потреба (Петковић, 2016: 61). При том треба имати у виду Масловљеву класификацију потреба на: физиолошке потребе, потребе за сигурношћу, потребе за припадањем и љубављу, потребе за угледом, потребе за афирмацијом- самоостваривањем (Куљић, 2002: 96). Када се подмире виталне потребе, људи акценат треба да ставе на више истинске људске потребе. У том контексту Маслов каже да је самопоштовање виши, вреднији субјективни доживљај него пун стомак (Маслов, 1982: 150).

Потребе нису непромјенљива категорија, већ се мијењају и развијају. Зависно од нивоа развоја друштва формирају се одређене потребе. Старе потребе могу нестати, а нове се формирати. Агнеш Хелер полази од тога да свакој друштвеној формацији одговара одређени систем потреба. Због тога карактеристични систем једног друштва не може послужити као стандард за критику система потреба неког другог друштва (Хелер, 1981: 51). Свако друштво има свој основни систем вриједности који изражава фундаменталне потребе тог друштва. У различитим друштвима се цијене различите вриједности, негдје више духовне, а негдје материјалне, па се, сходно томе, преферирају и другачије потребе.

ИСТИНСКЕ И ЛАЖНЕ ЉУДСКЕ ПОТРЕБЕ

Анализирајући људске потребе поставља се питање која је разлика између истинских и лажних људских потреба. Одговор на ово питање можемо потражити код Агнеш Хелер. Хелерова прави разлику између радикалних потреба које су квалитативне и лажних потреба, односно издваја егзистенцијалне потребе засноване на нагону за самоодржањем

и праве људске потребе, које нису директно засноване на нагонима (в. Куљић, 2002: 101). Дакле, треба правити разлику између правих аутентичних (легитимних) људских потреба и лажних вјештачких (нелегитимних) потреба. Данашње друштво изазива вјештачке потребе које нас удаљавају од истинских људских потреба.

Радикалне људске потребе у капиталистичком друштву се на одређени начин заснивају на парадоксу. Капитализам, са једне стране експлоатише и отуђује, а са друге стране временом генерише извијесно материјално благостање. Тако ослобађа појединце нужности свакодневне борбе за преживљавање. Усљед тога квалитативно нове аспирације добијају важност. Али истовремено, капитализам спрјечава њихову пуну реализацију. Подјела рада узрокује да се појединац затвара унутар уских оквира ограничених функција и компетенција током живота. Рад постаје истинска људска потреба само онда када се његово обављање врши слободно без вањске присиле (Куљић, 1999: 60). Такође, конзумеризам који карактерише данашње друштво, деградира аутентичне потребе у корист вјештачких потреба⁵. Слиједећи мисао Хелерове долазимо до закључка да радикалне људске потребе, које су фундаменталне за наше истинско битисање, не могу бити задовољене унутар актуелног економског система. Аутентичне људске потребе свакако укључују физиолошке потребе, које су неопходне за егзистенцију, али поред њих подразумевају потребу за љубављу, аутономијом, креативношћу, стваралачким радом, самоактуализацијом, критичношћу, и културне потребе.

Слично Хелеровој и Фром критикује капитализам. Позната је и његова теза о „болести капитализма“ и цијелог свијета прожетог духом капитал односа. Циљ капитализма је профит, а капиталистичка друштва XX вијека карактерише потпуна отуђеност, сматра Фром. И заиста, можемо рећи да је отуђење универзална особина савременог друштва. Процес производње и потрошње постају отуђени, а у таквим условима долази до отуђења човјека од човјека. Сам човјек се претвара у робу. Долази до деперсонализације човјека, који конзумира вјештачке потребе. Човјек се утапа у такве потребе тежећи материјалном богатству, а не води рачуна о смислу сопственог живота.

У вези са тим, Маркс је одбацивао чисто економско схватање потреба. Потребности нису само економске, већ су и вриједносне и антрополошке категорије. Свођење потреба на економске, по Марксу

5 Куповина неке робе ријетко задовољава истински недостатак, већ пружа тренутно задовољство, а потом се жеља коју је створила сама роба усмјерава ка сљедећем излогу.

је израз капиталистичког отуђења потреба, у друштву у коме циљ производње није задовољење потреба него оплођивање капитала и у коме се систем потреба конституише подјелом рада. Мјесто у оквиру подјеле рада одређује структуру потреба или бар њене границе (Хелер, 1981: 8). Код Маркса имамо идеју човјека богатог потребама, која треба сугерисати човјеку да се једноставно не утапа у лавиринт свих могућих отуђености и постварености, већ да се тргне како би утицао на историјска збивања у циљу успостављања правих вриједности и афирмације радикалних људских потреба (в. Божовић, 1989: 183). Посебно је важно да се развијају потребе у смислу њиховог освештрањивања, а не задовољења увијек на исти начин.

ЉУДСКЕ ПОТРЕБЕ У САВРЕМЕНОМ ДРУШТВУ

Процес ширења и усвајања потреба може бити спонтан, али је најдинамичнији у породици, групи вршњака и локалној заједници. Свакодневно се повећава број нових потреба чијем задовољењу појединци константно теже. Савременом друштву се намеће западни систем вриједности и у складу са тим људи мијењају хијерархију потреба. Успоставља се систем вриједности у којем је већина људи сведена на потребе имања (посједовања) док потребе за „бити“, потребе за стваралачким испољавањем и слободном људском заједницом остају илузорне потребе широких маса људи. На погрешан су начин спојени рад и доколица гдје отуђени, рутинизирани рад супсумира доколицу претварајући је у једноставне облике забављања. Доколица остаје без својих препознатљивих својстава као што је трагање за облицима стваралачке игре и креативних изазова.

Систем вриједности Запада се поставља као ултимативан свим заједницама и појединцима. Потреба за стицањем материјалног богатства ставља се у први план⁶ због тога што потрошачко друштво приморава човјека да се прилагоди владајућем поретку путем деструктивног конзументског активизма. Таква ситуација узроковала је редукцију потреба на потребе „имати“⁷. И умјесто да се његују универзалне људске

6 Да би се оправдао овакав став као доминантне вриједности се истичу демократија и потрошачко друштво. А, потрошачко друштво на вјешт начин осиромашује велики број људи који постају финансијски зависни, а истовремено се немилосрдно троше природни ресурси и у озбиљну опасност се доводи опстанак људи. При томе се иде на уништење свих оних система вриједности који су се кроз историју развијали од стране других народа и држава.

7 У том контексту занимљиво је поменути натпис једне лондонске робне куће током новогодишње продајне кампање 2011. : „Купујем, дакле постојим“, који алудира на основни став филозофије Рене Декарта: „Мислим, дакле постојим“.

потребе, развијају се различити облици манипулације човјеком који имају дехуманизујући карактер. Долази до потискивања потреба које човјека чине човјеком, односно експанзије вјештачких потреба.

У циљу стицања самопоуздања, али и побољшања друштвеног статуса, који се у савременом друштву, донекле, огледа и у привлачном изгледу, постале су уобичајене потребе за корекцијом тијела. Физичка љепота постаје једна од главних вриједности савременог друштва. Као и све остало у савременом потрошачком друштву, љепота постаје употребна вриједност. Како љепота постаје идеал, а задовољство животом зависи и од могућности да се достигне овај идеал, јављају се потребе за цогирањем, мишићима, постизањем витког тијела, избијељеним зубима, повећаним уснама, имплантатима. Због тога данас естетска хирургија постаје уобичајена појава. Поред физичког изгледа, у први план долази и показивање престижа који подразумева неке нове потребе као што су посједовање најновијег мобилног телефона, маркиране одјеће, скупоцјеног аутомобила, комфорног и модерно опремљеног стана.

Медији у савременом друштву конституишу нашу реалност. Они нуде слике и представе са којима се публика може идентификовати, односно, нуде наизглед примамљиве вјештачке потребе. На дјелу је један процес у коме полако ишчезава човјекова суштина, а његов идентитет се претвара у пуку тржишно осмишљену појавност, јер је медијска култура једна индустријска култура, заснована на масовној производњи намијењеној масовном аудиторијуму. Савремене рекламе, спортови, филмови и други садржаји емитовани путем медија обликују човјека по њиховој слици, он губи аутентичност, постаје производ медија и прихвата наметнуте вриједности.

Доминантна потреба постаје посједовање препознатљивог имица, акценат је стављен на појаву „look“, интензиван, али фрагментаран и пролазан естетски доживљај. Због тога савременог човјека карактерише недостатак дубине, површност, губљење осјећања и истинских људских потреба. Нове потребе се конституишу играњем одређених улога и креирањем имица, а засноване су на доколици и потрошњи. Садржаји емитовани путем медија нуде бројне субјекатске позиције које помажу у наметању доминантних потрошачких потреба. Медији нуде „пожељне узоре“ и представе пожељног стила, изгледа и имица. Постаје све мање важно ко смо, каква смо особа, а акценат је стављен на спољашњост: изглед, стил и имиц. Таквим потребама недостају садржај и квалитет који укључује нашу вољу, дјеловање, посвећеност, интелигенцију, креативност.

Ове потребе већ сутрадан можемо одбацити усвајајући нове.

Наметање вјештачких потреба од стране медија представља један комерцијални подухват чије су стратегије: инсистирање на гламурозности, спектаклу, драматичности, стилу, моди. То доводи до интензивног нарцизма, почињемо се непрестано такмичити са самим собом и помјерати границе дозвољеног, у првом плану је наше тијело, а идеал постаје потреба за вјечном младошћу. Медији стварају слику живота који је пожељан, а то је орјентисаност на материјалистичке потребе и препуштање хедонизму. За разлику од моралних и традиционалних вриједности које су некада биле битан конституенс нашег идентитета, сада садржаји медија и вриједности које нам они намећу постају фундаментални елементи наших идентитета. Улогу главног социјализатора умјесто породице и школе све више преузимају медији који обилују информацијама и манипулацијама, заводећи нас и „бомбардујући“ наша чула, тако да ми хтјели то или не несвјесно усвајамо неке од вриједности које нам нуде медији.

Људи не смију богатство људских потреба редуковати на посједовање ствари и конзумирање разних испразних садржаја масовне културе. У таквим условима нуди се заварана егзистенција путем задовољења лажних потреба које ремеће истинску људску егзистенцију. С тога вриједности и потребе морају да буду у блиској вези, да се допуњују и подстичу. Колико вриједности представљају правац осмишљавања људске егзистенције те према томе и људских потреба, толико су потребе покретач људског дјеловања и живота. Свака људска потреба треба да има вриједносни орјентир, али и свака вриједност подлогу у потреби.

Савремени човјек свијет посматра само у оквиру прагматских циљева, корисности и потреба имања. Овакво стање Фром назива „патологијом нормалности“, управљености искључиво на ствари, на имање (в. Фром, 1980: 37). У њему имамо једну општу механизацију, машинеризацију, технизацију и аутодеструктивног човјека. Код Фрома је ријеч о једној помало апокалиптичној слици актуелног деструктивног хода човјека.

ПОТРЕБЕ ОМЛАДИНЕ

Да ли је та апокалиптична слика маргинализације и „ретардирања“ истинских људских потреба реалност остаје да видимо у тексту који слиједи. Наше друштво се налази у периоду транзиције, која условљава

велике промјене у свим сферама живота. Традиционалне вриједности ишчезавају, а нове још нису јасно профилисане. Долази до деградације вриједносног система и људи се орјентишу на материјалистичке вриједности. Глобализацијски процеси узроковали су да нам лик Доналд Трамп или Лејди Гаге постану познатији од лика нашег првог комшије и условили кризу социјалне кохезије, коју настоје надомјестити масовни медији. Конзумеризам, потрошња и промоција вјештачких потреба битна су одредница данашњег друштва. А, таква ситуација је нарочито тешка за живот младог човјека.

Увријежено је мишљење да је Херцеговина конзервативна средина у којој доминира паланачки менталитет⁸, који подразумијева усвајање типичних облика колективног понашања који су диктирани јавним мишљењем средине, а сваки вид типичног понашања изазива неповјерење, осуду, па и мржњу. У Херцеговини је доминирао традиционални систем вриједности који је праћен одговарајућим потребама. Тако је било некад, а да ли је тако и данас и које потребе преферира омладина источне Херцеговине покушали смо испитати.

Анализа података

Како би испитали потребе омладине источне Херцеговине, спроведено је истраживање. Конструисан је анкетни упитник затвореног типа, који је израђен тако да на репрезентативан начин прикаже структуру потреба омладине и утврди које потребе они преферирају. Под омладином подразумијевамо старосну групу од 15-19 година. Истраживање је ограничено на ову старосну доб због доступности узорка. Анкетирано је 800 ученика из следећих средњих школа: СШЦ „Алекса Шантић“ Невесиње, СШЦ „Перо Слијепчевић“ Гацко, СШЦ „Голуб Куреш“ Билећа, Гимназија „Јован Дучић“ Требиње и „Центар средњих школа“ Требиње.

Потребе чији је захтјев за задовољењем несумњив су физиолошке потребе. Оне су предуслов за реализацију свих осталих потреба. Физиолошке потребе су природне потребе, спадају у групу биолошких потреба и представљају основне потребе људске егзистенције. То су потреба за храном, водом, ваздухом, сном и слично. Изражене су код свих живих бића и неопходне су за одржање и заштиту живота, али

8 Под паланачким менталитетом подразумијевамо колективизам у начину размишљања и дјеловања, који подразумијева очување постојећег стања, исмијавање свега што је другачије од просјека, гушење индивидуалности, лажно моралисање, предрасуде, стереотипи, војеризам.

постоји диференција у начину њиховог задовољења код човјека. „Глад која се задовољава помоћу ножа и виљушке различита је од глади која се задовољава сировим месом“ (Хелер, 1981: 95). Потреба за сигурношћу је слична физиолошким, јер уколико се не задовољи парализује могућност задовољења осталих потреба. Да би појединци могли прећи на задовољење већег нивоа потреба неопходно је реализовати поменуте потребе. Омладина источне Херцеговине изузетно цијени здравље, њих 779 (97,37%) истиче да је здравље апсолутно најважније за срећан живот, 16 (2%) сматра да понекад јесте, а 5 (0.62%) да није. 737 (92.12%) ученика своје здравствено стање оцјењује као веома добро, 38 (4.75%) просјечно, а 25 (3.12%) веома лоше. 753 (94.12%) ученика има могућност да увијек набави намирнице које су неопходне за живот, а 47 (5.875%) нема увијек. Омладина је прилично задовољна квалитетом воде коју пију, али показују незадовољство када је у питању квалитет ваздуха. Њих 431 (53.87%) је одговорило да је квалитет воде веома добар, 217 (27.12%) да је просјечан, а 152 (19%) сматра да је веома лош. 231 (28.87%) ученик је одговорио да је квалитет ваздуха одличан, 317 (39.62%) просјечан и 252 (31.5%) да је веома лош. Локалне заједнице (Невесиње, Гацко, Билећа, Требиње) потпуно пружају осјећај сигурности за 528 (66%) ученика, дјелимично за 260 (32.5%), а 12 (1.62%) се не осјећа сигурно. С обзиром да су физиолошке и потреба за сигурношћу задовољене омладина може да пређе на виши ниво људских потреба.

Код омладине је изражена потреба за друштвеним угледом, јер је за 542 (67.75%) испитаника друштвени углед изузетно важан, за 143 (17.87%) дјелимично важан, а 115 (14.37%) не занима какав ће углед имати. Али, за омладину (њих 369 или 46.12%) је најбољи показатељ друштвеног угледа количина новца којом неко располаже, за 213 (26.62%) су добре карактерне и моралне особине, а за 218 (27.25%) препознатљивост у друштву. Они сматрају да највећи друштвени углед треба да имају спортисти (372 или 46.5%), затим политичари (229 или 28.62%), љекари (158 или 19.75%), добри пјевачи/це (24 или 3%), успјешни стручњаци (17 или 2.12%). Омладина источне Херцеговине има изражену потребу за образовањем, које су 412 (51.5%) ученика идентификовали као механизам којим желе доћи до бољег друштвеног положаја, а 323 (40.37%) ученика су се определијелила за бављење политиком, 38 (4.75%) склапањем брака желе доћи до бољег положаја, док њих 27 (3.37%) жели напредовати на нелегалан начин. На питање који степен образовања желе завршити, ученици су одговорили: средњу школу (87 или 10.87%), факултет 462 (57.75%), мастер студије (206 или 25.75%), докторске студије (45 или 5.62%). А, до дипломе желе доћи на различите начине, неки помоћу сопственог труда и залагања (њих

358 или 44.75%), затим захваљујући новцу уз што мање учења (318 или 39.75%) ученика, а 124 (15.5%) су изабрала преписивање и преваре као пут до дипломе. Живећи у времену партократије, примамљива потреба за омладину постаје бављење политиком. На питање да ли се желите бавити политиком и постати члан неке партије, ученици су дали сљедеће одговоре: да 111 (13.87%) ученика, можда 397 (49.62%), не 292 (36.5%) ученика. Омладина сматра да је бављење политиком свакако важно да би имали успјеха у друштву (њих 488 или 61%), 116 (14.5%) да је дјелимично важно, а 196 (24.5%) сматра да није. 205 (25.62%) ученика много желе да заузму неку позицију на власти, 319 (39.87%) је одговорило да можда жели, а 276 (34.5%) да не жели. Млади људи теже ка друштвеној моћи. За 503 (62.87%) ученика је друштвена моћ изузетно значајна, за 215 (26.87%) је дјелимично значајна, а за 82 (10.25%) није значајна. Даље, ученици су требали да одговоре на питање да ли се слажу са Макијавелијевим ставом: „Циљ оправдава средства“. 335 (41.87%) испитаника истиче да се слажу и да им је то животни мото, 358 (44.75%) се слажу у неким случајевима, а 107 (13.37%) се не слаже.

Маркузе је истицао да се људи препознају у свом стандарду, њихова душа је у њиховим аутомобилима, стерео уређајима, двоетажним кућама, кухињској опреми (Маркузе, 1989:161). И заиста у данашњем друштву људи постају роба коју сами стварају. Маркузев једнодимензионални човјек презентан је у нашем друштву које је засновано на репресији и доминацији. Насупрот човјека богатог потребама данашњи једнодимензионални човјек потребе своди на лажне вјештачке материјалистичке потребе, а његове критичке способности се смањују. Такво стање води дехуманизацији човјека, који губи људске особине и истинске људске потребе. Маркузе је полагао наде у маргинализоване групе попут студената, а данас забрињава управо то што млади људи немају воље да се мијењају на боље. Препуштајући се заводљивим вјештачким потребама расте проценат младих људи који имају изражену потребу за цигаретама, алкохолом и наркотицима. На питање да ли пушите цигарете 353 (44.12%) ученика су потврдно одговорила, а 447 (55.87%) је дало негативан одговор. Када је у питању конзумирање алкохола, 42 (5.25%) су одговорила да сваки дан конзумирају алкохол, 320 (40%) да конзумирају једном-два пута недељно, 393 (49,12%) јако ријетко и 45 (5.62%) не конзумирају никад. Наркотике редовно користи 5 (0.62%) ученика, 206 (25.75%) користи повремено, а 589 (73.62%) не користи никад. Такође, важна потреба младог човјека постаје посједовање аутомобила, па тако 655 (81.87%) ученика сматра да је добар аутомобил неопходан за срећан живот, 143 (17.87%) сматра да није нужан, а само 2 (0.25%) да није потребан. Ученици су требали да одговоре

на питање: „ Ако би добили већу суму новца, нпр. 50 000 марака на шта би потрошили тај новац?“. Њихови одговори свједоче о доминацији лажних вјештачких потреба међу омладином. Већина ученика се определијелила за аутомобил (396 или 49.5%), затим за стан или кућу (212 или 26.5%), на одјећу и уљепшавање тијела (187 или 23.37%), а тек неколицина за књиге и интелектуални напредак (5 или 0.62%). А, од понуђених аутомобила из упитника, ученици би за себе изабрали: 4 (0.5%) ученика golf 2, 28 (3.5%) renо meган, 201 (25.12%) audi А6, 567 (70.87%) lamborghini. На основу одговора, закључујемо да се омладина углавном опредељује за најскупље аутомобиле. Примијетно је да омладина има потребу за лијепим изгледом, а о томе свједоче и одговори на питање да ли им је важно да изгледају лијепо. За 783 или 97.87% ученика је изузетно важно, а за 17 или 2.12% је дјелимично важно. Омладина се труди пратити модне трендове. 471 или 58.87% ученика прати модне трендове и дотјерује се у складу са њима, 246 или 30.75% модне трендове прати повремено и усваја по нешто, а 83 или 10.37% ученика не прати и труди се бити другачији од већине. 459 или 57.37% испитаника најчешће бирају одјећу познатих робних марки, 218 или 27.25% купују одјећу преко интернета, а 123 или 15.37% на бувљаку. 675 или 84.37% ученика жели маркирану одјећу, а за 125 или 15.62% то није важно. 698 или 87.25% испитаника има потребу за препознатљивим имицом, а 102 или 12.75% не размишљају о томе. 377 или 47.12% испитаника би извршило естетску корекцију тијела ако би било потребе за тим, 122 или 15.25% не зна, а 301 или 37.62% не би.

Оно што постаје тренд данашњег друштва јесте потреба за индивидуализацијом. Нажалост, појединци су све чешће спремни да зарад личних интереса и повластица изневјере комшије, пријатеље, сопствену ријеч, па чак и родитеље. Везе и контакти постају формалнији, секундарни, површни, краткотрајни. Односи међу људима су све више засновани на интересима. Контакти су бројнији, али мање квалитетни, све је мање потреба за интерперсоналном комуникацијом „лицем у лице“, а све више потреба за виртуелном комуникацијом. Или речено језиком франкфуртске школе, односи међу људима се претварају у односе између двије машине које користе једна другу, али према којима се треба опходити са дозом љубазности, јер нам могу затребати. На питање да ли лако ступају у контакте са другим људима, 672 (84%) је одговорило да увијек, а 128 (16%) да тешко склапа пријатељства. Али, губи се повјерење у људе, јер нема ученика који потпуно вјерују другим људима, 24 (3%) дјелимично вјерују људима, 759 (94.87%) ученика вјерује само малом броју људи, а 17 (2.12%) не вјерује никоме. У Херцеговини омладина има изражену потребу за љубављу и породица још увијек има велики значај

за њих. 568 (71%) ученика је одговорило да им породица увијек пружа неопходну заштиту и подршку, 189 (23.62%) да им некада пружа подршку, а 43 (3.37%) да немају подршку породице. Односе у породици 372 (46.5%) ученика оцјењује као одличне, 381 (47.62%) као добре, 33 (4.12%) сматра да су лоши, а 14 (1.75%) да су веома лоши. Емотивна подршка блиских људи изузетно је значајна за 486 (60.75%) ученика, дјелимично значајна за 297 (37.12%) ученика, а није значајна за 17 (2.12%) ученика. 679 (84.87%) ученика има увијек потребу да воли и буде вољено, 109 (13.62%) има повремено, а 12 (1.5%) нема ту потребу. Међутим, када је ријеч о избору животног сапутника, млади људи се двоуме између љубави и новца. 388 (48.5%) ученика жели богатог партнера који ће им осигурати луксузан живот, 33 (4.12%) желе поштену и вриједну особу, а 379 (43.37%) жели особу која ће их вољети, па макар била и сиромашна. Некада су сусједства поред породице била важан центар друштвеног живота, али данас долази до кризе социјалне кохезије, па се трансформише некадашња улога сусједства појавом нових облика умрежавања и социјалне интеракције. Односе са комшијама ученици су окарактерисали као: одличне, редовно их посјећујем и помажем (53 или 6.62%), добре, понекад их посјећујем и помажем им (296 или 37%), лоше, ријетко их посјећујем и помажем (268 или 33.5%), веома лоше, не посјећујем их (183 или 22.87%). Приметијетан је тренд опадања потребе за емпатијом и алтруизмом међу омладином. На питање да ли учествују у хуманитарним акцијама ученици су одговорили: не никад (48 или 6%), да повремено (673 или 84.12%), да увијек (79 или 9.87%). 165 (20.62%) ученика помаже другим људима јер се то очекује од њих, 213 (26.62%) из навике, а 422 (52.75%) јер се лијепо осјећају када помогну некоме. Само 118 (14.75%) ученика би без размишљања своја мјесечна примања дијелила са особом којој је помоћ потребна и на тај начин себи ускратила нека добра, 139 (17.37%) не би ни у ком случају, а 543 (67.87%) ученика би можда помогло у неким случајевима.

Занемаривање истинских људских потреба узроковала је доминација материјализма, а данашњи једнодимензионални човјек је саучесник и творац јаза између рационалног и ирационалног. Он маргинализује људске потребе, сасвим је опчињен техником и све више простора даје животињском. Омладина одгојена духом материјализма нема много осјећаја за оно што сеже изван сфере личног интереса. Постаје им мање важна потреба за властитим идентитетом и самоактуализацијом, односно тим ко су, колико вриједе као личност, а важније је колико новца имају. На питање из упитника : „Ако би се могли опредјелити за само једну опцију о томе какав човјек/ жена желите бити“, 592 испитаника или 74% су одговорила богат човјек, а 208 ли 26% скроман и поштен човјек.

438 или 54.75% ученика се у потпуности слаже са ставом из упитника да је новац у потпуности неопходан за срећан живот, 305 или 38.12% сматра да је дјелимично важан, а само 57 или 7.12% се не слаже. Већина ученика би у будућности изабрала посао који доноси високу зараду (573 или 71.62% ученика), посао који воле би изабрао 121 или 15.12% ученика, лак посао који не захтијева много енергије 102 или 12.75% ученика, посао који пружа интелектуално и стручно усавршавање без обзира на зараду би изабрала 4 или 0.5% ученика. 528 или 66% ученика би жељело себи обезбиједити велики луксузни стан/кућу, 157 или 19.62% скроман стан/кућу, а 115 или 14.37% не размишља о томе. Губи се потреба за креативношћу јер само 152 или 19% ученика настоје увијек да буду креативни у свему што раде, 329 или 41.12% само понекад, а 319 или 39.87% никада не воде рачуна о креативности. 257 или 32.12% ученика се слаже са ставом из упитника да се човјек мора перманентно интелектуално усавршавати, 224 или 28% се дјелимично слаже са тим ставом, а 319 или 39.87% се не слажу. Оваква слика забрињава и млади људи морају црпити снагу као израз истинске духовности, којом ће се ослободити свих облика отуђења и разум довести до самосвијести. Омладина мора постати свјесна својих стваралачких могућности и оријентисати се више на духовне вриједности.

Живећи у постмодерном информатичком друштву у коме је све више информација, а све мање смисла, културне потребе омладине се маргинализују. Култура постаје култура шоу бизниса која акценат ставља на наступ, спектакл, сензационалност, а главна одлика је масовни потрошачки карактер. Долази до поремећаја равнотеже између елитне културе духа и културе забаве у корист друге која је утилитарно-хедонистичка, а потребе које она намеће је лакше конзумирати. Култура забаве је кичу дала интелектуалну димензију, а ријалити садржаји су легализовали стање моралне деградације и посрнућа и утицали на опадање значаја истинских људских потреба које замјењују вјештачке потребе.

У прилог наведеном, навешћемо резултате до којих смо дошли помоћу анкетног упитника. Што се тиче дужине слободног времена, она код омладине обично износи 3-5 сати и то код 421 или 52.62% ученика, 243 или 30.37% ученика има више од пет сати слободног времена, за 119 или 14.87% ученика дужина слободног времена износи 1-3 сата, 12 или 1.5% има само један сат слободног времена, а 5 или 0.62% ученика је одговорило да нема слободног времена. Већина ученика (437 или 54.62%) слободно вријеме најчешће проводи на интернету, 152 или 19% у кафићима, 104 или 13% слуша музику, 59 или 7.37% на тренингу или спортским догађајима,

22 или 2.75% гледа ТВ, 17 или 2.12% чита књиге, новине, часописе, 7 или 0.87% се бави умјетничким стваралаштвом, а само 2 или 0.25% слободно вријеме проводи посјећујући позориште, биоскоп или галерије. Сви испитаници имају мобилни телефон или компјутер, а профил на некој од друштвених мрежа има 789 или 98.62% испитаника, а нема 11 или 1.37% испитаника. Сваки дан више од пет сати мобилни телефон или компјутер користи 427 или 53.37% ученика, 231 или 28.87% користи 3-5 сати сваки дан, 127 или 15.87% користе 1-3 сата, 15 или 1.87% сваки дан мање од један сат, а није било одговора да користе неколико пута недељно, неколико пута мјесечно или да не користе компјутер или мобилни. На ТВ-у или путем интернета омладина најчешће прати музичке програме (192 или 24% ученика), филмове (178 или 22.25%), спортски програм (157 или 19.62%), серије (128 или 16%), квизове (89 или 11.12%), ријалити програм (54 или 6.75%), а најмање вијести, информативни и документарни програм (2 или 0.25%). А, када је у питању музика коју омладина слуша, резултати су сљедећи: турбо фолк слуша 261 или 32.62%, забавну, поп или денс слуша 217 или 27.12%, рок 178 или 22.25%, изворна народна 55 или 6.87%, техно 44 или 5.5%, реп 28 или 3.5%, класична 15 или 1.87%, џез 2 или 0.25%. На основу резултата истраживања закључујемо да омладина нема суптилан читалачки укус. Као најбоље дневне новине које радо читају оцијенили су: Курир (287 или 35.87%), Press (245 или 30.62%), Блиц (113 или 14.12%), Политика (97 или 12.12%), Глас Српске (58 или 7.25%). А, најбољи часопис који воле читати је Свет (223 или 27.87%), затим Скандал (214 или 26.75%), Љепота и здравље (198 или 24.75%), National geographic Србија (57 или 7.12%), СКМ (55 или 6.87%), Cosmopolitan (45 или 5.62%), НИН (8 или 1%). На питање да ли се информишу о културном наслијеђу, 592 или 74% ученика су одговорила да се не информишу, а 208 или 26% да се информишу. Упитник је садржао и питање да ли су у протеклих 6 мјесеци посјетили неки културни догађај. 679 или 84.87% је дало негативан одговор, а 121 или 15.12% је дало потврдан одговор.

Транзициони процеси ерозије система позитивних друштвених вриједности, међу којима су културне вриједности једне од најважнијих, достигли су тачку са које је потрбно алармирати сва звона за узбуну, јер је ниво културних потреба деградиран до те мјере да му у деценијама које слиједе пријети опасност гашења. Култура је гурнута на маргине друштва и контаминирају нас дегутантни садржаји. Губи се свијест о томе да су културне потребе оно што нас разликује од осталих живих бића и да само захваљујући њима можемо оплеменили наше животе. Почине се стварати слика о томе да су културне потребе нешто без чега можемо живјети. Битисање младог човјека се све више своди на пуко

преживљавање. У општој трци за новцем, спектаклом, вјечном младошћу и лијепим изгледом културне потребе постају сувишне.

На питање из упитника „Који стил живота Вам више одговара, хедонистички или аскетски“, 713 или 89.12% испитаника је одговорило хедонистички, а 87 или 10.87% аскетски. На основу претходно наведеног можемо апсолвирати да свако вријеме има своје људе. То значи да се увијек као типични и као најуспјешнији издвајају они који одговарају духу времена. У наше доба када се људи стимулишу да много купују и много троше, аскета је неприкладан и смијешан, док су у прошлости скромност и штедљивост биле врло цијењене особине и то највише у земљама које су се најбрже развијале (Кувачић, 1976: 10). Али, то је само једна страна медаље. На другу страну указује Маркс када каже да у условима приватног власништва на мјесто свих физичких и духовних чула ступа једноставно отуђење свих тих чула, чуло посједовања (Маркс, Енгелс, 19: 245).

ЗАКЉУЧАК

Релативно сиромаштво људских потреба није ствар неких биолошких и психолошких недостатака, већ је оно условљено друштвеним околностима. Наиме, пуно и слободно развијање сваке индивидуе пука је тежња и идеал, којима се стално супротстављају ниже, нагонске и вјештачке потребе и то тако да постају средства доминације и стабилизације одређених репресивних облика друштвеног живота. Једне потребе служе као средство да би се њима парализовале и потиснуле друге.

Резултати истраживања су показали да Херцеговина полако губи свој традиционални дух, јер омладина преузима западни систем вриједности и аналогно њему лажне вјештачке потребе. Као доминантне потребе омладине, поред физиолошких, потреба за сигурношћу, љубављу, образовањем с тим што забрањувају механизми помоћу којих поједини испитаници желе доћи до дипломе, идентификовали смо потребе: за новцем, аутомобилом, луксузним животом, компјутером, мобилним телефоном, профилом на друштвеним мрежама, лијепим изгледом, одјећом познатих робних марки, препознатљивим имицом, бављење политиком, а расту потребе за естетским корекцијама, цигаретама, алкохолом, па чак и наркотицима. Због тога изазов за младог човјека представља могућност преокрета од материјалног и естетског на морални и духовни ангажман појединца с обзиром да естетика постаје етика

будућности, као и могућност повратка креативном раду, критичком мишљењу и обнављању радикалних људских потреба. Омладина треба да избјегне инкорпорирање у мрежу вјештачких потреба и више практикује основни став Декартове филозофије: „Мислим, дакле постојим“.

Због експанзије лажних вјештачких потреба код омладине неопходно је чим прије развити механизам којим ће се промовисати истинске људске потребе. Тешко је перципирати шта би могло представљати тај механизам. А, скицирање контура таквог механизма горући је задатак нашег времена. Свакако да кључну улогу на том путу треба да имају породица, школа и државна власт. Потребно је освијестити омладину и указати им на безначајност многобројних материјалних хедонистичких потреба. Посебан акценат треба ставити на то да богаћење људских потреба није пуки раст, јер када се непрестаним стимулацијом и преувеличавањем једне димензије потискују и гуше остале тада долази до сиромашења изворних људских могућности.

ЛИТЕРАТУРА

- Божовић, Р. (1989): Култура потреба, Београд: Научна књига.
- Кувачић, И. (1976): Људске потребе и друштвене вриједности, у Ревизија за социологију VI, Загреб: Филозофски факултет.
- Куљић, Р. (1999): Рад и људске потребе, Београд: М.В.PRESS.
- Куљић, Р. (2002): Социологија, Београд: М.В.PRESS.
- Маркс, К., Фридрих, Е. (1989), Рани радови, Загреб: Напријед.
- Маркузе, Х. Човјек једне димензије, Сарајево: Веселин Маслеша.
- Маслов, А. (1982): Мотивација и личност, Београд: Нолит.
- Петковић, Ј. (2016): Људске потребе и квалитет живота матураната Гацка, у Социолошки годишњак, Пале: Социолошко друштво Републике Српске.
- Фром, Е. (1980): Имати или бити, Загреб: Напријед.
- Хелер А. (1981): Вредности и потребе, Београд: Нолит.

Jovana Petković
High School „Pero Slijepčević“, Gacko

HUMAN NEEDS OF THE EAST HERZEGOVINA YOUTH

Abstract: *The paper is dealing with the human needs of the youth of East Herzegovina. It is examining at what extent the cultural imperialism and the imposition of the western system values, typical of the modern society and the corresponding needs affect the youth. The aim is to identify what kind of needs the Herzegovina youth prefer and to see how important the role of false artificial needs in their lives is.*

Key words: *human needs, false needs, youth.*

др Јована М. Чикић, доцент
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет, Одсек за социологију
Република Србија
Тел: + 381 64 285 07 27
e-mail: jovana.cikic@ff.uns.ac.rs

Оригиналан научни рад
UDK: 316.356.2-058.8

ЉУБАВ У ПОСТМОДЕРНО ДОБА – САВРЕМЕНА ПОТРЕБА ЗА ИНТИМНОШЋУ И ЊЕНЕ ПОСЛЕДИЦЕ ПО БРАК И ПОРОДИЦУ

Сажетак: *Промене у обележјима и оквирима репродукције становништва подстакле је поновно промишљање потребе за интимношћу и обележја партнерских односа. У раду се, полазећи од социолошког концепта интимности, представљају и анализирају схватања различитих аутора (Бек, Бек-Гернсхајм, Бауман, Гиденс, Лаш, Липовецки) која указују на услове промене и обележја савремене потребе за интимношћу и партнерских односа. Уочене карактеристике партнерских односа у савременим друштвима тестирају се у генерацијској перспективи – кроз однос „миленијалаца“ према партнерским/брачним везама, али и кроз појаву „седих“ развода. На послетку, поставља се питање будућности брака и породице.*

Кључне речи: *партнерске/брачне везе, потреба за интимношћу, „миленијалци“, „седи разводи“*

Увод

Када су ван де Ка и Лестиц пре три деценије публиковали свој рад „Twee demografische transitities?“ (Lesthaeghe, van de Kaa, 1986), постало је јасно да је демографска репродукција у савременим друштвима претрпела значајне промене. Одлагање рађања, смањење броја рођене деце, као и темпирање момента остајања у другом стању обележили су нову етапу у репродукцији становништва у (пре свега) развијеним друштвима. Осим овога, теоријом друге демографске транзиције се указује на то да се променио и сам друштвени оквир рађања. Укратко,

реч је о порасту броја и удела ванбрачних веза, једнородитељског рађања, одлагања нупцијалитета. Поред овог, истражујући брачност (као раније доминантан оквир репродукције), теорија друге демографске транзиције указује и на пораст стопе диворцијалитета, скрећући пажњу тиме на несталност брачних/партнерских веза у савременим друштвима.

Својим налазима, ова теорија додатно је подстакла ауторе који се баве истраживањем брака и породице да изнова преиспитају основе на којима почивају партнерске и породичне везе. То је значило поновно промишљање природе односа који се успостављају између партнера и који су фундамент за демографску, али и друштвену репродукцију која се и даље, добрим делом, одвија у оквиру брака. Уколико начинимо још један корак даље, то би значило да се у новом (постмодерном) контексту истражују обележја потребе за специфичним типом интимних/партнерских односа.

Да би се објасниле и разумеле промене у савременим (ван)брачним и породичним заједницама, у раду се полази од појма интимности и љубави. Посебно се апострофира социолошка перспектива у њиховом проучавању. Потом се, кроз схватања (савремених) аутора, представљају и анализирају карактеристике савремених партнерских односа. Иако су се становиштва одабраних аутора формирала у трајању од више од четири деценије, она се надопуњују у креирању општег оквира за разумевање карактеристика савремене потребе за интимношћу која лежи у основи партнерских односа. На послетку, уочене нове карактеристике партнерских односа у савременим друштвима тестирају се на примеру њихове генерацијске варијабилности – односа „миленијалаца“ према партнерским везама, али и појаве „седих“ развода.

Интимност као социолошки концепт

Интимност се најчешће перципира као психолошка категорија - истиче да је реч о потреби која подразумева развој одређених емоција. У том контексту, она подразумева субјективан доживљај блиске повезаности са другом особом/особама. Интимност укључује поверење, прихватање, отварање, а тиме и рањивост. Она обухвата и бригу за другог. Штулхофер и Миладинов (Štulhofer, Miladinov, 2004: 7) истичу да „интимност искључује површност и привременост“. Према Маслову (Рот, Радоњић, 1992: 119) интимност, љубав и припадање су темељне људске

потребе, потребе недостатка¹.

Међутим, интимност је у исто време и антрополошки и социолошки концепт. Без обзира на историчност и контекстуалност у схватању и практиковању интимности, она се среће у свим културама, друштвима свих развојних етапа. Селикоглу и Зенгин (Sehlikoglu, Zengin, 2015: 20) истичу да би у антрополошким студијама све могло бити повезано са интимношћу. Интимност је блиско повезана са љубављу, она се сматра једним од њених квалитета. У својој тројној теорији о љубави (енгл. triangular theory of love), Стернберг (Steinberg 1986) наводи да су интимност, страст и посвећеност три компонентне љубави, а да њихови међусобни односи (изостанак или присуство) дефинишу различите типове љубави (од нељубави до савршене љубави). Ако љубав посматрамо преко начина на који се изражава², онда је она несумњиво повезана са праксама интимности. Иако је реч о веома блиским појмовима, Џејмисон (Jamieson, 2011: 4) сматра да се љубав разликује од интимности по томе што се чешће одређује као емоција, односно, као „атрибут особе него као квалитет везе између људи“. Такође, док љубав не мора нужно да значи реципроцитет у емоцији, код интимности постоји дугорочно међусобно препознавање образаца понашања.

Можемо поставити питање да ли се интимност и љубав могу посматрати и као социолошки концепти. Одговор је свакако потврдан јер и интимност и љубав подразумевају успостављање и функционисање друштвеног односа. Са овим се слаже и Форсти (Forstie, 2013: 2) истичући да је „интимност, као социјални појам, уједно и пожељна и забрањена“. Према ауторки, интимност као социолошки концепт подразумева четири кључне димензије: „утицај, знање, заједничку акцију и норме“ (Forstie, 2013: 2) које се међусобно преплићу и граде одређени интензитет интимне везе. Интимност као социолошки концепт најчешће се посматра у односу на карактеристике друштвених промена. Притом, анализира се утицај друштвених промена на схватање и праксе интимности, али и улога интимних односа на (пре)обликовање других друштвених феномена у различитим друштвено-историјским контекстима. Џејмисон (Jamieson, 2011: 10) наводи да је у савременим социолошким размишљањима могуће уочити два првца у тумачењу улоге интимности у конструкцији

1 Маслов истиче да постоје два типа љубави и партнера: а) љубав и партнер недостатка (deficiency love/r) и б) љубав и партнер постојања (being love/r). Партнер недостатка је онај чије праксе интимности могу да задовоље незадовољене потребе из детињства. Партнер постојања је онај који омогућава развој пуних психичких потенцијала особе (естетских, интелектуалних, самоактуелизујућих потреба).

2 Мисли на вербалну и физичку експресију љубави, на љубав која се манифестује кроз давање поклона или она која подразумева заједничко провођење времена уз обављање заједничких активности и сл.

социјалног света³. Према првом, интимне везе су важан елемент у „социјалној конструкцији сопства и социјалних светова, као и њиховој међусобној артикулацији“. Трагајући за примерим оваквог размишљања, ауторка се позива на традицију симболичког интеракционизма, али и новија схватања Гиденса, па чак и Бурдијеа (Jamieson, 2001: 6). У другом случају, значај интимних веза се сматра минималним, а као пример наводи се Фукоово схватање (Jamieson, 2011: 6).

Одакле промене у потреби за интимношћу и партнерским односима?

Говорећи о тиранији тренутка и заразној брзини као кључним обележјима савремених друштава, Ериксен (Eriksen, 2003) заправо потврђује раније изнету Харвијеву идеју о компресији простора и времена. Иако би се, у први мах, помислило да се брзина односи на радни процес или кретање људи, робе, информација, идеја..., она обухвата све сфере било приватног, било јавног живота. Две су важне последице убрзања у савременим друштвима – поједностављење и стварање покретне траке. Иако Ериксен (Eriksen, 2003: 87-91) као примере поменутих последица наводи скраћене (препричане) верзије дела класичне литературе, његова идеја лако би се могла транспоновати и на друштвене, па и интимне/партнерске и породичне односе. Брак и породица сматрани су „нечим дуготрајним и... нечим полагањим“, они су „линерани и кумулативни“ (Eriksen, 2003: 173). Међутим, императиви савремених друштава – тренутак, брзина и симплификација – допринели су, како истиче Ериксен (Eriksen, 2003: 174) тејлоризацији породичне свакодневнице, али и рапидном растакању устаљених форми породичног живота.

Истраживање обележја трансформације интимних односа у савременим друштвима можемо пратити неколико деценија у назад. Анализирајући преображај вредносног система у америчком друштву средином друге половине 20. века, Лаш (Laš, 1986) поставља следећу социолошку дијагнозу: конзумеризам, нарцистичка оријентација, доминација индустрије забаве. Такво нарцистичко друштво „штује славу, а не гласовитост, и уводи спектакл“ (Laš, 1986: 97). Из фазе раног

3 Форсти (Forstie, 2013: 6) говори о два другачија становишта која говоре о обележјима интимности у савременим друштвима: прво, према којем је интимност лек против „хладног, модерног света“ и друго које посматра интимност као део таквог света. Према ауторки (Forstie, 2013: 2) „у оба случаја, емоционално обележје модерности – хладноћа – постаје централна за дефинисање социјалног живота, а теоретичари описују интимност као изазов или јачање ове хладоће“.

капитализма (коју су обележили висока радна етика, постојање (личног, породичног, пословног, националног...) ауторитета, изражен мотив постигнућа (уз ограничавање, одлагање неретко потискивање задовољења жеља), америчко друштво, према Лашу, крајем 1960/почетком 1970-их улази у развијени капитализам којег обележавају настојање да се потребе задовоље моментално, али и изражена анксиозност изазвана захтевом тренутне сатисфакције. Стога, не чуди што Лаш 1970-е назива ЈА декадом коју карактеришу и недостатак солидарности, као и осећања за колективно и прошло. Нове вредности намећу као императив потрагу за срећом што је у складу са новом, нарцистичком културом – њу карактерише преокупираност собом и сопственим благостањем. Према Лашу (Laš, 1986: 95) „нарцис дели друштво на две групе: богати, велики и славни, с једне стране, те обично стадо с друге... нарцис се диви `победницима` и поистовећује се са њима из страха да га не означе губитником“. У трци за сопственом срећом, савремени човек, према Лашу, је у стању индивидуалне нарцисоидне тескобе⁴. Припадницима нарцистичког друштва „масовна култура ... пуни ... главу визијама искуства изнад њихових средстава – такође и изнад њихових емоционалних способности и способности њихове образиле“ што доводи до „ироничне дистанце која отупљује боли, али и оскаћује вољу за променом друштвених услова“ (Laš, 1986: 108-107). На послетку, Лаш поентира да због нарцистичке културе долази до инфантилизације друштвених, па тиме и интимних/партнерских односа.

Како је конзумеризам једно од кључних обележја савремених друштва, Липовецки (2008) сматра да се она могу именовати и као хиперпотрошачка. То су она друштва у којима се догодила трансформација стимулације тражње – прешло се са масовне, фордистичке производње на сегментирано тржиште, персонализацију понуде роба и услуга. За хиперпотрошачка друштва карактеристична је нова фаза комерцијализације потреба коју „организује деинституционализована, субјективна, емоционална логика“ (Липовецки, 2008: 40). Хиперпотрошач мање троши ради другог (ради показивања статуса), а више ради себе, ради сопственог осећања задовољства и среће (емоционална потрошња). Међутим, ни хиперпотрошња није свемоћна. И она бива неефикасна па доводи до разочарења, и то не само у економској, већ, како Липовецки (2008: 190-193) истиче и у професионалној и сентименталној сфери. Захтев за самореализацијом (као једна од максима хиперпотрошачког

⁴ На ширем плану, ова тескоба резултира у деградацији рада, образовног процеса (посебно, образовних исхода), одумирању игре; култура се своди на популарност и фасинираност познатима/славнима.

друштва) довео је до погоршања „несклада између пожељног и ефективног, имагинарног и стварног, тежњи и свакодневног искуства“ (Липовецки, 2008: 192). То остварење личног задовољства чини отежаним, а интимне/ партнерске односе неизвеснијим.

Обележја савремене потребе за интимношћу и партнерских односа

Из наведених околности, уочава се неколико заједничких обележја промене потребе за интимношћу и партнерских односа у савременим друштвима. Прво од њих тиче се труда у партнерским односима. Иако су ови односи увек били обележени одређеном захтевношћу коју намећу партнери понаособ, али и друштво (кроз вредности, правила понашања, очекивања), данас се све чешће говори о партнерским односима као терету и о терету партнерским односа. Њихова тежина произилази из наметнуте идеализоване слике љубави, партнера, начина да се задовоље партнерске потребе, али и личних потреба у партнерском односу. На неки начин, савремени партнерски односи нашли су се у парадоксалној ситуацији – „ако модерни либидинални субјект ужива у љубављењу традиционалних присила, њега ипак усмеравају нови стандардизовани обрасци, као што су обавеза да се представи као слободан, да достигне максимум уживања, да буде на висини стандарда еротске успешности“ (Липовецки, 2008: 336).

Друго обележје односи се на тривијализацију личних, па тако и партнерских односа. Она произилази из већ поменутог нарцисоидне тескобе (Laš, 1986), односно, „квантитативног и обавезног хедонизма“ (Липовецки, 2008: 337). Тривијализација партнерских односа директна је последица непрестане, инстант потраге за задовољењем жеља у којем и сама интимност постаје неухватљива. У таквој, тренутној/ инстант интимности нема места дуготрајним осећањима. Чак се тврди да таква интимност заправо подразумева бег од осећаја (Laš, 1986: 226). Искључивање осећајности произилази из ризичности интимних односа која се увећава услед тога што партнери једни према другима имају „екстравагантне захтеве“ (Laš, 1986: 226). То доводи до раздвајања осећања од сексуалних односа. Према Лашу (Laš, 1986: 217), „љубав губи право на љубомору или на неизоставно тражење верности како услова еротског сједињења“. То је онај облик сексуалности који Гиденс назива пластичном сексуалношћу.

Савремене партнерске односе обележава и трансформација родних улога, као и њихових међусобних односа. У социолошкој и сродној

литератури истиче се улога изласка жена на тржиште плаћеног рада као један од фактора трансформације њихове родне улоге, а тиме и родних режима. Џексон (Jackson, 2009: 102) наводи значај институционалних промена за трансформацију родних улога и односа:

„док су се многе жене трудиле да побољшају свој статус и многи мушкарци се супротставили овим напорима, институционалне промене су стално, често неприметно, али упорно поткопавале родну неједнакост. Одговарајући на настајуће императиве великих, бирократских организација, мушкарци са економском или политичком моћом постепено су прихватили политике које су фаворизовале већу једнакост, често без предвиђања импликација таквих поступака... поступици (мушкараца – прим. аут.) су се мењали зато што су се њихови интереси мењали. Отпор мушкараца према аспирацијама жена је слабио како су проналазили нове предности у стратегијама које су такође користиле и женама... мушкарци који су имали моћ због својих позиција у организацијама постепено су усвајали политике које су вођене више институционалним интересима него личним предрасудама. На дужи рок, институционалне потребе и могућности су формирале такве политике које су биле против родне неједнакости“.

Према Лашу, промене у креирању родних идентитета (а тиме и родних односа) догађају се услед измењених образаца родне социјализације. Поред овог, Лаш види узроке трансформације родних односа у преображају самог капитализма, односно, у преласку из „његовог патерналистичког и обитељског облика у менаџерски, корпорацијски, бирократски систем готово потпуног надзора“ (Laš, 1986: 214). Нови *modus operandi* капитализма довео је до „слома витештва“ (Laš, 1986: 214) које је раније било својеврсни механизам за ограничавање моћи мушкараца у „искориштавању жена помоћу голе физичке снаге“ (Laš, 1986: 215). Такође, слом витештва довео је и до демистификације женствености и рушења „ауре тајанствености секса“ (Laš, 1986: 217). Сексуалност постаје јавна, у великој мери ослобођена од традиционалних конвенција. Сексуално задовољство постаје себи сврха, а њему једнако теже и мушкарци и жене. Управо ово – крај традиционалне женске пасивности⁵ - доводи до важне промене у родним односима и заоштравања њихове међусобне борбе.

„Данас су жене одбациле велик дио своје сексуалне уздржљивости. У очима мушкараца то их чини приступачнијим сексуалним партнерицама, али тим у већој мјери то осјећају пријетњом.

5 Не мисли се само на окончање пасивне улоге жене у сексуалним/интимним односима, већ на њихово опште активирање у свим сферама приватног и јавног живота.

Некада су се мушкарици жалили да не наилазе на одговор жена у сексу; данас их тај одговор застрашује и мучно се плаше хоће ли га моћи задовољити“ (Laš, 1986: 219).

Брачни пар Бек, Елисабет и Улрих, једни од највећих ауторитета о овом питању, истиче да савремени брак (партнерски односи, уопште) представљају поље на којем се одвијају сукоби интереса између љубави, породичних улога и из њих произашлих обавеза и личних слобода. Бекови сматрају да у модерним друштвима партнерски/породични односи подразумевају већу слободу избора него што је то био случај у традиционалним друштвима. Према њиховом мишљењу, у стицању слободе избора процес индивидуализације има централно место. При томе, индивидуализација се схвата у „социолошком смислу институционализованог индивидуализма. Централне институције модерног друштва – базична цивилна, политичка и социјална права, као и плаћени рад, обука и мобилност неопходни за њега – су усмерене ка појединцу, а не групи... индивидуализације значи искључивање без поновног укључивања“ (Beck, Beck-Gernsheim, 2002: xxi). За Бекове, савремена друштва су „натерала“ појединце да буду активни у обликовању сопствених биографија, као и односа према биографијама других. „Биографије су склоњене од традиционалних правила и сигурности, од спољашње контроле и општих моралних закона, постајући отворене и зависне од доношења одлука и приписане као задатак свакој индивидуи... стандардне биографије су трансформисане у 'биографије избора' (Leu, 1984)...“ (Beck, Beck- Gernsheim, 1995: 5). То значи да индивидуализовано формирање биографија повећава хетерогеност јер доношење одлука у атмосфери (слободног) избора надилази ограничења конвенционалних улога.

Шта значе индивидуализација, избор и хетерогеност за родне односе, а тиме и за партнерске односе? Према Бековима (Beck, Beck-Gernsheim, 1995: 6) индивидуализација је донела ослобађање од родних улога које су обележиле нуклеарну породицу индустријског друштва. Централна „драма“ у сфери савремених партнерских односа тиче се борбе између две професионалне биографије – то значи, према Бековима, да се поред традиционалних поља (сексуални односи, деца, кућни послови, емоције), борба у партнерским односима данас води и на новим пољима – пољу каријере и учешћа у јавном/политичком животу. Међутим, Бекови не виде борбу између полова као а priori негативну – она, по њиховом мишљењу, одражава само глад савременог homo optionisa за љубављу.

Један од најплодоноснијих савремених социолога, Бауман свој концепт флуидности као темељног обележја савремених друштава преноси и на сферу партнерских односа. Он (Bauman, 2009: 21) истиче да је „романтична дефиниција љубави `док нас смрт не растави` дефинитивно *démodé*“. У свом објашњењу застарелости везе са `једним/једном за увек`, Бауман се позива на трансформацију сродничких односа о којој раније говори Диркем⁶. У објашњењу краткотрајности савремених партнерских односа, Бауман полази од карактеристика флуидних друштава – то су потрошачка друштва која „фаворизују производе спремне за непосредну употребу, брза решења, тренутна задовољења, резултате који не захтевају дуже напоре, непогрешиве рецепте, осигурање за све ризике“ (Bauman, 2009: 22). У таквим друштвима, љубав и интимност, а на основу њих и партнерски односи су комодификовани – „као и друга потрошачка роба, партнерство је за конзумирање на лицу места и за једнократну употребу“ (Bauman, 2009: 29). То значи да се партнерски односи могу прекидати онда када не задовољавају потребе партнера на адекватан начин, као и онда када се појаве `нови модели`, „нове и унапређене верзије“ (Bauman, 2009: 29). Стога не чуди што се савремени партнерски односи описују као крхки, па чак и као „оштре, кратке и шокантне епизоде“ (Bauman, 2009: 21).

Не толико о краткотрајности, али свакако о временској лимитираности партнерских односа у савременим друштвима говори и Гиденс (Giddens, 1992). Додуше, његово схватање нема прикривену ноту ламентације над прошлим временима, као што је то случај са Лашом и Бауманом. Гиденс прецизно, готово математички прорачунато, пише о чистом односу (енгл. *pure relationship*) који, уз повезујућу љубав (енгл. *confluent love*), представља основ за анализу трансформације интимности у савременим друштвима.

Почетни корак у анализи савремених партнерских односа, према Гиденсу, је одређење романтичне љубави. Она је типична последица нарастајуће модерности у 18. и 19. веку. Према Гиденсу, романтична љубав „није више, како је то раније била, посебно нереална сачињена од могућности у домену фикције. Уместо тога, она је постала потенцијално средство за контролисање будућности, као и облик психолошке сигурности (у начелу) за оне чије је животе дотакнула“ (Giddens, 1992: 41). Везу романтичне љубави са модерношћу, Гиденс (Giddens, 1992: 40) види

6 Према Диркемовој теорији контрације породичних односа, са развојем друштва (преласком са органске на механичку солидарност), сродничке везе престају да буду пресудне у изградњи личног идентитета појединца и његовом друштвеном препознавању. Долази до слабења сродничких веза, посебно бочних линија сродства – сродство постаје опциони однос.

и у њеном ослањању на идеал слободе као једно од „пожељних стања“. Романтична се љубав повезује са страсном љубављу, али само у свом зачетку јер елементи *amour passion* треба да буду окидач за моменталну привлачност, као један од кључних елемената романтичне љубави. Али, „у романтичној љубави повезаност, елемент узвишене (трансцедентне – прим. аут.) тежи да доминира на сексуалном страшћу... љубав прекида са сексуалношћу прихватајући је; `врлина` добија нови смисао за оба пола, не односећи се више само на невиност, већ на квалитет карактера који издваја другу особу као `специјалну`“ (Giddens, 1992: 40). Осим што је то љубав на први поглед, романтична љубав је она која омогућава трагање и (надамо се!) проналажење `своје друге половине`. Ако кроз искуство романтичне љубави проналазимо партнера који нас употпуњује, онда је то љубав која: а) тежи да траје заувек (`док нас смрт не растави`), б) је хетеросексуална (јер омогућава повезивање мушког и женског `принципа`) и в) оправдава комплементарност, али и хијерархијску организацију улога у традиционалном браку (у смислу постајања мушке/инструменталне и женске/експресивне брачне улоге).

Романтична љубав је заправо феминизирана – према Гиденсу (Giddens, 1992: 43) „идеје о романтичној љубави су јасно биле повезане са женском субординацијом у кући и њеним релативним одвајањем од спољашњег света“. Међутим, управо у феминизацији романтичне љубави лежи нека врста њеног парадокса у односу на родне позиције моћи. Иако романтична љубав, као што је речено, оправдава субординацију мушке и женске брачне улоге, онда у исто време јача улогу жене у оквиру породице и домаћинства, доводећи до култа мајчинства. Овај процес се одвија паралелно са открићем детињства и инсистирањем на „јачању емоционалне тоpline између родитеља и деце“ (Giddens, 1992: 42). Ово, уз феномен одсутног и дистанцираног оца, јача позицију мајке у оквирима традиционалне породице.

Међутим, оваква се љубав у савременим друштвима показује неадекватном. Њу ће, према Гиденсу, заменити нови облик интимности који се базира на интерперсоналној једнакости партнера. Чисти однос постаје тако прототип нове интимности. То је онај однос који је „заснован на емоционалној комуникацији, где најважнији темељ за трајање односа представља награда коју доноси таква комуникација“ (Giddens, 2005: 85). На Гиденсов чисти однос треба гледати као на идеални тип, као на „апстракцију која нам помаже да разумемо промене које се дешавају у свету“ (Giddens, 2005: 86), при чему сам аутор истиче да не само партнерски односи, већ и релације између деце и родитеља, као и између пријатеља

настоје да се обликују, функционишу и трају по наведеном моделу чистог односа.

Каква је то онда љубав која представља темељ чистог односа? Према Гиденсу (Giddens, 1992), то је повезујућа љубав. Она се разликује од романтичне љубави по томе што не заговара моногамију и вечност. Повезујућа љубав је активна – на основу ње, оба партнера, и интимно и јавно, пристају на однос који из ње произилази. За разлику од романтичне љубави која се дистанцирала од страсти, повезујућа љубав не може без сексуалности – једнакост и реципрочност у сексуалним односима јесу важан елемент у њеном формирању и трајању. „Повезујућа љубав по први пут уводи *ars erotica* у средиште брачног/партнерског односа, а успешност узајамног сексуалног задовољства поставља за централни елемент којим се одређује хоће ли веза опстати или се распасти“ (Giddens, 1992: 62). Гиденс овде уводи појам вештачке/пластичне сексуалности (енгл. *plastic sexuality*). То је она сексуалност која омогућава односе не само у функцији прокреације, већ задовољења пореба. Њено порекло Гиденс (Giddens, 1992: 2) види у потреби редукције величине породице у модерним друштвима, у широј примени и већој ефикасности контрацептивних средстава, као и појави нових репродуктивних технологија са којима сексуални однос губи статус нужног елемента зачећа. Гиденс (2005: 82) истиче да је „одвајање сексуалности од репродукције у начелу окончано. Сексуалност је први пут нешто што треба откривати, обликовати, мењати. Сексуалности, која се толико строго дефинисала у односу на брак и легитимност, сада једва да има везе са њима“. Вештачка сексуалност је ослобођена двоструких сексуалних стандарда, како у погледу родне припадности, тако и у случају хетеронормативности. Осим што је кључан елемент повезујуће љубави (а тиме и чистог односа), вештачка сексуалност је и важан део у изградњи личног идентитета појединца, али и својеврсни механизам за „ослобађање сексуалности од владавине фалуса, од претераног значаја мушког сексуалног искуства“ (Giddens, 1992: 2). Тиме, заправо, сексуалност, постаје флуидна – отворена за честе промене и изражено диверзификована.

Једно од основних обележја повезујуће љубави јесте и њено трајање, односно, разлози окончања. Повезујућа љубав завршава онда када више не задовољава потребе једног и/или оба партнера. Ако се темељи на оваквој љубави, онда је и чист однос временски ограничен. Гиденс (Giddens, 1992: 63) наглашава да „оно што одржава чисти однос је прихватање од стране оба партнера `до даљњег` да обоје/оба/обе кроз однос стичу довољну корист која континуитет тог односа чини вредним труда“. Такође, у складу

са постромантичним обележјима повезујуће љубави, чист однос није онај који се успоставља између идеалних партнера. У повезујућој љубави не тражи се `друга половина`, већ се партнер прихвата онакав какав јесте, како са врлинама, тако и са манама.

Осим тога, чист однос је и демократичан. Ако посматрамо партнерске односе, то значи да оба партнера имају у вези једнаки статус, права и дужности. Ово је можда и суштинска дистинкција између чистог односа и раније помињане романтичне љубави и традиционалног брака – како Гиденс (Gidens, 2005: 87) истиче, у чистом односу нема „неограничене моћи појединца“. Једнакост у чистом односу произилази из међусобног поштовања партнера, из успостављеног односа поверења заснованог на отвореној комуникацији. Таква комуникација је полазна тачка, али и исходиште демократизације емоција⁷ (Gidens, 2005).

За Гиденса, чисти однос није лимитиран уговором. Стога се у оваквом односу ништа не узима здраво за готово. Управо због тога, у чистом односу постоји стално преиспитивање и потреба потврде узајамног поверења партнера. На том трагу се онда чисти однос може окарактерисати као рефлексиван – он се одређује самим собом.

Уместо закључка - последице обележја савремене потребе за интимношћу и партнерских односа

Како се обележја савремене потребе за интимношћу и партнерских односа манифестују у обележјима савремене брачности, породичних облика и односа (у српском друштву)? Прво, уочена је диверзификованост форми породичних односа. Иако се и даље говори о нуклеарној породици као најчешћем облику породичног живота, данас је свака шеста породица у Србији (РЗС, 2013: 23), као и у европским земљама једнородитељска (EUROSTAT, 2017⁸). Поред тога, уочава се растући тренд ванбрачних породица, како међу млађом популацијом, тако и међу старијима који у кохабитацију ступају након развода брака/смрти брачног партнера. Према подацима РЗС (2013: 23), у Србији је регистровано 116.914 ванбрачних заједница са и без деце. Осим овога, уочава се пораст видљивости нерезиденцијалних/LAT породица (living apart together) (Во-

7 За Гиденса, демократизација емоција је један од процеса који обележавају промене у партнерским и породичним односима. Она је и покушај ревитализације демократије, враћања вере у демократске процесе, посебно међу у развијеним друштвима. Према Гиденсу, то је могуће урадити једино уколико дође демократизације свакодневног живота.

8 Подаци се односе на 2011. годину.

bić, 2003), реконституисаних/“пачворк“ породица, LTA породица (living together apart) (Hansson, 2011: 21). Део (ван)брачних парова одлучује се за вољни/социолошки стерилитет чинећи тиме посебан облик породичног живота, тзв. DINK породице (double income, no kids). Различите породичне форме праћене су и разноврсних облицима партнерских веза – од традиционалне, моногамне, хетеросексуалне брачне заједнице па до ванбрачних заједница, хомосексуалних, отворених, LAT, LTA, тинејџерских, хетерогамних бракова и сл. Осим диверзификације, уочава се и пораст несталности партнерских/брачних веза, што се чита кроз пораст броја развода.

Тако се у периоду од 15 година (2001-2016), број развода у Србији увећавао по годишњој стопи од 9,6‰, док је вредност количника разведених и закључених бракова у истом периоду порасла за $\frac{1}{3}$ (Таб. 1). Сличан тренд уочава се и међу земљама ЕУ (Beier, Hofäcker, Marchese, Rupp, 2010: 22). Број развода на 1000 становника у Републици нешто је мањи од вредности за земље ЕУ, где је у 2013. години општа стопа развода износила 1,9 (EUROSTAT, 2017), али приближан вредностима у земљама у региону. Просечно трајање разведеног брака (13,3 године) (РЗС, 2017: 9) слично је вредностима за земље ЕУ.⁹

Посебно је интересантно на који се начин обележја савремених партнерских односа преламају у генерацијској равни. Тако, говори се о страху од „везивања“ међу „миленијалцима“¹⁰, али и порасту „седих“ развода¹¹. „Миленијалци“ се често криве за споро, али сигурно „убијање“ институције брака, као и стабилности и дуготрајности партнерских веза. Неретко се целокупној генерацији приписују лењост, себичност, нелојалност, егоизам, па чак и инфантилност - као аргументи наводе се претежна оријентација на садашњост, жеља за инстантним задовољењем потреба, као и одсуство жеље да се „жртвују за више циљеве“. На Бауманом трагу, а у светлу наведених „оптужби“, за припаднике ове генерације би се могло рећи да су школски пример парадоксалности флуидне

9 Интересантно је да је у односу на 2001. годину (РЗС, 2003: 10) у Србији дошло до пораста просечног трајања разведеног брака за 1,2 године

10 Реч је о генерацији рођеној у последњим деценијама 20. века (од 1980-е до средине 1990-их). Називају их још и генерација Y, Интернет генерација, ЈА генерација. „Миленијалци“ се дефинишу и као генерација слобода (остварених током 1960/1970/1980-их). За „миленијалце“ карактеристична су велика очекивања, али и оптимистична визија будућег живота. Они су либерални, отворени за промене и комуникацију. Уједно, „миленијалци“ су и генерација ризика – међу њеним припадницима велики је број оних који су задужени студентским кредитима, незапослени или раде повремене послове, без сопственог „крова над главом“.

11 Реч је о разводима особа старије средовечне и старије животне доби, односно, оних који су старији од 50 година. У литератури на енглеском језику уобичајен је назив grey divorce па се стога и овде користи .

љубави – код њих (наравно!) постоји потреба за интимношћу, али је она праћена страхом од обавеза које (могу да) ограничавају личну слободу. Међутим, иако истраживања показују извесне разлике у обрасцима брачног и родитељског понашања међу припадницима генерација X и Y (Wang, Taylor, 2011: 5-6), не треба заборавити да су трендови пада и одлагања фертилитета и нупцијалитета, као и пораста диворцијалитета започели знатно пре појаве „миленијалаца“ – у време када су се рађали припадници генерације њихових родитеља. Међу „миленијалцима“ јасно је присутно (раније започето) раздвајање брака од родитељства, при чему се родитељство вреднују више него брак (Wang, Taylor, 2011: 1). Међутим, то не значи да међу припадницима ове генерације брак доживљава суноврат на лествици како друштвених вредности, тако и у хијерархији друштвено пожељних облика организовања сфере интимних/ партнерских односа. Према Ванговој и Тејлору (Wang, Taylor, 2011: 3), већина „миленијалаца“ жели да једнога дана ступи у брак (70%) и има децу (74%). Разлика у односу на претходне генерације јесте у томе што се међу „миленијалцима“ брак третира као опциони однос, а не као нужан елемент у транзицији у одраслост (Wang, Taylor, 2011: 1). Ступање у брак само је једна од могућности у индивидуализованој животной путањи, баш као што су то и кохабитирање или тзв. *committed single* стање, али и продужено образовање, изражена просторна мобилност, рентирање (а не куповина некретнине), развој каријере и професионално усавршавање и сл. У објашњењу оваквог понашања „миленијалаца“ најједноставније би било позвати се на раније изнета генерацијска обележја, флуидност односа, тиранију тренутка (и избора), а тиме (донекле) и одрицање од обавезе преузимања друштвених улога. Међутим, „миленијалци“ су одрасли уз разводе, рађање ван брака и кохабитације, различите аранжмане у партнерским односима. То, заправо, значи да „миленијалци“ само настављају трендове које је започела генерација њихових родитеља, прилагођавајући се новим друштвеним околностима, посебно културним променама.

С друге стране, појава „седих“ развода показује да припадници генерације „бејби бумера“¹² такође нису „имуни“ на ефекте трансформације партнерских односа. Пораст броја развода међу старијом средовечном и старијом популацијом је очекивани тренд, на који су још пре три деценије указивали аутори попут Хоџкинс Берардове (Hodgkins Berardo, 1982)¹³. Разлози овој појави могу бити општи (тичу се пораста броја развода

12 Генерација бејби бумера (енгл. *baby boomers*) обухвата рођене у периоду од средине 1940-их до прве половине 1960-их. Припадници ове генерације чине, у демографском смислу, компензациону кохорту губицима у II светском рату.

13 Према РЗС, сваки четврти развод међу мушкарцима и сваки шести међу женама се убраја

en general) и специфични (карактеристични за ову генерацију). У прве можемо да убројимо поједностављење правне процедуре развода брака (у смислу, увођења инстанце споразумног развода), као и секуларизацију свакодневног, па тако и партнерског/брачног живота. Неколико је специфични разлози пораста „седих“ развода. Прво, приметан је пораст удела категорије старијег становништва (услед демографског старења, као и пруженог трајања живота). Тиме се повећа вероватноће да ће се појава развода јавити међу припадницима ове социо-демографске групе. Друго, са развода међу припадницима ове генерације скинута је друштвена стигма. За разлику од родитељске генерације (рођене између два светска рата), темељна одредница генерације „бејби бумера“ јесте побуна против традиционалних вредности, уз захтев за њиховим редефинисањем: Брак за „бејби бумере“ више није света и доживотна заједница, а развод се не сматра нити личном, нити друштвеном срамотом. Припадници ове генерације започели су и у доброј мери „освојили“ слободу и права попут запошљавања и образовања жена, укидања (формалне) расне дискриминације, права на абортус, примену контрацептивних средстава, родне равноправности, слободан избор партнера и сл. што је трансформисало очекиване (родне) друштвене улоге. Треће, међу „бејби бумерима“ присутан је значајнији удео радноактивних жена. Већина породица „бејби бумера“ су двохранитељске породице. Ово је уједно довело и прерасподеле брачне моћи и стварања егалитарнијих бракова. Радна активност омогућила је женама у овој генерацији финансијску независност, а тиме и лакши излазак из брачне заједнице. Четврто, сазревање „бејби бумера“ праћено је културним променама које се односе на прихватање индивидуализираних биографија. Бракови се, као и потребе партнера, мењају током животних путањи (посебно у периоду „празног гнезда“) - то значи да партнер који је на почетку био „она/ј прави/а“ не мора то нужно да буде и у каснијим фазама развоја брака (Canham, Mahmood, Stott, Sixsmith, O'Rourke, 2014: 602). Културне промене се односе и на усвајање нових животних стилова међу средовечном и старијом популацијом – „треће“ доба се више не прихвата као регресивно и стационарно; заговара се активно старење у којем су остварење личних потреба и партиципација у друштвеном животу императиви. Поред тога, култ младости у савременим друштвима намеће стандарде флексибилности, отворености и спремности на нове изазове (Eriksen, 2003: 178).

Каква је судбина брака и породице у контексту трансформисане

у „седе“ разводе. У последњих деценију и по бележи се пораст удела „седих“ развода – за 1,471 пут међу разведеним мушкарцима и 1,466 пут међу разведеним женама (РЗС, 2004; 2017).

потребе за интимношћу и партнерских односа? Да ли породица и брак одумиру, да ли су постали „зомби категорије – мртве, а ипак живе“ (Beck, Beck-Gernsheim, 2002: 203)? Или се ипак мењају, прилагођавајући се новим потребама и условима њиховог задовољења? Тражећи излаз из нагомиланих противуречности савременог брака и породице, Бекови нас враћају на потребе за интимношћи и љубављу, без обзира на начин на који се оне испољавају). Љубав је, према Бековима, осећање које омогућава не само повезивање са другима, већ и начин за само-идентификацију – она се тумачи као нови извор вере (Gidens, 2007: 193) – и њена вредност и важност расту у доба флуидних односа.

Референце

1. Bauman, Zigmund. 2009. Fluidna ljubav. Novi Sad: Mediterran Publishing.
2. Beck, Ulrich; Elisabeth Beck- Gernsheim. 1995. Normal chaos of love. Frankfurt: Polity Press.
3. Beck, Ulrich; Elisabeth Beck-Gernsheim. 2002. Individualization. London – New Delhi: SAGE Publications.
4. Beier, Loreen; Dirk Hofäcker; Elisa Marchese; Marina Rupp. 2010. Family Structures & Family Forms – An Overview of Major Trends and Developments (Working report). (https://eldorado.tu-dortmund.de/bitstream/2003/27689/1/EF1_Family_StructuresAndFamily_Forms.pdf)
5. Bobić, Mirjana. 2003. Brak ili/i partnerstvo – demografsko sociološka studija. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
6. Canham, Sarah; Atiya Mahmood; Sarah Stott; Judith Sixsmith; Norm O'Rourke. 2014. Til Divorce Do Us Part: Marriage Dissolution in Later Life. *Journal of Divorce & Remarriage* Vol. 55 (8): 591-612.
7. Eriksen, Tomas Hilan. 2003. Tiranija trenutka. Beograd: Biblioteka XX vek.
8. EUROSTAT, 2017 (http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Marriage_and_divorce_statistics)
9. Forstie, Clare. 2017. A new framing for an old sociology of intimacy. *Sociology Compass*. Vol. 11 (4), Version of Record online: 3 APR 2017 | DOI: 10.1111/soc4.12467
10. Giddens, Anthony. 1992. The transformation of intimacy.
11. Gidens, Entoni. 2005. Odbegli svet. Beograd: Stubovi kulture.
12. Gidens, Entoni. 2007. Sociologija. Beograd: Ekonomski fakultet.
13. Hansson, Leeni. 2011: 21 Major Trends in Family Behaviour in European Countries., L. Farrer, W. Lay (eds) Spotlights on Contemporary Family Life - FAMILYPLATFORM - Families in Europe (Volume 2) Pp. 21-32.
14. Hodgkins Berardo, Donna. 1982. Divorce and Remarriage at Middle Age and beyond. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* Vol. 464 (Nov. 1982): 132-139.
15. Jackson, Robert. 2009. Destined for Equality., A. Skolnick, J. Skolnick (eds) *Family in Transition*. Boston: Pearson, pp.101-109.
16. Jameison, Lynn. 2011. Intimacy as a Concept: Explaining Social Change in the Context of Globalisation or Another Form of Ethnocentrism? *Sociological Research Online* 16(4) (<http://www.socresonline.org.uk/16/4/15/15.pdf>)
17. Laš, Kristofer. 1986. Narcistička kultura. Zagreb: Naprijed.

18. Lesthaeghe, Ron and Dirk van de Kaa: "Twee demografische transities?" (Two demographic transitions?) in Lesthaeghe & van de Kaa (eds): *Bevolking - Groei en Krimp, Mens en Maatschappij, Van Loghum Slaterus, Deventer, 1986* : 9-24.

19. Липовецки, Жил. 2008. Парадоксална срећа – оглед о хиперпотрошачком друштву. Сремски Карловци – Нови Сад: Издвачка књижарница Зорана Стојановића.

20. РЗС. 2004/2005/2007/2017. Саопштење – Закључени и разведени бракови, 2003/2004/2006/2016. Год. LIV/ LX/ LXII/ LXVII, бр. 029/309/260/173, Београд: Републички завод за статистику.

21. РЗС. 2013. Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији – Становништво – Породице (подаци по насељима) – књига 12. Београд: републички завод за статистику.

22. Рот, Никола; Славољуб Радоњић. 1992. Психологија. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

23. Sehlíkoglú, Sertaç; Asli Zengin. 2015. Introduction: Why Revisit Intimacy? *The Cambridge Journal of Anthropology* Vol. 33 (2): 20-25.

24. Steinberg, Robert. 1986. A Triangular Theory of Love. *Psychological Review* Vol. 93 (2): 119-135.

25. Štulhofer, Aleksandar; Kiril Miladinov. 2004. Kraj intimnosti? Suvremenost, globalizacija i ljubavne veze. *Sociologija* XLVI (1): 1-18.

26. Wang, Wendy; Paul Taylor. 2011. For Millennials, Parenthood Trumps Marriage. *Social & Demographic Trends*. 09.03.2011. Washington: Pew Research Center.

LOVE IN POSTMODERN ERA – CONTEMPORARY NEED FOR INTIMACY AND ITS CONSEQUENCES FOR MARRIAGE AND FAMILY

Abstract: Changes in characteristics and frames of population`s reproduction encouraged rethinking of the need for intimacy and characteristics of partners` relations. In the paper, starting with the sociological concept of intimacy, standpoints of various authors (Beck, Beck-Gernsheim, Bauman, Giddens, Lash, Lipovetzki) have been presented and analyzed, indicating the conditions of transformation and features of the contemporary need for intimacy and intimate partnerships. Distinguished characteristics of such contemporary partnerships have been tested in generational perspective – through the Millennials` marriage relations or partnerships and occurrence of grey divorces. Finally, the question of future of marriage and family has been raised.

Key words: partners/marriage relations, need for intimacy, Millenials, grey divorce

Милојица М. Шутовић¹

Универзитет у Приштини

Филозофски факултет у Косовској Митровици

Србија

Прегледни рад

UDK: 316.334.2

ПОТРЕБЕ, РАД ИЛИ СМИСАО

Сажетак: *Стварно делатни катализатор друштвеног живота јесу потребе. Оне се у социолошкој теорији обогаћују и артикулишу преко комплексности, самореференције, употребне вредности, рада и смисла, разумевањем спољашњег као знака нечега унутрашњег; којима је неопходно оправдање, разум, чулност, разумљиво значење, вредност и сврха, рука која свиме управља. На њиховом задовољењу темељи се одрживост друштвеног поретка, али и егзистенцијална сигурност појединца, преко дијалектике рада и смисла, као основних људских потреба, које смерају ка одређеном начину поимања човека, његовог односа према себи и према свету. Без таквог „читања” не би биле могуће ни личности, ни друштва, а још мање култура. Стога социологија, мора се бавити овим питањима и свакако не може се задовољити упућивањем у таму.*

Кључне речи: потреба, рад, смисао, егзистенција.

„Суптилност природе вишеструко надмашује суптилност чула и разума; па, дакле, сва она варљива размишљања, спекулације и образложења којима људи повлађују настају из пуке потребе, једино нема никог ко би то приметио.”
Ф.Брков

„Бог зна шта све беспосленом човеку неће на памет пасти.”
Ф.М. Достојевски

Постоји свијет смисла и свијет без смисла.”
Е.Ангерн

1 sutovicm@gmail.com

Све оно што је до нас стизало од наших социолога углавном је ишло посредством страних превода, моде, интерпретације и тумачења, с тежњом да се буде „објективан и непристрасан”, и да се на политику гледа као на „један од облика досаде”. То не представља изузетак, нити противречи пракси управника фондација који воле одобравати новац за пројекте које сматрају безбедним од политичких и јавних напада, по широком обиму и лако „управљању”, као и „великих торетичара”, које описује Рајт Милс, чије „социолошке студије постају разрађен метод обезбеђења да нико не сазна сувише о човеку и друштву”, било да то раде помоћу формалне али испразне домишљатости или помоћу формалне и магловите тајанствености (Милс, 2013:578). Мишел де Монтен, је писао о кажњавању оних који су убеђене присталице рђавог друштва, верујући да нема ничега тако недруштвеног и друштвеног, као што је човек, прво својим пороком, а друго, својом природом (Монтењ, 2013:311). Тако и „лекарије немају никаквог дејства код онога ко их узима жељно и с уживањем”(исто,263). Неки наши савременици, песници и есејисти, кажу, да нема шансе, постојања радости без урнебесног нереда, пошто нема доказа, и поред тешкоћа и ужаса, у прилог тврдњи да је живот озбиљан, с обзиром да ће се и онако лоше завршити по нас, неизбежном катастрофом смрти, па нам као прво правило живота, преостаје само, добро се забављати (Симић, 2016:79). Можда, уз боцу вина, одагнавати сету, и чак, осећати зрнце симпатије према кинеском диктатору Мао це Тунгу „који је, писце и песнике, када би му дојадили, обично слао на село да жању пиринач и копају канале”(исто,151), и навикнути се на сазнање (ако је уопште могуће) да су људи и свет које смо некада познавали нестали без трага (Симић, 2012:47).

Они чији су предмет интересовања, веза лажи и емоција (које су неодвојиве од људских потреба-М.Ш.), сматрају да уколико не бисмо могли знати да шта неко стварно осећа, или када би знали да то не можемо сазнати, онда би живот имао много мање смисла (Екман, 2010:338). Тим пре што се и потреба и смисао могу задовољити преваром, варком, манипулацијом, или се њима манипулише, прикривањем или прерушавањем. Други, који су себи дали слободу да говоре у име људи, које су годинама интервјуисали, описујући културу новог капитализма, свесни ограничења сопствене умешаности и фрустрација пристрасног истраживања, постали су свесни свог гурања под тепих, можда најосновнијег културног проблема, по којем је социјална стварност „углавном недокучива за људе који покушавају да допру до њеног смисла” (Сенет, 2007:14). Пре свега, расправом са чињеницама, прогнозама и развојем, отварањем друштва према новим потребама, без одустајања од

својих основних вредности, којима се намећу нова тумачења дигиталног света, јер „интернет је са људским умом учинио оно што је некада парна машина учинила са људским мозгом” (Кезе, 2016:12). Изгледа нестварно, али једна студија показује, како би интернет, уколико би био држава за свега четири године (што је временски трептај), по привредној моћи претекао све друге државе света (исто, 19). Ово изискује и дискурс знања о психологији друштва као потреба за променом у човековом схватању о себи, здрављу и болести, промена и понашања, с обзиром да је човек у завади са самим собом (Франсела, 1978), и нема „све поруке осликане на свом лицу”. „Човек је конзервативан. Али када таква тежња ослаби, револуције се побрину да је обнове” (Сабата, 2005:18).

Проблем је, како обезбедити потребу за обновом, када се обезоружани суочимо са страхом о постојању и немоћи да се прилагодимо, животу других, да стекнемо слободу за којом толико чезнемо у овоземаљском животу, због несрећне љубави, немира, сумњи и љубоморе, кад постоје „ране које лагано у самоћи, нагризају душу као какав црв”, зашто човечанство још није пронашло лек, већ се олакшање ове болести тражи у заборава, вештачком сну, изазваном опијумом или сличним дрогама, чији лекови делују само привремено, у сенци разума, једног стања дубоког заноса, „сличном оном између смрти и ускрснућа, кад човек нити спава, нити је будан”, а од рођења до краја живота, уз ћутњу чувајући мисли за себе, носи белег те озледе, прекидајући последње нити које га везују за остали свет, уз једну жељу да само боље упозна себе, мада осећа да се распада, иако још увек живи, са срцем које је у завади и не само са својим телом, већ и са душом, и међу њима нема савршено никакве сагласности (Хедајат, 2011). Ова несагласност, сликовито социолошки дата у роману Слепа сова, највероватније у немогућности да задовољи потребу прилагођавања свету у којем живи, одвела је, његовог аутора, иранског писца Садека Хејдата, измученог неутаживим хтењима, зачараног смрћу, директно у смрт. У париском стану извршио је самоубиство (1951) отворивши славину за плин, дајући још један прилог добровољној смрти, чије питање упркос безбројним социолошким теоретичарима, није се заиста још увек развило на плану разумевања. Данас постоје све могуће статистике о самоубиству, међутим у суштини проблем остаје и неће „напредовати све док буде прећутно признато као очигледно да је боље живети по било коју цену него умрети” (Мино, 2008:377). Или, док јавно не признамо, себи и другима, да живимо у цивилизацији безосећајности, која „почива на ефемерности, актуелности и огољеној садашњости” и све се „мање заснива на историјском, културном, и личном искуству и знању”, и где се „све мање сусрећу координате прошлости и будућности,

а све више егоизам, неукост, површност и похлепа” (Павићевић, 2017:08). Постајемо друштво у коме су потребе за образовањем, науком и културом сувишни издаци, а не улагање у друштвени развој, са несагледивим декаденталним последицама. Да не говорим, о неодољивим потребама, попут оних који се са задовољством и смиреношћу увек враћају великој, дражесној, импресивној и осећајној Бетовеновој симфонији, „као што се неко враћа хљебу којег никада не може да се засити” као и једногласној потреби посмртне поворке, да се заустави и сачека, све док не заврши запис оног што је управо компоновао инспирисани Бетовен, у једној од усамљеничких шетњи у околини Беча (Енгр, 2011:110).

Они који верују, позивајући се на М. Гандија, да „земља пружа довољно за задовољавање потреба свих људи, али не и њихове похлепе”, неускладиве с предаторским ставом који налази радост у чињеници до оно „што нашим очевима луксуз беше, нама нужност поста”, сматрајући бујање потреба антитезом мудрости, слободe и мира, човековој зависности од спољних сила, порастом егзистенцијалног страха (на којој почива потреба за доминацијом- М.Ш.), и зато предлажу смањење потреба ради истинског смањења напетости које су узрок сукоба, чак и ратова. Јер „човекове потребе су бесконачне”, које се могу досећи само у сфери духовног, никако материјалног. Мудрост се узима као пут и јемство против стварања монструозне економије која тежи фантастичним задовољењима попут слетања човека на Месец (данас планирања лета на Марс-М.Ш.), стицања премоћи у богатству, моћи, науци, или у било ком другом замисливом или незамисливом „спорту”. Потребe је могуће поједноставити и смањити ако будемо мање завидни и похлепни и одрекнемо се искушења да наш луксуз претварамо у потребу, не аплаудирајући економском „прогресу” којем очигледно недостаје трајност и пристојност, пружајући подршку, без страха од жигосања (или упркос њему) свима који раде на ненасиљу (конзерватори, промотери органске пољопривреде, еколози, снабдевачи, градитељи сеоских кућа). Тим пре што „грам праксе вреди више од тоне теорије” (Шумахер, 2013:44-45,50-51), и што постоји универзално одбијање владара богатих друштава, без обзира на облик предузетништва (приватног или колективног) да „раде на хуманизацији рада” (исто, 49). Како би рекли неомарксистички критикујући „реални социјализам” који се дичи „владавином будућности над прошлошћу” и ретроспективно признаје економска питања, ради се о диктатури над потребама, чији је разлог „довољно једноставан: без слободне артикулације потреба, не може да постоји конзистентна друштвена рационалност”, без које је немогуће превазићи екстензивно економско раздобље, и покренути прелаз ка интензивном развоју (фехер,

Хелер, Маркуш, 1986:371).

Међутим, избор који правимо често је ирационалан, почива на зависти чије изазивање је у великој мери део данашњег маркетинга, тираније избора, уклопљеног у економску теорију конзумеризма рационалног избора, којима данашње капиталистичко друштво прикрива класне, расне и сексуалне неједнакости, оспоравајући и сам појам друштва, пошто само постоје појединачни мушкарци, жене, и постоје породице. Борбу против друштвене неправде заменило је осећање стида што смо сиромашни или кривице што нисмо успели да се попнемо на вишу економску лествицу, само зато што нисмо довољно добри. Ова стратегија је терала људе да дуже раде и више се труде око свог спољашњег изгледа (Салецл, 2014:136,139), и остварења концепта среће, испуњењем својих жеља и имања оног што желимо, задовољењем потреба.

Тако стижемо до умећа самог живљења, циља и смисла живота, питања које нас води проблему природе људских потреба о чему не постоји јединствено становиште, већ амбивалентност, све у свему два супростављена гледишта. Прво, потреба је готово у целости одређена субјективно и има стремљење ка нечему, чије нам задовољење доноси задовољство, без постављања питања о извору потребе (физиолошки, културни, уметнички, теоријски, друштвени или патолошки). Нити се пита о последицама задовољења одређене потребе по личност, већ се претпоставља да је то питање укуса да ли неко ужива у задовољењу своје потребе, било да слуша Баха или садистички влада беспомоћним људима. Прави се једнино изузетак кад задовољење потребе производи озбиљне последице по друге, или по друштвену корисност саме особе, разарањем или узимањем дрога. Друго, супротно становиште усмерава пажњу да ли извесна потреба доприноси човековом развоју и добробити подстичући његов раст и самоостварење, или га спутава и осакаћује, говорећи о потребама које потичу из људске природе. С полазишта конвенционалног научног размишљања ово друго становиште чини се неприхватљивим, јер уводи норму, односно вредносну процену о „човековој природи”, одузимајући објективност овом исказу. Ерих Фром лично је покушао да демонстрира „како су најважније људске норме услови за потпун развој људског бића, док су многе од искључиво субјективних жеља објективно штетне” (Фром, 2008:17-19,21).

Повезујући вредности и потребе Агнеш Хелер је развила хипотезу о Марксовој теорији вредности и теорију потреба код Маркса, верујући да није тешко доказати да је Маркс своја оргинална економска открића

засновао на појму потребе који је употребио за дефиницију робе као „ствар која својим својствима задовољава људске потребе ма које врсте”, али није дао дефиницију самог појма потребе, нити је описивао шта под потребом треба подразумевати (Хелер, 1981:85-86; Маркс, 1979:44). Марксу је било свеједно каква је њихова природа, „потичу ли из стомака или фантазије”. Маркс, чак није дао ни дефиницију појма „друштвене потребе.” Он само полази од тога, да „уколико друштво хоће да задовољава потребе, да за ту сврху има произведен неки артикал, оно га мора платити. Уистину, пошто је при робној производњи претпостављена подела рада, друштво купује те артикле употребљавајући на њихову производњу један део свог расположивог радног времена, купује их, дакле, одређеном количином радног времена којим то дато друштво може располагати” (Маркс, 1979:1293). Свакако Маркс није објашњавао речник који је употребљавао у својој теорији и препиркама које је водио у друштвеном животу, али важно је нагласити да мора постојати веза између коришћених појмова и теоријских претпоставки аутора јер, једна дефиниција неког појма, као таква имплицитно је и његова теорија (Шнапер, 1996:31-32). Наравно, Маркс је писао много тога с намером да буде политичка пропаганда, зато има доста реторике и кућених израза, вештине коју подржава лаичка публика, елоквенције која иде на уштрб методичности, али да се послужим речима Роберта Мертона, који је пледирао за приближавање марксизму, иако није расправљао о потребама већ о функцијама друштва, Маркс није био „академски папучар, у својој кући изоловани доктор наука”. Ипак, морам нагласити, слажући се с Мертоном, да „... нека ствар није неопходно истинита јер је лоше изговорена, нити је лажна јер је „величанствено изговорена” (Мертон, 1998:105). Остаје спорно питање колико тога заправо марксистичка мисао обухвата, наручито ретроспективном митолошком реконструкцијом њених постулата. Неки марксисти су Маркса „чини се третирали као Теорију свега, али засигурно није тако” (Иглтон, 2016:41).

Неспорно Маркс говори о отуђењу потреба, с обзиром да је највиши предмет човекове потребе други човек, а да се степен њихове хуманизације мери човеком као циљем, који прати активни карактер потреба, који обухвата страсти и способности, за присвајање предмета, као што је и сама способност потреба. За Марксово поимање потреба, пресудна је његова филозофска концепција о прерастању рада у „животну потребу”(Хелер, 1981:106-107). Начин мишљења, специјализација занимања, и подела рада може бити оправдана, само као тренутно целисходно средство, ван кога „лежи потреба да се интегрише рад и врати његово јединство са животом. Оно што нам је потребно јесте спознаја да је креативан, живот

у свим својим облицима, обавезно друштвени производ”. Он се развија уз помоћ традиције и техника које друштво одржава и преноси у целини, тако да је допринос појединца, или пак генерација у том наслеђу, врло мали у „поређењу са накупљеним изворима из прошлости, да и велики уметници, попут Гетеа, врло скромно и понизно говоре о свом значају” (Мамфорд, 2009:456). Стога и Торстен Веблен, који је највероватније био под Марксовим утицајем у својој познатој студији, Теорији доколичарске класе, употребио је термин „доколичарство” који не садржи појам лењости или мировања, већ „само значи непродуктивно трошење времена”. Прво, „због схватања да је продуктиван рад недостојанствен”, и друго „као доказ новчане способности да се себи дозволи живот у беспослици”, како би се у процесу елаборације и селекције показала разлика у односу на друге у систему „ранга, титула, градирања и инсигнија, чији су типични примери хералдички знакови, медаље и почасна одликовања” (Веблен, 2008:105), која симболички означава оно што се касније, социолошки дефинише као статус. Чак су и Готи који су пустошили Грчку, вођени другачијим циљем и потребом слабљења војничке величине непријатеља, остављали нетакнуте библиотеке, само зато што су прихватили мишљење да „непријатељу треба оставити све то покућанство које га одваја од војничких вежби и забавља доконим послом који се обавља седећи” (Русо, 2011:200). У том смислу интернет који мења начин на који мислимо, читамо и памтимо (Кар, 2013) пружа неслучене могућности. Зар је онда случајно што је у Србији доведен у питање смисао војничких врлина и укинута потреба за редовним служењем војног рока, али, нажалост и сам смисао културе рада, па чак и националног идентитета, израженој у слабо развијеној свести о човековој потреби за припадањем одређеној заједници, и неприпадању као снажном узрочнику фрустрација, беса и неуроza.

Могуће ово конкретно стање можемо разумети употребом терминологије Питирима Сорокина, социолога руског порекла, и оснивача катедре за социологију Харвардског универзитета, које има карактеристике чулне културе, у којој методи остварења потреба нису модификације у оквиру појединца, које творе културу, већ експликација и прилагођавање спољњем свету, који се разликује у три варијетета менталитета : 1) менталитет активне чулне културе (активни „епикурејци”), који тежи задовољењу потреба претежно кроз „најефикаснију” модификацију, прилагођавање и реконструкцију постојећег спољњег миљеа, чије су отелотворење велике личности у историји, освајачи, градитељи царства (Цар Душан, Карађорђе, М.Обреновић-М.Ш.); 2) пасивни чулни менталитет („пасивни епикурејци”), где се потребе испуњавају кроз

паразитску експлоатацију и коришћење спољне стварности онакве каква јесте, схватајући је као пуко средство остварења чулних уживања. („Живот је кратак”, „уживај у данашњем дану”, „вино, жене, песма” као гесла, овог менталитета). Али и парола „ не може мене нико толико мало платити, колико мало ја могу радити”-М.Ш.) и 3) цинички чулни менталитет („цинички епикурејци”) који тежи задовољењу потреба коришћењем потребне технике стављања и скидања маски чиме се долази до највеће могуће користи. Чине га сви тартифи овога света, тобоже побожни лицемери, спремни да промене психолошке „боје” прилагоде вредности како би успешно пливали низ матицу (Сорокин, 2002:36). Чињеница је да пасивни и цинички менталитети доминирају, (не само) у српској политичкој култури, прожимајући лошу политику и лоше идеје, и врло је тешко променити курс и оријентацију потреба, чак и кад нас суоче са економском катастрофом и жртвовањем будућности прикривене причом о варљивом просперитету и локалном лидерству, друштва које је угушено организованом пљачком, иза кога диминира визија рада као „мита о првобитном греху” (М.Шоле), без осећаја за новац, простор и време, и уверења како би казао Маркс, „да су прошла времена када је гакање гусака могло да спасе Капитал” (Маркс, 2011:15).

Слабо је развијена и још увек мало разумљива у веберовском смислу мисао дужности позива, обавеза коју појединац осећа и мора осећати према садржају своје позивне делатности, без обзира о чему се ради, као карактеристику „социјалне етике” која је за капиталистичку културу у извесном смислу од конститутивног значаја (Вебер, 2011:36). Сви говоре о транзицији, а мало ко о капиталистичком духу, који подразумева да је време новац, кредит је новац, новац је оплодиве и родне природе, да је добар платиша господар свачије кесе, да марљивост, умереност, тачност и праведност доприносе напретку пословања, да се мора водити рачуна о свим стварима од утицаја за узимање кредита и појавити се као тачан и поштен човек који води рачуна о својим издацима и приходима, да дневно не траћимо време, што је исто као и бацити новац у море, јер ко губи новац, не губи само уложену свету, већ и све оно што се његовим обртом може зарадити (исто, 32-33). Као и у Веберово време, постсоцијалистичка транзиција већине балканских друштава, код којих рад (традиционално-М.Ш.) није престижна вредност његових актера (Милошевић, 2016:45), дух капитализма се суочава са једним светом непријатељских сила, које су мало уплетене и прилагођене модерној капиталистичкој привреди, чак га и проскрибују попут народа у старом и средњем веку (Вебер, 2011:37). Слика је комплекснија, иако је у сваком случају најраспрострањеније схватање да нико није омаловажавао и презирао рад као филозофи и

култура античке Грчке, за који није постојала ни посебна реч. Рад је сам по себи с Платоном и Аристотелом постао понижавајући и чак погубан за људски дух. Аристотел у Политици користи погрдну реч *banausos*, што је значило „ограничен телом” и „вулгарног укуса”. По њему доколица је циљ рада као и рата, а смисао блаженог живота је бити срећан. Срећа и блаженост живота за Аристотела су исто (Свенсен, 2012:21,25,26,27), а не беспослица. Беспосличјење и празноверица, само су два извора људских порока (Толстој, 2007:89). Како је писао Достојевски у роману Жлочин и казна, предузимљивост не пада с неба и тешко се стиче, јер су Руси скоро двеста година одучени од сваког посла (Срби скоро четиристо година-М.Ш.). Док осећајни и поштен човек отвара душу, послован „слуша и једе, па те онда и поједе”. Тако важи као аксиом како је све у човековим рукама који се највише плаши нових корака, зато му све испред носа измиче, само због кукавичлука, брбљања и нерада, не ради зато што брбља, а брбља зато што не ради (Достојевски, 2015:154,131,8).

По мишљењу Ж.Ж.Русоа, беспослица је друштвена несрећа (ништа мања од усамљености), и најнезгоднија и најопаснија чамотиња, из које се рађају ништарије, нагваждања, пакосна препричавања, споречкавања, зађевице. Русо је ишао још даље, и тврдио, да је потребно, како би се друштво учинило пријатним, да свако у њему нешто ради или ради нешто што изискује бар малу пажњу. Кад се враћао у свет да би се отарасио потребе да прича кад нема шта да каже, држао је у свом џепу дечију звечку играјући се са њом по цео дан, тврдећи да је једино доступан морал људима његовог века „морал дечје звечке” (Русо, 2000:174,175). Ова запажања нису ништа мање актуелна данас у коме запослење не обезбеђује увек наше самопоштовање, а незапосленост угрожава саставне елементе психолошког састава људи и доводи у питање њихову свакодневну активност, распад живота и породица. Подаци показују, чак и у најразвијенијем свету, како дуготрајна незапосленост погодује развоју депресије и анксиозности (Кругман, 2012:11). Она угрожава основне карактеристике рада, и тражи ново пропитавање самог појма рада у светлу убрзања научно-технолошких промена, и социолошког смисла традиционалистичких особености рада, по коме он: 1) обезбеђује новац (наднице и плате) за задовољење људских потреба, 2) често омогућује основу за стицање и увежбавање вештина и способности, 3) омогућује приступ изван домаћег окружења и кућних послова, 4) доноси људима организацију дана према ритму рада њиховог запослења, 5) склапање пријатељстава и учешће у заједничким активностима, 6) пружа осећај стабилног друштвеног идентитета. Дакле, новац, ниво активности, разноврсност, структура времена, друштвени контекст и лични идентитет

су основне координате рада (Гиденс, 2003:379-380). Отуда није потребни наглашавати, шта оне значе за поверење човека у његову друштвену вредност и социјалну правду. У том смислу кибернетичар Норберт Винер није био оптимиста, написавши: „Друштво у којем људски рад конкурише раду машина свешће се на робовски рад” (Кезе, 2016:260). „Роб је онај коме се не нуди никаква награда за његов рад осим могућности чистог преживљавања”. Како би преживео мора се потпуно одвојити од света или пасти у вегетирање (Вејл, 2007:200), што није редак случај у новом казино капитализму, где ће они који су већ добијали, имати већу шансу да наставе да добијају, чак ће губитници имати веће шансе да и даље губе (Милановић, 2016:174). Стога се неће скоро догодити сједињење рада који ствара своју природну егзистенцију, науке и уметности, којим се остварује култура радних људи (Вејл, 2007:198).

Тако је у многа обрнута наглавачке протестантска етика рада, а аскеза замењена хедонизмом, тежњом да будемо одмах задовољени а не сутра, више не служимо Богу, већ себи, опседнути потрагом за правим послом и складом између посла и човека, истинским позивом поједица, наводно јединствене индивидуе, неконформисте који иде уз длака јавности, дајући нову одговорност према себи у којој рад постаје средство у процесу формирања себе, и остварења среће, која наравно кратко траје (Свенсен, 2012:36-38). Понекад људи су срећни с оним што имају, иако је то врло мало, а други су често несрећни, мада имају много више, што није лако објаснити интелектуалним промишљањима која постоје данас, обзиром да интелект „није ту да би нам откривао ствари”, већ „нам једино помаже да расчистимо неке појмове” и служи нам за обављање услужних задатака (Вејл, 2007:22). Ипак, социолозима није непознато, да постојање сукоба између принципа организације и психолошких потреба појединаца и неуспеха институција да придобију душе људи који у њима раде, води кварењу њихових емоција и општи немир спречава конструктиван развој (Манхајм, 2009:190), исто као и распрострањени идеал нерада и хедонизма као смисла живота. Са друге стране, неки не сумњају како је технолошком развоју могуће дати нови смер који би га вратио стварним човековим потребама, што значи правој мери човека (и мало је лепо”). Јер гигантизам води самоуништењу, а „израчувавање трошка опстанку је перверзно”, пошто све што је вредно има своју цену, дакле „преусмерити технологију тако да уместо да уништава човека захтева пре свега напор имагинације, и напуштање страха” (Шумахер, 2013:194), чиме би се превладала њена претња и отуђеност од смисла за хумор и лепоту, уметност и повест, који одликује не само појединца, већ и науку, културе и епохе. Стога „чињење света читљивим”, могућности

његовог разумевања и прављење смисла од бесмисленог, интеграцијом расуте грађе и неповезаних чињеница у мрежу смисаоних повезаности, одговора човековој дубоко усађеној потреби, разумевања и тумачења себе, других и света, једној бременитој формули, да смо „осуђени на смисао”, који не настје тек на прагу културе и језика, већ се свагда одиграва у нашем опажању, понашању и интеракцији (Ангерн, 2014:34,58). У концептуалним уопштавањима теорије Никласа Лумана, смисао као „непорециви медиј” унутар кога се увек крећу друштвени системи и процеси, важи као „методолошко-онтолошка премиса” и „основни појам социологије” који означава особени и свесни учинак заснивања друштвености (исто, 59). Према Луману, „смисао се може разумети само у вези с контекстом, а контекст за свакога најпре фунгира оно што је припремило његово сопствено поље опажања и његово сопствено сећање” (Луман, 2001:229).

И рад као егзистенцијална потреба човека, није потреба за радом самом по себи, већ и потреба за смислом, пошто рад може бити смислен и истински бесмислен. Можемо чак казати да је потреба за смислом „основна људска потреба, а рад је један од најважнијих извора смисла”, чије проналажење јесте уживање у делатности самој по себи и лежи у иманентности самог рада а не само у зарађивању плата, датој у великој врсти константности и трајања, остављајући траг у свету, као доказ смо постојали и имали значај (Свенсен, 2012:40,41,55,56), и свест о одговорности пред историјом. „Људи не постају старци зато што године пролазе, јер свако је млад све док уме да осећа с великом страшћу коју нам је природа подарила” (Вебер, 2006:33). Наравно, једни раде да би живели, други живе да би радили, али „радити да би се живело, не може бити смисао живота”, будући да стварање услова за живот треба да буде одговор на питање нужно условљено самим животом, у коме живот других уопште нема другог смисла осим да уништава ове услове. То је противречност исто као и смисао живота у смрти. Уживање човеку не долазу из његовог уживања, него у испуњавању његове воље. Он није господар свог живота, већ само нит коју уткива у платно живота, али ако није у стању да тка, ипак може пресећи нит, стичући само у тишини (и божанско настаје у ћутању), тако и да његова будућност зависи од ћутања, пошто изгледа да је предодређен да мора пропатити сва своја расположења, као дете које треба научити да плива на мору, опасно конопцем, али не види мотку, која га држи на води, па виче, што представља ужасан начин стицања искуства. Чудно, ове противречности дају представу о вечности, попут замишљене лепотице у харему, која се љупко одмара на софи, не бринући ни за шта на свету (Кјеркегор, 2015:31-33).

Свакако врло често оно што радимо уништава таленат и слама вољу што је била судбина многих у читавом низу промена везаних за смењивање доба производње добом потрошње. Сведени на кибернетичке податке и суочени са бригом друштвеног и психолошког прилагођавања „друштву без рада” и „крају рада”, људи се више баве њиме него властитим напредовањем и интелектуалним радом, заборављајући да је рад само једна од детерминанти смисла. Недостаје нам једна свеобухватна метафизика (подвукао-М.Ш.) или план свих ствари који би нам пружио гаранције да рад има смисла, па и онда кад то сами не увиђамо (Свенсен, 2012:58), било из личног задовољства или монотоне досаде, не разликујући његово проклетство од његовог блаженства. Јер наш карактер, географија и илузије ограничавају наше схватање о потребама, раду или смислу, као катализатора друштвеног живота, без чијег „читања” не би биле могуће ни личности, ни друштва, а још мање култура. Отуда одбацивање теорије потреба, бар кад су у питању богата друштва, надомештањем концептом разлике у објашњењу (не само) потрошње (в.Рицер, 2009:364), представља један од нових облика магловитог мистицизма прикривања стварности потрошачког друштва, наводимо „шведског стола”, и упућивање у таму. Негирати моћ које имају човекове потребе обликоване идејно и стварно у његовом интересу, „било би исто што и негирање силе Земљине теже” (Спенсер, 2012:148), негирање рада и смисла. Социолошка потреба сазнања стварности, тиме се никако не може задовољити, а још мање објаснити. Вреди проналазити стопе њихових трагова.

Литература

Angern, E. (2014). Smisao i nesmisao: razumijevanje čovjeka, Novi Sad: Akademska knjiga.

Bekon, F. (2009). Uputstva za tumačenje prirode, Beograd: Službeni glasnik.

Dostojevski, F. M. (2015). Zločin i kazna, Beograd: Nova knjiga plus; Podgorica: Nova knjiga.

Ekman, P. (2010). Laganje: kako otkriti da vas neko vara za tezgom, sa govornice, u bračnoj postelji, Novi Sad: Mediterran Publishing.

Engr, Ž. O. D. (2011). Neodoljiva potreba: zapisi i misli, Beograd: Službeni glasnik.

Feher, F., Heler, A., Markuš, Đ. (1986). Diktatura nad potrebama, Beograd: Rad.

Fransela, F. (1978). Potreba za promenom, Beograd: Nolit.

From, E. (2008). Umeće življenja, Beograd: Mono i Manjana.

Gidens, E. (2003). Sociologija, Beograd: Ekonomski fakultet.

Hedajat, S. (2011). Slepa sova, Čačak: Gradac K.

Heler, A. (1981). Vrednost i potrebe, Beograd: Nolit.

Иглтон, Т. (2016). Зашто је Маркс био у праву, Београд: Плато.

Kar, N. (2013). Plitko: kako internet menja način na koji mislimo, čitamo i pamtimo, Smederevo: Heliks.

Keze, K. (2016). Silicijumska dolina: digitalna revolucija iz prve ruke, Beograd: Laguna.

Kjerkegor, S. (2015). Ili-ili, Beograd: Službeni glasnik.

Krugman, P. (2012). Okončajte ovu depresiju. Odmah, Beograd: Interkomerc; Smederevo:

Heliks.

Luman, N. (2001). Društveni sistemi: osnovi opšte teorije, Sremski Karlovci; Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Manhajm, K. (2009). Tehnika i civilizacija, Novi Sad: Mediterran Publishing.

Manhajm, K. (2009). Dijagnoza našeg vremena, Novi Sad: Mediterran Publishing.

Marks, K. (2011). Osamnesti brimer Luja Bonaparte, Beograd: Službeni glasnik.

Marks, K. (1979). Kapital, Beograd: Prosveta; BIGZ.

Merton, R.K. (1998). O teorijskoj sociologiji, Beograd: Plato.

Milanović, B. (2016). Globalna nejednakost: novi pristup za doba globalizacije, Novi Sad: Akademska knjiga.

Milošević, B. (2016). Sociološki temati o radu, obrazovanju i kulturi,

Novi Sad: Prometej; Niš: Filozofski fakultet.

Mils, R. (2013). Моћ, политика и ljudi: sabrani eseji, Novi Sad: Mediterran Publishing.

Minoa, Ž. (2008). Istorija samoubistva, Novi Sad: Mediterran Publishing.

Montenj, M. (2013). Ogledi: knjiga prva, Beograd: Srpska književna zajednica.

Павићевић, А. (2017). „Цивилизација безосећајности”, Београд: Политика (додатак: Култура, уметност, наука), стр. 08.

Ricer, Dž. (2009). Savremena sociološka teorija i njeni klasični koreni, Beograd: Službeni glasnik.

Ruso, Ž. Ž. (2011). Društveni ugovor; O poreklu i osnovama nejednakosti među ljudima; Rasprava o naukama i umetnostima, Beograd: Filip Višnjić.

Ruso, Ž. Ž. (2000). Ispovesti: sanjarenje usamljenog šetača, Sremski Karlovci: Novi Sad:

Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Sabato, E. (2005). Pojedinač i univerzum, Čačak: Gradac.

Salecl, R. (2014). Tiranija izbora, Beograd: Arhipelag.

Senet, R. (2007). Kultura novog kapitalizma, Beograd: Arhipelag.

Simić, Č. (2016). Tamo gde počinje zabava, Beograd: Arhipelag.

Simić, Č. (2013). Gledaj dugo i netremice, Beograd: Arhipelag.

Spenser, M. (2012). Nepotrebna razmišljanja o potrebama, Beograd: M.Spenser.

Svensen, L. Fr. H. (2012). Filozofija rada, Beograd: Geopoetika.

Šnaper, D. (1996). Zajednica građana, Sremski Karlovci: Novi Sad: Istraživača knjižarnica Zorana Stojanovića.

Šumaher, E. F. (2013). Malo je lepo: ekonomija po meri čoveka, Novi Sad: Kiša.

Tolstoj, L. N. (2007). Tako je govorio Tolstoj (prir. S.Ivanović dr.), Beograd: Neven.

Weber, M. (2011). Protestantska etika i duh kapitalizma, Novi Sad: Mediterran Publishing.

Weber, M. (2006). Politički spisi, Beograd: Filip Višnjić; Službeni glasnik.

Veblen, T. (2008). Teorija dokoličarske klase, Novi Sad: Mediterran Publishing.

Vejl,S. (2007). Težina i blagorodnost, Novi Sad: Adresa.

Milojica M. Štović

University of Priština

Faculty of Philosophy in Kosovska Mitrovica

Serbia

NEEDS, WORK OR SENSE

Summary: The true active catalyst of the social life is needs. They are enriched and articulated in the sociological theory through complexity, self-reference, usability value, work and sense, through understanding the external as a sign of something internal; they all need justification, sense, sensibility, understandable meaning, value and purpose, someone for managing them. The viability of social system, but the existential security of the individual as well, then the dialectics of work and sense, as basic human needs that are directed to a certain way of comprehending a man, one's relation to oneself and to the world, are based on satisfying needs. Without such "understanding", neither persons nor societies, and especially not cultures, would be possible. Therefore, sociology has to consider these issues and cannot certainly be satisfied with referring to the obscurity.

Key words: need, work, sense, existence.

СИСТЕМСКЕ ПОТРЕБЕ КАО ПРЕТПОСТАВКА РАЗВОЈА НАУЧНОГ САЗНАЊА

***Сажетак:** У раду дат је преглед социјалне историје развоја научног сазнања, са циљем осветљавања начина на који су системске потребе друштвене заједнице ограничавале, али и омогућавале развој научног сазнања. Начин задовољавања ових системских потреба објашњава се као фактор који је утицао на однос друштва према научном сазнању. Радом је обухваћено неколико историјских периода: предкапитализам и капитализам, да би се указало на дубље социо-економске услове који су одредили будућност науке и технике.*

***Кључне речи:** научно сазнање, техника, системске потребе, предкапитализам, капитализам.*

1. Системске потребе као подстицајно ограничавајуће претпоставке развоја науке

Крајњи узроци настанка и развоја научног сазнања налазе се у потребама друштвене заједнице, као и у аутономним (иманентним) научним потребама, које сама наука ствара на одређеном степену свог развоја. Постојање потреба у друштвеној заједници са развојем и применом научног сазнања у пракси представља веома значајан фактор који подстицајно делује на настајање и темпо развоја научног сазнања. Одржање и развој једне друштвене заједнице захтева задовољавање: а) материјално производних потреба те заједнице, б) интегративних потреба, односно успостављање и очување трајнијих друштвених веза међу члановима заједнице, као и ц) задовољење самосвесних потреба које изражавају исконску људску тежњу да се објасне корени и смисао властитог постојања. Наведене потребе друштва могу да буду задовољене на два начина и то, на а) рационалан начин, развојем и применом знања и на

1 rados@uns.ac.rs

2 anael@uns.ac.rs

б) нерационалан начин, употребом силе и обмане. Тако своје материјалне потребе једно друштво може да задовољи развијањем производно-техничког сазнања, а може да задовољи и присилним коришћењем физичке радне снаге људи. Интегративне потребе друштвена заједница може да задовољи развијањем интегративног научног сазнања, а може да задовољи и путем употребе физичке и духовне принуде над члановима друштва. Самосвесне потребе заједница може да задовољи, развијањем самосвесног сазнања, а може и развијањем привидног сазнања о свету путем религиозно-идеолошких догми.

Друштвене заједнице су се у току историје, а и данас, разликовале у погледу степена рационалности у решавању својих друштвених потреба. Од степена развијености рационалног начина решавања својих потреба зависио је однос тих друштава према научном сазнању. Друштвене заједнице које су на рационалан начин задовољавале своје потребе, имале су позитиван однос према развоју научног сазнања, а то је утицало на стварање неједнаких друштвених услова за развојем и ширењем појединих облика сазнања. Са становишта степена развијености друштвених потреба за научним сазнањем, целокупну досадашњу историју човечанства можемо поделити на квалитативно два различита периода, период пре настанка капитализма и капиталистички период. У предкапиталистичким друштвима нису постојале системске потребе за развојем научног сазнања. Пре настанка капитализма ни у једној друштвеној заједници системи нису били заинтересовани за развој научног сазнања. Системи у предкапиталистичким заједницама били су засновани на физичкој и духовној присили као основном принципу, а овај принцип није подстицајно деловао на развој науке. Основне тежње и интереси владајућих слојева у овим системима биле су усмерене на јачање принуде, јер је принуда овим историјским околностима била услов одржања и јачања ових система. У предкапиталистичким друштвима постојале су само повремено системске потребе за развојем појединих облика сазнања. Тако је у старој Грчкој постојала системска потреба за филозофским, тј. за самосвесним сазнањем, у средњовековној Кини за општим сазнањима, а у Риму за интегративним сазнањем. Постојање ових потреба је условило процват сазнања у филозофији, књижевности и уметности у Грчкој, велики број веома значајних научних проналазака у Кини, као и веома снажан развој интегративног сазнања у области права у Риму. Са историјском пропашћу друштвених система, у којима су постојале системске потребе за појединим облицима научних сазнања, престајао је даљи развој тих сазнања и њихова обнова чекала је настајање друштвених система са истоветним системским потребама. Нидам је у

књизи Кинеска знаност и Запад показао да су друштвени услови за развој науке и технике у Кини били веома повољни и подстицајни, јер није постојало масовно ropство, а тиме ни јефтина радна снага, што је утицало на заинтересованост државног апарата за развојем научног и техничког знања, а то је довело до стварања велоког броја научно-техничких проналазака који су били далеко испред европских. У најзначајније проналаске спадају компас, магнет, барут, ливено гвожђе, производња челика, употреба гвожђа, ватрено оружје, покретна слова итд. Када су ови проналасци пренети у Европу изазвали су слом феудалног система и послужили као основа за стварање модерне науке, док у Кини није дошло до стварања модерне науке. Наука у Кини је стагнирала и није искористила своју историјску предност за даљи развој. “Оно што је спречило развитак модерне науке у кинеском друштву је сигурно било и то што се трговачка класа није уздигла на власт”(Needham, 1984:171; v. Radivojević, 1995: 132).

Капитализам је први друштвени систем који ствара темељне системске потребе за развојем научног сазнања. Санастанком капитализма научно сазнање почиње да се развија континуирано, систематски, веома убрзано и то у свим сазнајним областима. Капитализам је историјски радикално нов друштвени систем који има динамичку производну основу, која захтева сталан развој. Сви претходни друштвени системи били су засновани на политичкој обесправљености и поробљености појединих друштвених слојева. Политичка обесправљеност је била услов економске експлоатације, што значи да је политика била “производна” основа ових система. Капитализам укида политичку основу система и уместо политичке основе успоставља економску основу као много рационалнији и продуктивнији развојни облик. Потреба за сталном рационализацијом је основна системска потреба капитализма. Рационализација се може постићи економисањем радом и капиталом, средствима за производњу и временом. Овај начин је доминантан у почетној фази развоја капитализма. Други, много значајнији начин рационализације процеса производње се остварује путем технолошке примене научних резултата у процесу производње и он је данас доминантан. Стално и организовано усавршавање процеса производње путем непрекидног развоја и практичне примене научних резултата постаје услов, не само развоја, већ и опстанка капиталистичких предузећа на тржишту. Тежња за стицањем профита, у условима слободне тржишне конкуренције, приморава капиталистичке произвођаче да научну делатност, која се до тада развијала као аматерска и узгредна делатност слободних и радозналих људи, претвори у производну делатност која се плански и организовано развија као неопходна претпоставка процеса

производње и као најзначајнији фактор повећања производности рада. С обзиром да је тежња за стицањем профита и тржишна конкуренција општи принцип пословања капиталистичких предузећа и у производним и непроизводних делатностима, то се у капитализму у свим делатностима ствара системска, производно-економска потреба за развојем и применом научних сазнања. То доводи до веома убрзаног развоја научног сазнања у свим областима (в. Radivojević i Pejić, 2016). У погледу темпа и обима развоја научног сазнања, капитализам је неупоредив са претходним епохама. Ранијим епохама су биле потребне стотине година за остварење научних резултата који су у капитализму постизани за неколико година. Капитализам не цени високо науку као стваралачко духовну делатност, као вредност по себи, већ као инструментално употребну вредност, као најефикасније средство у стварању профита.

Капиталистичка класа не ствара науку, али претвара науку у производну снагу свог начина производње, у најзначајнији фактор повећања производности рада. То условљава стварање системских потреба за развојем и применом научних резултата у свим областима и на свим нивоима капиталистичког система. “Ако је техника, као што ви кажете, највећим делом зависна од стања науке то је наука још много зависнија од стања и потреба технике. Ако у друштву постоји потреба за техником, онда ће то науку унапредити више него 10 универзитета. Цела хидростатика (Торичели итд.) развила се ради потреба регулације тока брдских река у Италији у 16. и 17. веку. О електрицитету смо сазнали нешто више тек када је откривена могућност његове техничке примене. Али, на жалост, у Немачкој су навикли да пишу историју наука као да су оне пале с неба”(Marks i Engels, 1978).

2. Утицај производно-техничких потреба на развој науке

2.1. Производно техничко знање у предкапиталистичким друштвима

Производно-техничка знања су се веома успорено и спорадично развијала у предкапиталистичким системима. Успорен развој ових знања био је условљен: а) потпуном незаинтересованошћу владајуће класе за процес одвијања материјалне производње, б) објективним немогућностима потлачене класе да стиче и ствара знања, ц) религиозним тумачењем света и вредносним системом, као и д) стагнантним карактером пољопривредног начина производње.

Владајуће класе (робовласници, племство и свештенство) у предкапиталистичким системима нису ни непосредно ни посредно биле заинтересоване за проблеме и развој материјалне производње. Непосредно, ове класе нису уопште учествовале у обављању производне делатности, што је утицало на њихову потпуну личну незаинтересованост за процес производње. Оне су се бавиле непроизводним делатностима - војном, религиозном, политичком делатношћу - као и убирањем ренте од земље као својом основном делатношћу и биле су веома лично заинтересоване за усавршавање ових делатности. Ове класе, ни посредно, на основу стицања владајућег положаја у друштву, нису биле заинтересоване за процес производње. Свој владајући положај у друштву оне нису, за разлику од класе капиталиста, стицале на основу економске улоге и оствареног економског богатства, већ обрнуто, своје материјално богатство су стицале на основу поседовања владајућег положаја у друштву. Економско богатство и моћ били су условљени поседовањем друштвене моћи и високих положаја у друштвеној хијерархији. Највиша друштвена моћ није се могла стећи на основу успешног обављања производних делатности, већ искључиво на основу успешног обављања непроизводних делатности. Успешно обављање војног, чиновничког и свештеничког позива доносило је велику друштвену моћ, а она је била праћена материјалним привилегијама, доделом земље са физичком радном снагом на трајно или привремено коришћење, односно доделом сталне материјалне или новчане надокнаде.

Из субјективне и објективне незаинтересованости владајуће класе за процес производње произилази и вредносно ограничење развоја производње. Владајућа класа изграђује свој класни систем вредности и тај систем намеће друштву као најбољи систем. Делатности које сама обавља, владајућа класа претвара у друштвено највредније делатности, а делатности потлачене класе проглашава за друштвено безвредне, недостојне слободног човека, и према њима се владајућа класа односи са духовним и моралним презрењем. Свој презрив однос према производној делатности и физичком раду владајућа класа намеће целом друштву као општу вредност. Грци су сматрали да физички рад нема ни смисао ни вредност, да понижава слободног човека и да тај рад могу да обављају само робови, а њих Грци нису сматрали за људе. Да физички рад није имао никакву вредност показује и Аристотел у свом делу Никомахова етика. У овом делу Аристотел истиче да постоје два животна идеала и то: животна посвећеност филозофији и посвећеност политици. Животна посвећеност стицању материјалних добара и средстава за Аристотела

не представља вредносни идеал и нема људски смисао. Напротив, свако физичко ангажовање ради стицања материјалних ствари које су само корисне, Грци су осуђивали и презирали. Грци су људе који се нису бавили политиком и јавним делатностима, већ само својим приватним пословима сматрали идиотима (Ten, 1991: 286). Презир Грка према физичком раду и практичном раду који има за циљ стицање неке материјалне користи био је тако изражен да су они веома мало ценили рад занатлија и рад оних научника и уметника чији је рад захтевао практично техничку умешност. Према сведочењу Плутарха, Грци су се дивили производима занатлија и вајара, али лично нису показивали жељу да се баве том врстом посла као својим занимањем. “Ни један младић високог рода или племенитих осећања не би, на основу посматрања скулптуре Јупитера, без обзира колико јој се дивео, пожелео да буде Фидија (скулптор).

Платон је веома оштро критиковао научнике који су настојали да своје идеје провере и потврде практично, односно механичким путем. Сматрао је да они тиме вређају узвишеност научне делатности, јер је деградирају на мануелну, односно ропску делатност” (Ten, 1991: 286). Код Платона су архитекте, скулптори и обућари класификовани у исту групу са мануелним радницима. Књижевници пишу о музичарима, песницима, политичарима, спортистима, али не и о сликарима и скулпторима. Ниподаштавајући однос владајуће класе према производно техничком знању и примени научног знања у процесу производње, веома је ограничавајуће утицала на опредељивање научника да се посвете развоју ових сазнања, без обзира на поседовање склоности према овим знањима. И оно мало научника, који су се узгредно посветили развоју производно техничког знања и у томе постигли запажене резултате, истицали су да је тај рад недостојан научног позива. Тако је Архимед, који је својим механичким проналасцима допринео одбрани свог родног града Сиракузе од римских освајача, истицао да ти проналасци не представљају никакву научну вредност у његовим истраживањима. “На пољу технологије нарочито се запажа једна разлика: машине су у антици употребљаване за ратовање, за забаву као играчке, али никад нису уведене у производњу добара” (Cilsel, 1980: 90).

Презир према производњи и производно-техничком знању настављен је и у средњем веку. Свештенство као најмоћнији друштвени слој у средњем веку имало је још израженији негативан однос према производњи од грчке аристократије. Ограничавајући утицај напред наведених услова, најпотпуније се огледа у успореном развоју знања у области погонске енергије. Људска и животињска снага биле су погонска

енергија све до III века, када у Риму започиње шира употреба водене енергије као покретачке снаге. Анализирајући примењена научна знања у области механике, Њутн у свом делу *Principia* истиче да је у току претходне историје, до његовог доба, било познато само пет једноставних машина и то полуга, точак, постоље, чекрк и клин.

Да је непостојање производних потреба представљало основни узрок за успорени развој производно техничког знања у средњовековним друштвима, а не субјективне интелектуалне способности, односно немогућности човека да на том степену историјског развоја ствара сложенија знања, показују веома сложене механичке машине за игру које су људи у тим друштвима конструисали, као и веома значајна и сложена сазнања која су остварена у оним областима и делатностима за чији су развој биле заинтересоване владајуће класе. Она знања за којима је постојала потреба и интерес владајуће класе веома су се успешно и континуирано развијала. То су била углавном знања из непроизводних делатности. Владајуће класе су имале веома изражене потребе и интерес за развојем знања из области градитељства и астрономије и нешто мање изражене потребе за знањима из области астрономије, математике и медицине. Тако, на пример, прве дизалице у Грчкој конструисане су за потребе у позоришту и веома ретко су коришћене у привреди. Архимед је за потребе позоришних представа усавршио ове дизалице тако што је увео неколико колутова преко којих је пролазило носиво уже, чиме је омогућио да се са мало снаге подижу велики терети. И сама реч *mechané* означавала је машину која подиже и спушта глумца, који игра бога, на позорницу.

Први почеци математичке мисли јављају се у IV веку п. н. е. у долинама великих река Нила, Еуфрата, Тигра и Ганга и били су условљени потребама премеравања поља, трговином и мерења времена. Потребе владајуће класе за ратном техником, такође, су деловале веома подстицајно на убрзано усавршавање знања из ове области. Барут је настао као резултат истраживања алхемичара даоиста у Кини у IX веку. Убрзо након открића (919. године) барут се користи као упаљач за бомбе и ручне гранате, што говори о брзини практичне примене оних проналазака за којима је постојала практична потреба. Крајем XII века јавља се усавршено ватрено оружје са металном цеви. Ипак, градитељство представља најбољи пример за доказ да су се знања за којима су постојале практичне потребе веома успешно развијала. Владајућа класа је имала потребу да прикаже своју моћ и то је чинила изградњом монументалних грађевинских објеката, пирамида, замкова, црквених објеката. Ове грађевине задивљују свет и

данас, не само својом монументалношћу и раскошношћу, већ и стручним знањима из области статике, познавања особина материјала, транспорта, вештине градње и организације рада великог броја људи. “Ако себи предочимо да је само за подизање Кеопсове пирамиде требало обрадити, и то брижљиво, око 700.000 вапненачких квадара, па око милион кубних метара за косе зидове и још 200.000 кубних метара најфиније изглачених блокова од туравапненца за остале облоге и да су за њихов транспорт на сваки досегнути ниво пирамиде морале постојати широке допремне рампе, које је такође требало изградити, тада ће нам тек бити јасно о каквим је подухватима било реч” (Eggebrecht et. al. 1987: 37).

2.2. Производно техничко знање у капитализму

Производно техничке потребе за развојем научног сазнања постају системске потребе тек у капитализму. До претварања друштвених потреба за развојем научног сазнања у системске потребе долази услед освајања власти од стране буржоазије. Први пут у историји људског друштва класа која има економску улогу у друштву и која је остварила материјално богатство и својом производном делатношћу, осваја и политичку власт и постаје владајућа класа. Пошто буржоазија остварује владајући положај у друштву захваљујући својој економској моћи и богатству, које је стекла у процесу производње, она је егзистенцијално заинтересована за стални развој и несметано ширење материјалне производње, као и за подређивање политике и политичког система економији и економским потребама. На овај начин буржоазија успоставља сагласност између производних потреба, потреба материјалне производње и потреба политичког система. Потребности материјалне производње постају политичке потребе, а затим и вредносне и моралне потребе целог друштва. Буржоазија своје потребе за усавршавањем материјалне производње намеће целом друштву као опште институционалне потребе. Наука постаје општа потреба система, основна производна снага убрзаног друштвеног развоја.

Производне потребе за применом науке у процесу производње настају и шире се паралелно са стварањем и ширењем капиталистичког начина производње. Са почетком индустријске револуције, односно увођењем машина као основног средства рада у процесу производње започиње и процес увођења научног сазнања у процес производње. Све до проналаaska парне машине људска физичка радна снага била је основни фактор у повећању производности рада у предузећима. Парна машина означава преокрет у односу капиталистичких предузећа и управе према

факторима производности. Једна машина може да замени рад стотине радника; она ради непрекидно, без љутње, не тражи одмор и повећање плате; машине могу да остваре такво дејство и учинак које радници, ма колико их било истовремено ангажовано, не могу постићи. За машинама је веома брзо расла потражња, а са растом потражње све се већи број мануфактурних радионица оријентисао на производњу машина као робе. Производња машина захтева концентрацију знања из различитих области. Научна знања постају неопходна претпоставка одвијања процеса производње и основни фактор у повећању производности рада. Ипак, све до почетка научно-техничке револуције (крајем XIX века) капиталистичка предузећа не организују властиту научно-истраживачку делатност, већ настоје да примене историјски акумулирано знање из природних наука. У периоду индустријске револуције капиталистичка предузећа су превасходно била усмерена на практичну примену већ откривених знања, у која она нису уложила ни рад ни капитал, већ и користе као општа добра. Тек са научно-техничком револуцијом капиталистичка предузећа започињу систематско и организовано стварање научног сазнања у властитим предузећима. “Период од седамдесет година, између 1760. и 1830., а посебно последње три деценије осамнаестог века, представљају одлучујући тренутак светске историје. У то време долази до прве практичне реализације нове снаге коју су донеле машине у оквиру нове капиталистичке продуктивне индустрије. Када је такав корак једном предузет, ширење науке и индустрије у великим размерама постало је неизбежно. Нови систем био је толико ефикаснији и јефтинији од старог, да такмичење између њих није било могуће. Осим тога, убудуће се више није ни могло вратити на старо стање. Пре или касније, целокупан модел живота сваког човека морао је да се промени. Критичан тренутак преласка са старог на ново, последица је кулминације промена у области технолозије и економије” (Bernal, 1971:543).

Са машинским начином производње завршава се једна дуготрајна фаза у развоју науке. Све до настанка машинског система, наука се развијала под доминантним утицајем производних потреба. Са настајањем машинског система, наука се осамостаљује, постаје посебна делатност у процесу производње и почиње да се развија према властитим потребама и законима. Више се наука не развија под доминантним утицајем производње, већ се производња развија под доминантним утицајем науке. “У XIX веку ситуација је почела да се мења. Наука почиње да бива главни чинилац техничког развоја. До њеног потпуног укључивања у производне механизме чекало се до XX века” (Bernal, 1971: 491).

2.3. Научно-техничка револуција и машински систем производње

Почетком XX века завршава се фаза екстензивног развоја индустријског начина производње; машински систем је освојио све привредне гране и у свима изазвао револуционисање процеса рада. Са завршетком фазе екстензивног развоја индустријског начина производње завршава се и фаза развоја у којем је било могуће стицање вишка вредности путем сељења капитала, односно ширења машинског система у областима у гранама у којима није био развијен. Немогућност стицања вишка вредности путем простог ширења машинског система, приморава индустријски начин производње на интензиван развој, тј. на даље развијање производне снаге рада, као средства и облика стицања вишка вредности. Капиталистичка предузећа стварају квалитативно нов однос према научном сазнању. Систематски, плански и организован развој научног сазнања у властитим предузећима, као и технолошка примена откривених резултата схватају се као најзначајнији извор и метод у даљем повећању производности рада и стицању профита. Као резултат опште усмерености капиталистичких предузећа ка откривању и примени нових сазнања, крајем XIX, долази до низа значајних научних открића која представљају научно-техничку револуцију, јер доводе до радикалних промена у процесу производње. Научно-техничка револуција означава истовремене радикалне промене у науци и техници. Почетак научно-техничке револуције везује се за значајна открића у области електричне енергије, мотора са унутрашњим сагоревањем, челика, угљена и нафте (Braverman, 1983: 135).

Почетак научно-техничке револуције није обележен само настојањем да се материјални процеса производње заснује на научним принципима, у виду увођења модерних машина у свим деловима и процесима рада, већ и настојањем да се и преостали физички рад радника организује уз помоћ научног сазнања на научним принципима. Настојање да се рад радника заснује на научним сазнањима долази до изражаја у стварању Тејлорове научне организације рада, која садржи принципе научног управљања процесом производње, односно принципе ефикасне контроле процеса рада од стране капиталистичке управе (Braverman, 1983: 91-117).

Научно-техничка револуција радикално мења дотадашњи начин производње, изазивајући промене у предметима рада, средствима рада, радној снази и организацији рада. Основа ових промена је настојање да

се путем примене научних сазнања, за што краће време, произведе што већа количина робе, са минималним трошковима. Најзначајније промене везане су за револуционисање средстава рада.

Примењена истраживања и појава првих истраживачких лабораторија у предузећима означавају крај једне фазе у развоју производње у којој је наука коришћена као опште друштвено добро, које је настало изван производње и у чије стварање производња није улагала средства. Истовремено, то је почетак нове фазе у развоју производње која од потрошача знања постаје и произвођач знања и која непосредно улаже средства, организује, развија и примењује научна сазнања у процесу производње. Лабораторија за индустријска истраживања, која је основана у Kruppovim фабрикама у Есену, послужила је као узор корпорацијама у оснивању истраживачких лабораторија. До краја XIX века у немачким предузећима стручно инжењерски кадар се врло брзо проширио и заузео важне производне функције и постао веома значајан фактор производности рада. Хенри Гантиг, поборник Тејлорове теорије научног управљања, анализирајући ефикасност индустријске производње Немачке, закључује 1910. год.: “Економски је закон да се велики профити могу осигурати само трајним ефикасним деловањем (...). Голему важност ефикасности као економског чиниоца први су уочили Нијемци (...) Они су схватили вриједност знанствено образованог инжењера као економског чиниоца” (Braverman, 1983: 137).

3. Закључна разматрања

Наука и техника представљају најзначајнији фактор развоја друштва и најинтензивније промене у модерном друштву одвијале су се под утицајем развоја науке и технике. “Ако читаву досадашњу еру човековог постојања замислимо као један једини дан, онда можемо рећи да је обрада земље настала тек у 23 часа и 56 минута, а цивилизација у 23 часа, 59 минута и 30 секунди. Па ипак, промене које су се догодиле у последњих 30 секунди овог човековог “дана” веће су него све претходне. Темпо промена у модерно доба, и то у свим сферама човекове делатности, посебно је уочљив кроз стопе технолошког развоја и бескрајну разноврсност проналазака и производа о којима се у прошлости није могло ни помислити (...). Начин живота и институције индустријског друштва сасвим су другачији од свега што је у том смислу постојало чак и у блиској прошлости. Данашњи човек друштвени живот зато се не може поредити са животом људи који су живели у ранијим типовима

друштвеног поретка хиљадама година”(Gidens, 2003: 60).

У двадесет и првом веку долази до стварања повољних услова за развој научног сазнања што можемо видети на основу развоја научно-техничког потенцијала. Поднаучно-техничким потенцијалом подразумева се број научно-истраживачког кадра, степен оспособљености научно-истраживачког кадра да релативно брзо усваја и ствара нова знања у виду открића и изума, као и обим и брзина практичног коришћења, односно примене знања. Степен развијености научно техничког потенцијала и степен економске развијености су међусобно развојно повезани и условљени што захтева категоризацију економске развијености земаља у свету као аналитичког оквира за објективније сагледавање друштвено економских претпоставки развијености и сазнајне успешности научно техничког потенцијала. У погледу економске развијености земље у свету се деле на економски развијене (Северна Америка, Европа и Јапан), земље у развоју и неразвијене земље, а ова подела је веома чврсто развојно повезана са поделом земаља на научно техничке развијене, земље у развоју и неразвијен земље (Radivojević, 2013: 30).

Анализа броја истраживача и економске развијености земаља показује изузетно висок степен концентрације научника у развијеним земљама. Највећи број научника и инжењера ради и живи у развијеним земљама. Од укупног броја научника у свету (5,500,000) у економски најразвијенијим земљама (САД, Европа, Јапан) живи и ради 3.195.000, односно 58,3% научника (у САД 24,4%, у Европској унији 21,6%, у Јапану 12,1%), док у земљама у развоју значајнији број научника, поред Кине (15,8% научника у свету), има Јужна Кореја 2,8%, Тајван 1,2% и Бразил 1,1%. Научна продукција као индикатор успешности научно-техничког потенцијала показује још изразитију неравномерност између развијених земаља, земаља у развоју и неразвијених земаља у односу на неравномерност у броју научника. Најразвијеније земље (Европа, Северна Америка, Јапан) учествују са 84,4% (1999.), односно са 79,5% (2004) у укупној светској научној продукцији. Ове земље располажу са 58,3% научника у свету а остварују 84,4% односно 79,5% научне продукције света, док све остале земље света које располажу са 41,7% научника у свету остварују 16,6% односно 20,5%, И највећи број патената се региструје у развијеним земљама. Тако је крајем осамдесетих година прошлог века од укупног броја пријављених патената у свету, у 15 економски најразвијенијим земљама било пријављено 95% патената, а у свим осталим земљама света само 5%. Ни данас нису битније промењени односи у степену развијености патентне активности између развијених и

неразвијених земаља (Radivojević 2013: 30-40).

Рационално решавање системских потреба друштвене заједнице, глобализација, интензивирани миграције људског капитала - омогућили су у двадесетом веку убрзан развој науке и технике и потпуну зависност човека од научног сазнања. Жак ле Гоф је истицао да су хуманисти у средњем веку занемаривали један од основних задатака интелектуалаца, а то је додир са масама и веза између науке и образовања (в. Le Goff, 1982). Ограничавајући фактори који су отежавали развој читавог социјалног система од антике до почетка двадесетог века, бивају превладани. Усмереност ка задовољавању производно-практичних потреба и променљиви услови у нашем социјалном и природном окружењу данас одређују један динамичан и складан однос између науке, привредних потреба и свакодневног живота, и савременог човека стављају на пут сталног усавршавања и интелектуалног развоја.

Литература

- Ben David, J. (1986). Uloga znanstvenika u društvu. Zagreb: Školska knjiga.
- Bernal, J. D. (1971). Science in history, Ramstiige: MIT.
- Biblija. (1995). Novi Sad: Dobra vest i budućnost.
- Bohr, N. (1985). Atomska fizika i ljudsko znanje. Beograd: Nolit.
- Braverman, H. (1983). Rad i monopolistički kapital. Zagreb: Globus.
- Cilsel, E. (1980). Socijalni izvori nauke novog veka. MUS 9-10.
- Eggebreht, A et al. (1983). Povijest rada. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
- Freeman, C. i M. Jahoda (1985). Budućnost svijeta. Zagreb: Globus.
- Gidens, E. (2003). Sociologija. Beograd: Ekonomski fakultet.
- Hesen, B. (1980). Društveno-ekonomski koreni Njutnovih principa. MUS 9-10.
- Kolakovski, L. (1983). Glavni tokovi marksizma. Beograd: BIGZ.
- Kunall, R. (1978). Oblici građanske vladavine. Beograd: Komunist.
- Le Goff, J. (1982). Intelektualci u srednjem vijeku. Zagreb: GZH.
- Majendorf, Dž. (1991). Vizantijsko bogoslovje. Kragujevac: Kalenić.
- Marks, K. i F. Engels (1978). Dela. Beograd: Prosveta.
- Melman, S. (1983). Profits Without Production. New York: Alvred Knope.
- Milić, V. (1986). Sociologija saznanja. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Morgan, L. (1981). Drevno društvo. Beograd: Prosveta.
- Needham, J. (1986). Kineska znanost i Zapad. Zagreb: Školska knjiga.
- Openhajmer, R. (1967). Nauka i zdrav razum. Beograd: Prosveta.
- Radivojević, R. (1995). Sociologija nauke. Novi Sad: Stylos.
- Radivojević, R. (2013). Sociologija tehnike. Novi Sad: Fakultet tehničkih nauka.
- Radivojević, R. (2015). Characteristics of cognitive - innovative function of the education system in Serbia. WBCInno International Conference.
- Radivojević, R. i S. Pejić (2016). Ekonomska i društvena vrednost znanja kao pretpostavka razvoja znanja i obrazovanja u modernom društvu. XXI skup Trendovi razvoja: Nove tehnologije u nastavi.
- Shigeo, S. (1985). Nova japanska proizvodna filozofija. Beograd: Jugoslovenski zavod za produktivnost rada.
- Solženjicin, A, (1985). Arhipelag Gulag. Beograd: Rad.
- Ten, H. (1991). Filozofija umetnosti. Beograd: Dereta.
- Toni, R. (1979). Religija i uspon kapitalizma. Beograd: Prosveta.
- Tričković, V. (ur) (1971). Nauka i tehnologija u privrednom razvoju Jugoslavije. Beograd: Institut ekonomskih nauka.
- Weber, M. (1976). Privreda i društvo. Beograd: Prosveta.

- Višinski, A. J (1984). *Sovjetska teorija prava*. Zagreb: Globus.
- Vukosavljević, S. (1965). *Istorija seljačkog društva*. Beograd: Naučno delo.
- Грибанов, Д. П. (1987). *Философские взгляды А. Эйнштейна и развитие теории относительности*. Москва: Наука.
- Громски, В. М. (1987). *Социально-экономические параметры Н. Т. Революции при капитализме*. Москва: Misl.
- Фролов, И. и Т. Юдин (1986). *Этика науки*. Москва: Полиздат.

Radoš D. Radivojević, Sonja S. Pejić

Faculty of Technical Sciences, University of Novi Sad

Systemic needs as a precondition for the development of scientific knowledge

Abstract: This paper presents an overview of the social history of the development of scientific knowledge, with the aim of illuminating the way in which the systemic needs (material, integrative and self-aware) of social communities were the limiting factor, but also in some cases allowed the development of scientific knowledge. The way of satisfying these systemic needs is explained as a factor that influenced the society's relation to scientific knowledge. The paper is covering several historical periods: pre-capitalism and capitalism, in order to point to the deeper socio-economic conditions that determined the future of science and technology.

Key words: Scientific knowledge, technical knowledge, systemic needs, pre-capitalism, capitalism.

Сретен Јелић, професор

Пољопривредни факултет, Универзитет у Београду, Република Србија
sjelic@agrif.bg.ac.rs

Милица Д. Васић, докторанд

Пољопривредни факултет, Универзитет у Београду, Република Србија
micikav1991@gmail.com

Прегледни рад
UDK: 316.334.55

ДРУШТВЕНЕ ПРОМЕНЕ И ЉУДСКЕ ПОТРЕБЕ У РУРАЛНИМ ПОДРУЧЈИМА

***Сажетак:** Рурална подручја су специфична средина за живот и рад људи. Пољопривредно становништво, је претежно настањено у руралним подручјима и представља значајан део укупне популације у Републици Србији. Друштвене промене на глобалном нивоу пренеле су се на рурална подручја. Промене друштвених структура у руралним подручјима наше земље евидентне су од средине двадесетог века до данас. Праћене друштвеним променама, развојем друштва, процесом глобализације уследила је промена људских потреба у руралним подручјима на којима је фокус рада. Људске потребе се диверзификују временом у руралним подручјима и уочљива је разлика између њих пре и данас. Са развојем друштва дошло је до модернизације села са једне стране, а са друге стране уочљив је феномен девастирања многих руралних подручја. Велики број села остаје без људске популације, док се на супрот њима поједина села претварају у урбане средине по условима живота које имају. У руралним подручјима ће се тек одвијати значајне промене.*

***Кључне речи:** промене, потребе, становништво, рурална подручја, село.*

Рурална подручја у контексту друштвених промена

Друштвене промене и људске потребе су на изванредан начин трајне и континуирано променљиве са развојем друштва. Наука је дисциплина која помаже у уочавању ралога праћења, узрока и настајања промена. Поједине научне дисциплине промене тумаче као стално напредовање, други као назадовање, а трећи као смену једног и другог.

Током 20. века српско село и друштво у целини било је изложено

неколиким таласима модернизације који су из корена изменили дотадашњи, вековима формиран начин друштвеног живота. За ове процесе и промене пресудан је утицај научно-техничке револуције и процес индустријализације друштва и модернизације пољопривреде (Митровић, 2013:197).

Фернан Бродел (1995:10) је разликовао три врсте времена – кратко, средње и дуго. Кратко време је оно које ми непосредно опажамо, време свакодневног живота, у којем се стално нешто дешава и које је обележено непресталним променама. Друго време јесте време циклуса- периода, у којима се, на пример, смењују владари или се у економији смењују фазе напретка с фазама назадовања. Најзад, постоји и дуго време споро промељивих или чак непромељивих структура. Фиаманго (1987:99-103) у свом раду наводи тврдње Огиста Конат да друштво историјски постепено напредује из првобитне, теолошке фазе, преко метафизичке, до позитивне фазе развоја. Друштвене промене су процеси у којима се, током краћег или дужег времена, успостављају нови облици односа између друштвених група, као и између појединаца.

У једној друштвеној структури, а ако рурално подручје посматрамо као друштвену структуру, онда се у њему могу мењати следећи сегменти који ће бити шематски приказани.

Друштвене промене се могу разликовати по актерима који их изводе односно изазивају, па се тако може говорити:

- свесним и намераваним променама,
- несвесним и ненамераваним променама,
- променама с последицама супротним од очекиваних.

Друштвене промене за сврху имају друштвени раст, уколико се ради о позитивним друштвеним променама. Друштвени развој је промена која значи достизање и унапређење садашњег стања неке појаве у боље – савршеније у поређењу са неким ранијим периодом. Теоретичари на различитр начине су напредак и промене у друштву гледали. Тако је на пример Хегел¹ говорио о напредовању свести о слободи. Уколико погледамо наша рурална подручја те промене су реализоване, људи у руралним подручјима су слободни и нису под власништвом и управљањем других људи. Кант је заступао морални напредак човека (Нигел, 2011:111), у том контексту посматрајући рурална подручја Републике Србије и многа спроведена истраживања већи је степен моралног напретка ту у

1 Хегел, „Филозофија историје“, ФЕДОН, Београд, 2006, превод Б.Зец.

односу на рурална. Заправо рурана подручја као простор има много мање предиспозиције за нарушавање морала него урбане и градске средине.

Рурална друштвена структура Републике Србије је специфична у погледу степена друштвених промена и друштвених процеса у зависности од дела земље који се посматра. Да би се рурална средина развила или у најбољем случају искористила све своје потенцијале мора да прође многе развојне фазе.

Спенсер промене представља еволуционистички и заступа став да се друштва развијају пролазећи кроз више фаза, од првобитног једноставног друштва до цивилизације. Маркс сматра да је основни покретач промена усавршавање производних снага, које временом води до промене производних односа, а затим и целокупног друштва. (Јовановић, 2017: 9-12)

Најсвежије међу теоријама су теорије модернизације које за примат имају изучавање промена у савременим неразвијеним друштвима. Овим наведеним теоријама модернизације увиђа се да између традиционалних и модерних друштвених образаца нема непремостивог јаза.

Модернизација се разматра као комплексни процес који укључује економски раст, технички прогрес, промену социјалне структуре, политичког уређења, а такође и промену психологије, културних и религиозних вредности. У том смислу, нпр. сфера психологије није ништа мање значајна за кретање и развој друштва ка модерним токовима. Модернизација, а не индустријализација, постаће у ближој будућности исходиште за развој великог броја младих друштава и држава. Модернизација се заснива на развоју економских и демографских структура, повећању географске покретљивости, развоју политичких структура, квалитета животног стандарда и „квалитета живота“ (Коковић, 2012: 2).

„Теорије модернизације тврде да се вредности, уверења и мотиви људи морају променити пре него што друштво почне привредно да се развија. Отуда не изненађује што заступници ове: теорије наглашавају функцију система образовања у стварању људи с „модерним“ особинама. У основи подразумева следеће промене:

- напуштање традиционалних уверења и заузимање активних и управљачких ставова према свету,
- усвајање мотивације и вредности везаних за постигнуће и успех,

- развој усмерења ка стицању добара,
- жеља за уласком на тржиште,
- а све то насупрот традиционалним обрасцима играња већ предодређених улога“ (Тарнер, 2009: 461).

Друштвене промене су условљене заинтересованошћу људи да мењају друштво у коме се налазе. Уколико становништво остане при традиционалним оквирима целокупног живота, нарочито у руралним срединама, напретка у друштвеним променама нема.

Да би се модернизација спровела морају се укључити у тај процес следећи актери: друштво, становништво - појединци, економија, политика и култура.

Образовање људи, нарочито у руралним срединама, може имати утицај на друштвене промене. Наиме, ако развој технологије уврстимо у нешто што мења друштво, неходно је образовање становништва да би знало да примени те иновације. Често одбијање иновација и страх од непознатог, што је честа појава у руралним срединама, може само водити успореном развоју друштва.

Многи очекивају од политичког система да уз подршку институција буде носилац друштвених промена. Један од значајних фактора који утиче на друштвене промене је култура са својим импликацијама. То често захтева одступање од традиционалног културног оквира.

У руралним подручјима култура представља значајан део традиционалног наследства. Традиција и култура су мање адаптивне на друштвене промене. За културу у руралним подручјима се везује чињеница да је технолошки на нижем нивоу развоја. Технологија и економија су једни од индикатора културних друштвених промена.

Такође, савремено европско село, у односу на које наша рурална заостају, је све мање класично село, а све више урбанизовано насеље са условима живота који су сличнији онима у граду (Мендрас, 1986: 61).

Да би се нешто унапредило обично се уради истраживање и у друштвеном напретку се утврди шта заостаје. Након дефинисаног поља заостајања на реду је његово унапређење у датој средини. Модерна технологија се мења веома брзо и ствара значајне промене, али модерна технологија исто тако није равномерно заступљена. За руралне средине је

типично да нису надвладала цивилизацијско-културни прогрес и у том контексту мање је заступљена и коришћена модерна технологија.

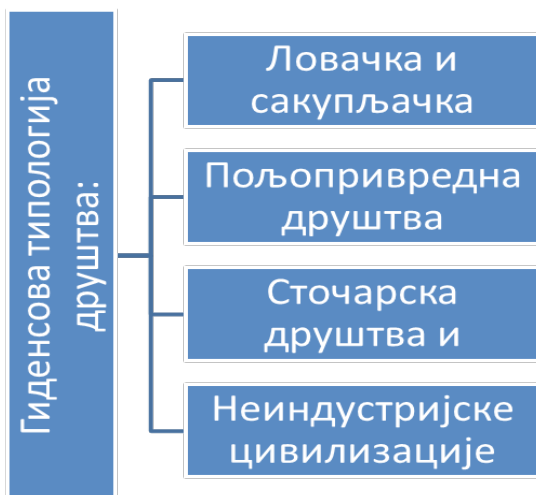
Нужност друштвених промена у руралним подручјима је значајна. По дифолту то не мора да значи корените промене већ мобилизацију и употребу свих потенцијала који ће се искористити за развој села. Традиција и култура као сегмент руралних подручја не треба да буду искорењена већ на најбољи начин искоришћена и адаптирана.

Друштвене промене резултирале су и стварањем савременог друштвеног система. Економски, културни и политички фактори у значајној мери носе друштвену трансформацију. У руралним подручјима културни фактор може бити покретач друштвеног развоја уколико се узме у обзир богата традиција и култура села Републике Србије. Уколико, причамо о бизнис култури, као друштвеној промени која се десила, она се може применити у сеоским подручјима у виду туризма. Руралне средине се могу дефинисати као специфична друштвена мрежа.

Рурална подручја ће се у наредном периоду суочити са дубинским и великим друштвеним променама, уколико заостају за остатком средине. На пример, образовање, прати савремене потребе друштва а тај систем образовања мора се пренети и на образовне институције у руралним подручјима. Проблем у руралним подручјима је и недостатак образовних профила који ће детектовати и реаговати на друштвене промене и мерама усмерити исте.

Рурална подручја и сеоско становништво ће увек имати велики произвођачки значај за људску заједницу. Она се уклапају у Гиденсову типологизацију друштва у контексту друштвених промена.

Шема1. Типови друштва

Извор: Гиденс, *Социологија*, 2005: 36.

Људске потребе у руралним подручјима

Човек као живо биће има потребу да креира, ствара, открива и унапређује услове живота. Људске потребе су друштвена, лична и колективна снага која подстиче на научни, технолошки и технички напредак целокупног друштва. Наредовање и развијање друштва генерално подстиче развој људских потреба. У почетку свог постојања људи су имали егзистенцијалне потребе и трудили се да их задовоље. Касније са развојем друштва, нарочито са успостављањем робно-новчане размене јавила се потреба за профитом. Новац постаје јако значајан фактор у људској заједници. Том приликом се јављају нове људске потребе, као и нове друштвене потребе. Стварне потребе доприносе напретку друштва и његовој координацији са науком и техничким развојем, док се паралелно са стварним потребама јавља и низ „лажних“ потребама.

Неопходно је нагласити да велики значај за изучавање људских потреба имају наука и техника, које унапређују човека и друштво и подстичу развој животног стандарда. Првобитно су наука и технологија биле везане за урбане средине, а касније процеси дигитализације велики утицај и у руралним подручјима. Да би били у корак са временом људи из руралних подручја данас су принуђени да се образују, буду информатички

писмени и у току са свим дешавањима.

Потребе становништва у руралним подручјима су диверзификоване и постоје значајне промене у структури људских потреба на овим подручјима.

Са развојем друштва и напретком, једна од основних потреба која се временом развила и развија се потреба за егзистенцијом. Треба нагласити да постоје руралне области које се још увек базирају на традиционалној пољопривредној производњи и од тога живе то им је извор хране и начин живота. Потребне таквог слоја руралног становништва су скромне. Раде да би произвели храну а у многим случајевима и немају друге трошкове сем тих. Одређени слој руралног становништва бави се примарно пољопривредом, производи храну за себе и одређени део производа продаје како би на пример платило трошкове електричне енергије. Одређени део сеоског становништва бави се пољопривредом као главном делатношћу, регистровано, у пореском систему и то је вид предузетништва. Највећи део сеоске популације има мешовити извор прихода који се делом базира на пољопривредној производњи а други део долази из привредног сектора, плата, пензија, субвенција, доприноса и слично. Дакле, дошло је до промена у типологији домаћинства и газдинстава.

Уколико посматрамо рурална подручја Републике Србије после Другог светског рата, на селу је било примарно успоставити поново нормалан начин живота. Обновити пољопривредну производњу, средити и уредити пољопривредне површине као и велики изазов обновити сточни фонд. Поред, обнове пољопривреде у глобалу, јавила се потреба за обновом инфраструктурних и институционалних капацитета. Био је то велики изазов за урбане средине које су се са истим избориле, док је у руралним подручјима то још увек недовршена мисија.

Узевши у обзир ту чињеницу да су институционални и инфраструктурни капацитети пре свега обновљени, унапређени и у последње време успостављен одређени степен модернизација, повећао се степен људских потреба из руралних одручја за већом повезаношћу са градом. Један од примера је смештеност трговинских капацитета у градовима. Сеоско становништво у тежњи да прода вишак својих пољопривредних производа мора да се умрежи са трговинским центрима у градовима. Уколико погледамо историјски ту појаву, пре су углавном вишак производа продавали на имањима, предавали у задруге или

на сеоским пијацама. Због пропадања великог броја задруга, као и гашења пијаца јер нема купаца, села остају празна због напуштања села, пољопривредници из руралних подручја морају своје потребе за трговином да усмере ка градским срединама.

Трампа као облик трговине је све мање заступљена у руралним подручјима. Тежња људи који су остали на селу јесте да се новчано – материјално обезбеде. У том контексту приметна је разлика између економске величине пољопривредних газдинстава у Републици Србији. Треба нагласити да је новац, без обзира на друге вредности у животу, неопходан како би људи задовољили своје потребе.

Табела број 1. Економска величина пољопривредних газдинстава

Индикатор	Укупно	Вредност € 0-2.000,00	Вредност € 1.000.000- 1.500.000,00	Вредност € +3.000.000,00
	Број газдинстава	Број газдинстава	Број газдинстава	Број газдинстава
РЕПУБЛИКА СРБИЈА				
Укупно				
Коришћено пољопривредно земљиште	621,445	280,427	55	41
Пољопривредна газдинства				
Коришћено пољопривредно земљиште	619,141	279,804	3	1
СЕВЕР СРБИЈЕ				
Укупно				
Коришћено пољопривредно земљиште	174,375	70,708	49	38
Пољопривредна газдинства				
Коришћено пољопривредно земљиште	173,117	70,444	3	1
ЈУГ СРБИЈЕ				
Укупно				
Коришћено пољопривредно земљиште	447,07	209,719	6	3
Пољопривредна газдинства				

Коришћено пољопривредно земљиште	446,024	209,36	-	-
----------------------------------	---------	--------	---	---

Извор: Обрада аутора, на основу података Републичког завода за статистику, Попис становништва и газдинстава 2012. године

Важност економске величине пољопривредних газдинстава у руралним подручјима огледа се у томе што је то делимично услов за реализацију њихових људских потреба. Економска величина је један од индикатора буџета руралног становништва, који је у највећем броју случајева веома скроман. Мало је газдинстава чија је економска вредност изнад пар милиона еура. Овај индикатор може бити значајан, на пример за добијање кредита од стране банке за задовољавање одређених потреба.

Људи у руралним подручјима плаћају разне врсте пореза и доприноса, електричну енергију, образовање, купују поједине намирнице које не производе, лекове и здравствене услуге, инпуте за пољопривредну производњу који су им неопходни, механизацију и друга транспортна средства. Уколико само погледамо, некада су лета била умерена, није било потребе за наводњавањем у тој мери и заштитним мрежама, данас је то неопходно. Са аспекта самих људских потреба, све је већа употреба клима уређаја у сеоским подручјима због тропских периода, што се пре везивало само за градове.

Промене у савременом друштву имају непосредне импликације на рурална подручја, јер се намећу без сагласности сеоске популације, одређене ствари. На пример, загађење ваздуха уколико се у непосредној близини руралних подручја направи неки индустријски погон или индустријска зона.

Једна од значајних људских потреба јесте образовање. Основно образовање у Републици Србије је законски дефинисано. Образовни систем у сеоским подручјима доживео је извесне трансформације хронолошки посматрано. Пре свега треба нагласити да се број образовних институција у сеоским срединама смањило као и број деце која похађају школе у руралним подручјима. Вишеструки су разлози за ову појаву мањи број деце, миграције, опредељеност родитеља да деца иду у градске школе и слично. Самим тим смањило се и број сеоских школа. Без образовних институција у руралним срединама успорен је развој, пре свега у погледу људског потенцијала. Мале су шансе, што се у пракси потврдило да се након завршеног процеса образовања становништво враћа у сеоске

средине. Постојањем образовних институција у оваквим подручјима повећавају се шансе за опстанак села.

Образовање у сеоским срединама представља значајан образац васпитања и образовања становништва, чиме се ствара база за иновације и новине у руралним срединама. Укупан број села крајем прошлог века био је 6.722 сеоска насеља, од чега 80% има проблем напуштања истих од стране становништва (Јелић, Јовановић, 2013: 261).

Постоји потреба да се образовање у сеоским срединама модернизује што условљава и одређени капацитет за исто како у погледу ђака тако и у погледу наставног особља. Неминовно је информатичко доба и процес дигитализације, људске потребе су у том контексту подстакнуте а некад и наглашене. У ту сврху потребно је да сеоске школе имају комјутере и сву неопходну технологију. Смарт телефони и интернет су углавном доступни у сеоским подручјима, али постоје и одређена сеоска подручја где није уведена ни фиксна телефонија. Ту се ствара јасан јаз између сеоских одручја.

Убацивање технологије у садашње образовне институције неће решити проблеме глади, болести, глобалне доминације и неписмености (Ковачевић, 2012: 9).

Иновације у образовању су неминовне, а образовање је покретачка снага и база иновација. Информатика може бити корисна са много полазишта за рурално становништво, али је велика дилема колико ће рурално становништво прихватити информатичку еволуцију у друштву. У руралним срединама постоји употреба савремене информационе технологије, али можда не и прави начин употребе. Пољопривредници би могли да користе та средства да прате цене пољоприврених производа, наручују одређене производе, информишу се о временским приликама, а узевши у обзир менталитет појединих житеља сеоских средина набављена и купљена технологија им користи као ствар за углед и престиж. Образовање је један од канала за правилно животно усмерење руралне популације.

Табела број 2. Структура становништва према степену школске спреме у Србији из 2011. године

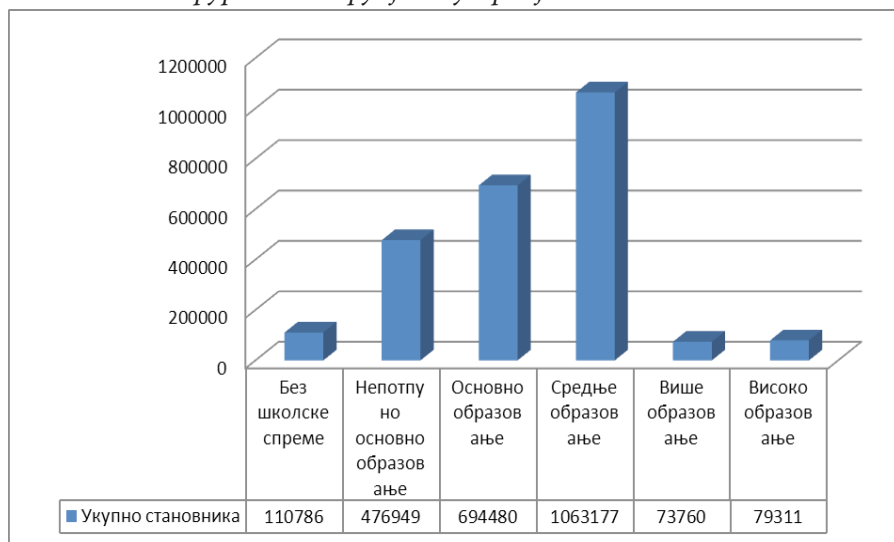
Република Србија	Укупно	Рурална подручја
------------------	--------	------------------

ДРУШТВЕНЕ ПРОМЕНЕ И ЉУДСКЕ ПОТРЕБЕ У РУРАЛНИМ ПОДРУЧЈИМА

Школска спрема	Укупно становника	Мушкарци у %	Жене у %	Укупно становника	Мушкарци у %	Жене у %
Без школске спреме	164884	18,57	81,4	110786	17,66	82,34
Непотпуно основно образовање	677499	35,60	64,40	476949	39,36	60,64
Основно образовање	1279116	46,40	53,60	694480	50,24	49,76
Средње образовање	3015092	53,51	46,49	1063177	57,69	42,40
Више образовање	348355	49,70	50,30	73760	52,94	47,06
Високо образовање	652234	47,35	52,65	79311	48,95	51,05

Извор: Обрада аутора на основу података Републичког завода за статистику, Попис становништва, домаћинства и станова у 2011. години у Републици Србији

Графикон број 1. Структура становништва према школској спреми у руралним подручјима у Србији 2011. године

Извор: Обрада аутора на основу података Републичког завода за статистику, Попис становништва, домаћинства и станова у 2011. години у Републици Србији

На графикону се јасно може уочити да највећи део руралне популације има завршену средњу школу, а најмањи завршену вишу и високу школу. У корак са модернизацијом људске потребе се усмеравају ка неопходном већем степену образовања. Сходно томе не треба да изненађује чињеница да велики број младих после завршене, већ, основне школе мигрира у градове како би се тамо образовало. Ову своју потребу остварују у урбаним срединама из разлога зато што те образовне институције не постоје у сеоским срединама.

Табела број 3. Учешће сеоског становништва у укупном становништву у Србији, 1961-2011. године

Година пописа	Учешће сеоског у укупном становништву %
1961	60,01
1971	48,58
1981	43,39
1991	36,7
2002	43,64
2011	40,57

Извор: Подаци Републичког завода за статистику, Попис становништва, домаћинства и станова, 2002, 2011. година, обрада аутора;

На основу претходно приказане табеле може се закључити да се учешће сеоског становништва у укупном становништву од средине прошлог века до последњег пописа смањило за око 20%. Сеоско становништво узима учешће у укупном броју становника око 40,6%, што указује на чињеницу да се људске потребе тог дела становништва не смеју занемарити. Треба пронаћи начин, методе и мере како да се унапреди живот људи у руралним подручјима и смањи јаз у доступности остварења људских потреба у руралним и урбаним подручјима, чиме се превазилазе супротности.

ЗАКЉУЧАК

Промене у друштву су интезивни и динамични процеси који се стално одвијају. Сама људска заједница прошла је кроз одређене трансформације, док се сада те промене могу посматрати на парцијалним сегментима становништва. Друштвене промене могу имати различит

карактер и бити изазване утицајем различитих фактора. Актери и носиоци друштвених промена нису универзални, већ се временом мењају. Обично се везују за политички оквир, институције, али не треба занемарити да знатан допринос даје само становништво. Села и рурална подручја доживљавају одређене трансформације. Процес модернизације друштва, информатике, научне револуције оставља значајан траг на људску заједницу. За урбане средине се везују ови процеси то јест њихов индтетитет у тим подручјима, док по неком неписаном а уоченом правилу сеоске и руралне средине заостају. Култура и традиција имају утицај на друштвене промене у руралним срединама. Сеоско становништво у нашој земљи представља око 40% популације, са великим учешћем средњеобразованих људи. Људске потребе у сеоским срединама се мењају. Наиме, пре су биле скромније, док сад у време свих околних урбанистичких процеса оне добијају посебну димензију. Потребe људи на селу се мењају од материјалних до духовних. Теже да више зарађују, хватају корак са технологијом до тежње да се високообразују. Обично су то руралне средине непосредно у близини урбаних зона. Наравно, насупрот томе постоје места где је време стало и где се потребе људи нису пуно промениле. Велику опасност за Републику Србију представља изумирање села, миграције младих људи, велики број самачких старачких домаћинства, што ограничава иновације и развој, кочи друштвене промене и успорава евалуацију људских потреба.

ЛИТЕРАТУРА

Адам, Ф. (1990): „Бивша реалсоцијалистичка друштва (посебно Југославија) између нетрадиционализма и модернизације. Културни радник.

Бергер, П., Келнер, Х. (1991): Социологија у новом кључу. Ниш: Градина.

Богданов, Н. (2006): Мала рурална домаћинства у Србији и рурална непољопривредна економија, Програм Уједињених нација за развој, Београд.

Бродел, Ф (1995): „Медитеран – простор и историја“, превод, Центар за геопоетику, Београд, стр. 10.

Вујовић, С. (2013): Актери урбаних промена у Србији, Друштвена трансформација и стратегије друштвених група, Институт за социолошка истраживања, Београд, стр. 151-193.

Гиденс, С. (2005): Социологија, Економски факултет, Београд.

Јелић, С., Јовановић, Т. (2013): Институције за културу као чиниоци регионалног руралног развоја, Социолошки годишњак, Социолошко друштво Републике Српске, стр. 257-274.

Јовановић, Б. (2006): Образац традиционалне културе, у: Рађање модерне српске културе, Завод за проучавање културног развоја, Београд, стр. 19-21.

Јовановић, Н. (2017): „Еволуционистичка схватања развоја“, Београд, стр. 9-12.

Коковић, Д. (2012): Друштвене промене и образовне иновације, Српска академија образовања, Универзитет у Новом Саду, стр. 1-10.

Коковић, Д. (2000): Култура као чинилац транзиције и модернизације. Теме, 24(1-2): 47-64.

Лазић, М. (2008): Појам друштвене промене- основна теоријска схватања, Социолошка луча, Нови Сад.

Лукић, Р. (1992): Научни скуп, Оживљавање села, Зборник радова, САНУ, Београд.

Мендрас, Х. (1986): Сељачка друштва, Загреб, стр. 61-65.

Митровић, М. (1998): Социологија села, СДС, Београд.

Митровић, М. (2013): Српско село и сељаци на прелазу векова – између стратегија преживљавања и модернизације, Друштвена трансформација и стратегије друштвених група, Институт за социолошка истраживања, Београд, стр. 195-218.

Попис становништва, домаћинстава и станова у 2011. години у Републици Србији, Републички завод за статистику. Београд, 2013.

Тарнер, Џ.Х. (2009): Социологија., Центар за демократију, Нови

Сад/Београд.

Турен, А. (2011): Нова парадигма – за боље разумевање савременог друштва, Службени гласник, Београд.

Фиаменго, А. (1987): „Сен-Симон и Огист Конт“, Загреб, стр. 99-103.

Warburton Nigel (2011): „Chapter 19: Rose-tinted reality: Immanuel Kant”. A little history of philosophy. Yale University Press. str. 111.

SOCIAL CHANGES AND HUMAN NEEDS IN RURAL AREAS

Summary: Rural areas are specific environment for lives and work of people. Agricultural population who which are predominantly inhabited in rural areas, represents a significant part of the overall population in the Republic of Serbia. Social changes on a global scale have been transferred to rural areas. Changes in social structures in rural areas are evident from the mid-twentieth century to the present. Observed by social changes, development of society, process of globalization followed the change in human needs in rural areas where the focus is on labor. Human needs are diversified over time and in rural areas there are distinction between the two before and today. With development of society there was modernization of the village on the one hand, and on the other hand there is a noticeable phenomenon of devastation of many rural areas. A large number of villages remain without the human population, while in contrast, some villages turn into urban environments according to their living conditions. Significant changes will be taking place in rural areas.

Key words: changes, needs, population, rural areas, village;

Валентина, Т. Соколовска
ванредни професор
Филозофски факултет у Новом Саду
Србија, valentina@ff.uns.ac.rs
Александар, Томашевић
асистент
Филозофски факултет у Новом Саду
Србија

Прегледни рад
UDK: 316.334.3

ОПЕРАЦИОНАЛИЗАЦИЈА ПОЈМА ПОЛИТИЧКЕ ТОЛЕРАНЦИЈЕ. ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ДРУШТВЕНИХ ПРОМЕНА

Сажетак. У раду се проблематизује појам политичке толеранције. Аутори настоје да указивањем на сложеност и мултидимензионалност овог појма, укажу на потребу да се његовој операционализацији у домаћим истраживањима посвети већа пажња. Стога се раду најпре пажња усмерава на прецизније одређење политичке толеранције, а потом и на основне социолошке детерминанте које на њега утичу. Коначно, указује се на методологију и резултате једног од важнијих истраживања политичке толеранције на простору Србије.

Кључне речи: политичка толеранција, кључне детерминанте, Светска студија вредности.

УВОД

Када су се у прошлом веку, као последица процеса глобализације и емиграције, културе почеле приближавати једна другој (и ступиле у процес културне интеракције), толеранција је понуђена као једно од решења сукоба и напетости које су се при том јављали. Она тако постаје један од појмова којем се посвећује велика пажња у социолошким, социопсихолошким и политиколошким истраживањима.

Међутим, и поред велике пажње која се придаје појму толеранције, научна заједница још увек није сагласна око њеног одређења. Гибсон сматра

да су основне контуре концепта толеранције веома добро познате (Gibson, 2006: 22). Толерисати значи дати дозволу некоме са чијим се идејама баш и не слажете. Али ствар се веома компликује када треба спецификовати шта треба да се дозволи и под којим околностима. На сличан начин овај појам одређују Ван Дер Нол и сарадници. По њима, појам толеранције можемо конципирати на различите начине, рецимо као вредност уважавања различитости, одсуство предрасуда или на неки други начин (van der Noll et al, 2010). Толеранција према другачијим веровањима и праксама представља кључни услов за грађанство и демократију. Људи могу имати стереотипе и предрасуде, али за добро функционисање демократије морају барем прихватити друге као различите. Осим тога, операционализација толеранције је и друштвено условљена. Свако друштво ставља нека легитимна ограничења на врсте политичких активности група, и то умногоме зависи од политичког устројства државе о којој је реч, броју етничких група које живе на њеној територији, економског развоја земље, многобројним историјским, религиозним и културним факторима. Толеранцију је потребно посматрати и као сегмент политичке културе која се обликује у специфичним друштвеним окружењима, тако да је њено разумевање неопходно у проучавању овог проблема.

Само на основу претходних дефиниција, политичку толеранцију бисмо могли одредити као омогућавање политичке активности политичким неистомишљеницима. Стога, политичка толеранција с једне стране, претпоставља прихватање постојања права других људи и с друге, сагласност да наша нису једина и централна.

Несагласје око одређења појма је једна страна проблема. Другу можемо да пронађемо приликом његове операционализације. Иако је политичка толеранција била не мало пута предмет истраживања, до сада је остало нејасно:

(1) која је то кључна детерминанта политичке (не)толеранције, односно шта је изазива;

(2) прецизније одређење мултидимензионалности перцепције претње (покушај поделе на социоцентричне и егоцентричне претње);

(3) независност друштвене (посебно предрасуда) и политичке нетолеранције (ниједна теорија не даје објашњење порекла друштвене и политичке нетолеранције, па самим тим не постоји јединствена теорија о настанку нетолеранције);

(4) техника мерења нетолеранције (осим неслагања око тога како је мерити, још увек се расправља о томе да ли је реч о дихотомној или континуираној скали;

(5) асиметрија толеранције и нетолеранције (како су ова два појма повезана са другим појмовима, као што су демократија или већинска и мањинска права).

Саливен и сарадници (Sullivan et al. 1979) су касних седамдесетих понудили метод којим, на основу њихових мишљења, може да се операционализује појам политичке толеранције и назвали га методом “најмање омиљене групе”. Према њиховој теорији, социјално-демографски фактори су од пресудног значаја према којим групама ће се нетолеранција испољавати, док су психолошки фактори пресудни за степен нетолеранције. Метод “најмање омиљене групе” инкорпориран је у оквиру опсежне студије која се бавила истраживањем вредности, под називом Светска Студија Вредности (World Values Survey, WVS; <http://www.worldvaluessurvey.org>)¹.

Досадашња истраживања политичке толеранције можемо посматрати и на другачији начин. Она су углавном била фокусирана на три групе проблема, објашњавају Ван дер Нол и сарадници (van der Noll et al, 2010: 47). И то на:

1. улоге персоналних карактеристика, као што су догматизам, несигурност и поштовање традиције;
2. улоге политичке експертизе, политичке партиципације и посвећености демократским вредностима као детерминантама толеранције и
3. интергрупним факторима, као што су доживљаји претњи, интергрупни контакти и унутар групна идентификација.

ДЕТЕРМИНАНТЕ ПОЛИТИЧКЕ ТОЛЕРАНЦИЈЕ

У многим студијама је забележено да су политичка толеранција и перцепција претње фактори који бележе најјачи непосредни однос (Sullivan and Transue, 1999: 632). Како је уочена негативна асоцијација између политичке толеранције и осећања претње, Гибсон сматра (Gibson, 2006) да је потребно разликовати два основна вида претње: социоцентрични и егоцентрични. Први вид се односи на претњу упућену одређеној друштвеној групи, док је други вид концентрисан на лични ниво. Тако се у основи толеранције могу очекивати два типа социоцентричне претње:

¹ Ово истраживање спроведено је између 1995. и 1998. године, а податке за Србију прикупао је Институт друштвених наука 1996. године. Подаци који су при том добијени више пута су анализирани и публиковани. Између осталих, радови Тодосијевића (види Todosijević, 2008a, 2008b) показују резултате ове анкете у 30 европских земаља, те у САД-у као референтној држави.

реалистична и симболичка претња. Док реалистична претња може бити конципирана у економском и физичком (безбедносном) смислу, дотле су симболичне засноване на уоченим групним разликама у погледу вредности, норми и веровања. Једна група са другачијим погледом на свет тако се може доживљавати као претња културном идентитету неке друге групе. Нове, другачије норме, веровања и симболи могу се доживети као супротност другим, што доводи до страха да ће друге културе потиснути или заменити начин живота неке групе. Тако резултати многобројних истраживања показују постојање негативних ставова староседелаца или већинске групе према имигрантима или мањинама.

У својим истраживањима, Стефан и сарадници (Stephan et al, 2000) су идентификовали бројне факторе који претходе међугрупној претњи, као што су међугрупни контакти, унутаргрупна идентификација и статус неједнакости. Ови фактори утичу на ниво уочене међугрупне претње и преко ње на ставове спољашње групе.

Интергрупни контакти. Реалистичне и симболичне претње посредују у релацији између међугрупног контакта и ставова према спољашњој групи. Тако је уочено да обе врсте претњи посредују између количине међугрупног контакта и ставова према мањинским групама (види Tausch et al., 2007). На ову везу упозоравају научници и деценију пре. Тако Петигру (Pettigrew, 1998) тврди да чешћи контакти са члановима других група могу повећати знање и наклоност о другима, као и да коригују властита негативна веровања и осећања. Може се очекивати да ове промене доведу до смањења међугрупне претње и преко смањења опасности до веће толеранције. Међутим, поставља се питање да ли овакав ефекат количине контакта на толеранцију сличан за актере са негативним и позитивним ставовима према другима? Касније, у једном од наредних истраживања, Петигру и Троп (Pettigrew and Tropp, 2006), прегледом више од 200 емпиријских студија уочавају да количина међугрупног контакта има позитиван ефекат на предрасуде, као и да је ефекат контакта на предрасуде јачег интензитета од ефекта предрасуда на контакт.

Међутим, предрасуде према некој групи и нетолеранција према појединим активностима које она спроводи нису нужно нити истог интензитета а ни смера. Тако нпр. неко може имати негативан став према другим групама, а да су му прихватљиви наставници који припадају тој групи и обрнуто. Уопштено говорећи, негативни став према другима не мора нужно да значи одбацивање њихових посебних права и активности, као што ни неутралан и/или позитиван став нужно не имплицира

безусловно прихватање активности других, закључују Ван дер Нол и сарадници (van der Noll et al, 2010: 53). Према Гибсону (Gibson, 2006), доживљена претња је најважнији предуслов нетолеранцији. Гибсон такође упозорава да је овај доживљај претње до сада мало истраживан и слабо објашњена варијабла у многим истраживањима политичке толеранције.

Мултикултурализам. Символичне и реалистичне претње такође посредују у вези између мултикултурних идеологија и ставова према имигрантима/мањинама, показују Вард и Масгорет (Ward and Masgoret, 2006). Посвећеност демократским вредностима и веровањима, као што су једнакост и заштита мањинских права, један је од главних детерминанти политичке партиципације, објашњавали су још Саливан и Трансу (Sullivan and Transue, 1999). Став да је културна различитост добра за друштво - кључни је идеолошки аспект у контексту имиграната и мањинских права. Према Берију (Berry, 2006), мултикултурна политика покушава да створи једнакост и осећај поуздања у плурално друштво. Ово поуздање укључује осећај поверења и сигурности у “друге” али и у сопствени идентитет. Такав осећај је предуслов за прихватање културно других. Насупрот томе, недостатак поверења подразумева осећање претње и интензивније одбацивање спољашње групе. Признање да је неко друштво мултикултурно директно је повезано са толеранцијом. Ова веза је делимично посредована симболичком и безбедносном претњом. Када своје друштво доживљавамо као мултикултурно, осећај симболичне и безбедносне претње ће бити слабији.

Не представља само осећај поверења и сигурности у друге мултикултурализам. Оно такође обухвата идеолошки став наглашавања вредности културне различитости, уважавање културних права и одржавање различитих групних идентитета унутар истог политичког и институционалног оквира.

Идентификација са сопственом групом. Што се више људи идентификује са својом групом, то је већа вероватноћа да ће бити забринуте за њихове групне интересе и да ће сматрати за важно очување њихове сопствене културе. Идентификација са сопственом групом позитивно је повезана са симболичком и безбедносном претњом, али нема директног утицаја на толеранцију. Дакле, ова врста идентификације је посредно повезана са толеранцијом.

ОДАБРАНИ МЕТОДОЛОШКИ АСПЕКТИ РЕЗУЛТАТА ИСТРАЖИВАЊА ПОЛИТИЧКЕ ТОЛЕРАНЦИЈЕ У СВЕТСКОЈ СТУДИЈИ ВРЕДНОСТИ

На основу рада Бојана Тодосијевића (Тодосијевић, 2008а) видимо да су се прва истраживања политичке толеранције базирала на питањима у вези конкретних група и то оних према којима се очекивао највећи степен нетолеранције. Овакав приступ сам по себи не би представљао проблем уколико не би било испитаника који гаје позитивна осећања или су неутрални према наведеним групама. Стога Саливен и сарадници (Sullivan et al., 1979) препоручују да се овај приступ иновира и то већ поменути методом “најмање омиљене групе”. Иновација се састоји у томе да се испитаницима прво постави питање која им је група или политичка организација најмање омиљена, а тек након тога да ли би тој конкретној групи ограничили политичке слободе. Овај приступ, између осталог, омогућава да се сагледа “историјска динамика нетрпељивости”. Један историјски период у друштву може да бележи политичку нетрпељивост према једној групи, док у наредном периоду нетрпељивост може да буде усмерена према некој другој.

Следећи методолошки проблем који се намеће је одговор на питање да ли користити компаративни метод или не. Тодосијевић се и овде ослања на резултате ранијих истраживања и одговара да је распрострањеност политичких вредности једино могуће анализирати уколико се пореде резултати више земаља (Тодосијевић, 2008а: 270). Такође се наводи и релација између демократског уређења и политичке толеранције. Међутим, морамо се запитати колико је оправдано поредити друштва са различитом историјском, политичком, религијском, културном итд. позадином. Проблем са компарацијом могао би да се јави већ у самом питању: “Желели бисмо да вас питамо о неким групама за које неки сматрају да угрожавају друштвени и политички поредак у овом друштву. Да ли бисте, молимо вас, изабрали са следеће листе ону групу која вам се најмање свиђа?” Какву листу одговора направити а да буду релевантни за све испитиване земље? У једном се истраживачи слажу, а то је избећи могућност отвореног одговора. Такође је интересантно напоменути да се домаћа истраживања политичке толеранције базирају искључиво на испитивање етничке дистанце², занемарујући и дистанцу према, рецимо, капиталистима и комунистима, имигрантима, хомосексуалцима, неонацистима или анархистима итд. Резултати ове студије показују да су испитаницима у Србији најмање омиљене групе криминалци (45%

испитаника), затим неонацисти или екстремни десничари, сваком десетом испитанику комунисти итд. Такође је веома важно проверити да ли постоји веза између степена нетолеранције и најмање прихватљиве групе. Различит третман појединих група би могао да укаже на постојање група којима се мање ограничавају политичке слободе и да ли толеранција утиче на избор најнегативније доживљене групе. Тако је рецимо у многим земљама неонацистима ограничено право политичког активизма па се и очекује нижи степен толеранције према њима. Али, уочено је да извор разлика може бити и у индивидуалним диспозицијама испитаника. Тако индивидуална ауторитарност корелира са позитивним ставом према конзервативним и “прото-фашистичким идеологијама”³.

Објашњава се и да је дужина искуства са демократским уређењем у позитивном односу са политичком толеранцијом. Истраживана помоћу става “Демократија можда има својих слабих страна, али је боља од свих других облика владавине” заиста открива везу између демократске традиције и веће политичке толеранције. Оно што овде може бити проблематично је што се позитивна веза може наћи и између политичке толеранције и друштва са краћим демократским уређењем уз објашњење да истраживана популација може врло брзо да прихвати демократију, али у начелу. У оваквим друштвима се може очекивати и велики јаз између начелног прихватања демократије и “демократије на делу”. Да ли се избор неомиљене групе може довести у везу са прихватањем општих демократских начела? Светска студија вредности открива да у бившим социјалистичким државама у којима су испитаници навели да су им стаљинисти неомиљена група, да имају позитивнији начелни став према демократији. Негативнији став према демократији у односу на њих, имају они којима су неомиљене групе капиталисти и Јевреји. С друге стране, у западноевропским земљама негавнији став према демократији бележе они којима су хомосексуалци и имигранти неомиљене групе. Супротно од њих, позитивнији став према демократији имају они којима су неомиљене групе капиталисти, неонацисти, криминалци и Јевреји. Тако Бојан Тодосијевић увиђа да је избор капиталиста и Јевреја на западу више повезан са прихватањем демократије, а на истоку са одбијањем демократије. Изгледа да на западу анти-глобалисти више верују у демократију, док на истоку анти-комунисти и економски нео-либерали. У Србији, нешто позитивнији став према демократији бележе они којима

3 Фокусирање на проналажење везе између особина личности и нивоа политичке толеранције проналазимо у најранијим студијама овог типа. Тако је средином прошлог века уочено да типови личности који преферирају строге технике у одгајању деце, као и они са песимистичким погледом на свет, бележе нижи степен политичке толеранције у односу на оптимисте и оне који имају отворенији поглед на одгајање деце (Stouffer, 1955, navedeno prema Sullivan and Transue, 1999).

су капиталисти неомиљена група што је приближава земљама западне Европе.

Уопштено говорећи, на основу резултата овог истраживања Србија има проблем са политичком толеранцијом. Иако је готово универзално начелно прихватање демократије, ниво толеранције је веома низак. Мање од 2% испитаника би најнеомиљенијој групи дозволило јавне демонстрације, обављање јавне функције и држање наставе у школама. Међутим, испитаници у Србији се не разликују од испитаника у суседним земљама. Компарација резултата показује да је ниво политичке толеранције у Србији генерално нижи него у западноеврокским земљама, а виши него у бившим Совјетским републикама.

Нажалост, осим Светске студије вредности, социолошка истраживања у Србији појму политичке толеранције посвећују мало пажње. Истраживана помоћу малобројних и спорадичних питања (најчешће помоћу Богардусове скале етничке дистанце), проблем толеранције остаје без ваљане теоријске позадине. Тиме смо остали ускраћени и за евентуална озбиљнија објашњења овог проблема, као што је откривање кључне детерминанте која утиче на степен политичке толеранције, озбиљнија статистичка мерења или пак разјашњење мултидимензионалности осећаја претње.

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

На основу свега напред реченог, можемо издвојити неколико кључних тачака око којих је потребно усмерити пажњу у будућим истраживањима.

Најпре, да би уопште створили предуслове за озбиљније проучавање проблема (не)толеранције у друштвима потребно је да постигнемо сагласност око тога шта под овим појмом подразумевамо. Општеприхваћена дефиниција (не)толеранције међу друштвеним истраживачима омогућиће им да пажњу усмере на њено “мерење” а не сталну потребу за њеним одређењем.

Иако доста често употребљавамо појам (не)толеранције ми још увек нисмо идентификовали узроке њеног настанка. Расветљавање ових узрока захтевало би како историјски тако и компаративни приступ у овој врсти истраживања. С друге стране, способност њихове идентификације

омогућила би предвиђање и упозоравање на евентуално настајање нетолерантног понашања.

Потом, неопходно је усагласити и показатеље који ће указивати на одређен степен (не)толеранције у конкретним друштвима. Још једном истичемо на потребу да ови показатељи буду мерљиви. Уколико то нису, излажемо се опасности да врло лако склизнемо у сферу ненаучних испразних уопштавања, непоткрепљених тврђења и необјашњених друштвених аспеката у којима се (не)толеранција појављује.

И на крају, након пажљиве дефиниције, откривања узрочно-последичног и теоријско-методолошког рашчлањења, остаје и напор одређења на који начин ћемо је мерити. Про том не мислимо на отварање дебате око тога да ли користити квалитативне или квантитативне истраживачке технике. То остављамо на избор истраживачима. Питање је следеће: да ли је исправно одговорити да у неком сегменту друштвеног живота (не)толеранција постоји или не или је потребно пажњу усмерити на откривање степена (не)толеранције у друштвима.

ЛИТЕРАТУРА

Berry, J. W. (2006). Mutual attitudes among immigrants and ethnocultural groups in Canada. *International Journal of Intercultural Relations*, 30, 719-734.

Gibson, J. L. (2006). Enigmas of intolerance: Fifty years after Stouffer's communism, conformity, and civil liberties. *Perspectives on Politics*, 1, 21-34.

Mikloš, B. i saradnici (2002). Da li su društveno-političke promene u Srbiji promenile nivo autoritarnosti i etnocentrizma građana? *Psihologija*, 35(1-2): 37-47.

Pettigrew, T. F. (1998). Intergroup contact theory. *Annual Review of Psychology*, 49, 65-85.

Pettigrew, T. F., Tropp, L. R. (2006). A meta-analytic test of intergroup contact theory. *Journal of Personality and Social Psychology*, 90, 751-783.

Stephan, W. G., Diaz-Loving, R., Duran, A. (2000). Integrated threat theory and intercultural attitudes: Mexico and the United States. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 31, 240-249.

Sullivan, J. L., Piereson, J., and Marcus, G. E. (1979). An Alternative Conceptualization of Political Tolerance: Illusory Increases, 1950's-1970's. *American Political Science Review* 73, 781-794.

Sullivan, J. L. and Transue, J. E. (1999). The psychological underpinnings of democracy: A selective review of research on political tolerance, interpersonal trust, and social capital. *Annual Review of Psychology*, 50, 625-650.

Tausch, N., Tam, T., Hewstone, M., Kenworthy, J., Cairns, E. (2007). Individual-level and group-level mediators of contact effects in Northern Ireland: The moderating role of social identification. *British Journal of Social Psychology*, 46, 541-556.

Todosijević, B. (2008a). Između opšteg i konkretnog: politička tolerancija i načelno prihvatanje demokratije u Srbiji i Evropi. *Sociologija*, 50(3), 265-292.

Todosijević, B. (2008b). Politička tolerancija u Srbiji i Evropi: društveni i psihološki koreni. *Psihologija*, 41(4), 455-487.

Van der Noll, J., Poppe, E. Verkuyten, M. (2010). Political Tolerance and Prejudice: Differential Reactions Toward Muslims in the Netherlands. *Basic and Applied Social Psychology*, 32, 46-56.

Ward, C., Masgoret, A. (2006). An integrative model of attitudes toward immigrants. *International Journal of Intercultural Relations*, 30, 671-682.

THE OPERATIONALIZATION OF THE CONCEPT OF POLITICAL TOLERANCE. CONTRIBUTION TO THE STUDY OF SOCIAL CHANGE.

Abstract: *Concept of political tolerance is problematized in this paper. By emphasizing the complexity and multidimensionality of this concept, the authors point out that more attention should be devoted to its operationalization in domestic research. Therefore, this paper focuses on the more precise definition of political tolerance and its sociological determinants. In the discussion, the authors examine the methodology and the results of one of the most important survey of political tolerance in the Republic of Serbia.*

Key words: *political tolerance, key determinants, World Values Survey*

Владан Д. Видицки¹

Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
Србија

Прегледни рад
UDK: 316.624

ДОПРИНОС ТЕОРИЈЕ ДРУШТВЕНЕ КОНТРОЛЕ ДОНАЛДА БЛЕКА РАЗУМЕВАЊУ СУКОБА НА РАДУ

Резиме: Једна од претпоставки Опште теорије друштвене контроле Доналда Блека јесте да појединци или друштвене групе имају потребу да контролишу понашање других појединаца или друштвених група које перципирају као девијантно. С обзиром на то да је право, као (формални) облик друштвене контроле, неједнако дистрибуирано у друштвеном простору одређени друштвени актери ће морати да посегну за неким неформалним облицима. У овом раду биће представљена теорија настала у оквиру приступа чисте социологије, која покушава да објасни неформалне облике друштвене контроле у радним организацијама. Њен значај огледа се у томе што за разлику од већине теорија у социологији, она разматра и хоризонтално и вертикално управљање сукобима и препознаје, поред друштвене контроле одозго, ону врсту контроле која се практикује одоздо, односно од подређених ка надређенима. Управо из тог разлога она може бити нарочито интересантна за разумевање напетости и сукоба у организацијама транзиционог српског друштва.

Кључне речи: друштвена контрола, организације, сукоби на раду, девијантно понашање, Доналд Блек

Појединци или друштвене групе теже да контролишу понашање других које перципирају као девијантно (Black, 1990). Ова потреба постојала је у свим друштвено-историјским периодима, док је сам облик њеног манифестовања бележио промене у зависности од других друштвених фактора. Формалан, а самим тим и највидљивији, облик друштвене контроле свакако јесте право, те је из тог разлога оно било предмет великог броја студија у друштвеним наукама (нпр. Durkheim, 1984; Ross, 2009; Malinowski, 2013). Међутим, право није једини облик друштвене контроле који појединци или друштвене групе употребљавају када желе

1

Е-адреса: vladan.vidicki@gmail.com, контакт телефон: 063/7734711

да перципирано девијантно понашање других регулишу. На ту чињеницу посебно је указао, амерички социолог, Доналд Блек (Donald Black) тврдећи да право није једнако дистрибуирано у друштвеном простору и да самим тим приступ њему није једнак за све појединце или друштвене групе (Black, 2010).² Примера ради, у робовласничким друштвима је робовима био онемогућен приступ праву, док у неолибералном капиталистичком друштву тај простор заузимају најчешће они на дну друштвене лествице који веома ретко користе право како би контролисали понашање супериорнијих појединаца или друштвених група. Блек због тога поставља логично питање: на који начин ти друштвени актери управљају сукобима? Другим речима, како се задовољава потреба за друштвеном контролом у ситуацијама када су правни механизми недоступни?

У својој Општој теорији друштвене контроле (Black, 1984), Блек наводи како управо у недостатку права, појединци или друштвене групе посежу за неким другим, доступним, облицима друштвене контроле. Под друштвеном контролом подразумева се било који процес посредством којег људи дефинишу одређено понашање као девијантно и на специфичан начин одговарају на њега (Black, 1984: 1). У том смислу, одговор на понашање које се перципира као девијантно представља облик контролисања тог понашања. У многим ситуацијама девијантно понашање је регулисано законом, међутим чак и тада потребно је да обе или барем једна страна имају приступ праву и одговарајућим правним институцијама. Основни проблем је, поред чињенице да немају сви једнак приступ праву, то што поједина понашања која одређена особа може да перципира као девијантна нису на тај начин дефинисана и у законском оквиру. То значи да девијантним може да се перципира било који облик понашања које се сматра “непожељним са нормативне тачке гледишта, то јест, било које понашање које не би требало да се догоди” (Black, 1984: 5f7). Тако схваћено, девијантно понашање не мора да подразумева одређени криминални карактер, нити да садржи некакву патологију.³ Било које понашање постаје девијантно уколико одступа од устаљених

2 У својој најпознатијој студији, Понашање права (Black, 2010), Блек износи идеју о геометријском релативитету права. Наиме, он сматра да право није једнако за све појединце или друштвене групе, већ да оно варира од случаја до случаја, а да то чини у складу са социјалном геометријом случајева. Социјална геометрија (структура), односно мултидимензионална локација и вертикални правац, представља модел објашњења којим се служи чиста социологија (види Black, 1995; Black, 2015).

3 На пример, неверство се у браку може перципирати као девијантно понашање на које други супружник (онај који није извршио прељубу) може одговорити неким обликом насиља. Из аспекта ширег друштва насилан супружник је тај чије је понашање девијантно, док се из аспекта насилног супружника други супружник, онај који је учинио прељубу, понашао девијантно. У овом примеру, који Блек у својој студији наводи, насиље представља облик контроле девијантног понашања (Black, 2010).

норми или се крши са кодексом норми које прихвата одређени појединац или друштвена група, који у том случају дато понашање “проглашава” девијантним.

Дакле, тамо где нема права јављају се други, неформални облици друштвене контроле. У том смислу се може рећи да је право обрнуто сразмерно (неформалној) друштвеној контроли – што има више неких других облика (неформалне) друштвене контроле у одређеном друштвеном простору, то има мање права и обрнуто (Black, 1984).

Ова Блекова теорија друштвене контроле до сада је примењена у разумевању „понашања“ различитих друштвених појава попут криминала (Black, 1984), колективног насиља (Senecal de la Roche, 1996), самоубиства (Manning, 2012; Manning, 2014; Manning, 2015), менталних болести (Horwitz, 1982), породичног насиља (Baumgartner, 1992), геноцида (Campbell, 2009), тероризма (Black, 2004; Видицки и Пејковић, 2017), корупције (Božić i Kuti, 2012), социјалне заштите (Michalski, 2003) итд. Поред свега наведеног, општа теорија друштвене контроле своју примену налази и у сфери рада (Tucker, 1993; Tucker, 1999) у оквиру које може да понуди разумевање друштвене контроле одоздо (Baumgartner, 1984) – од стране подређених ка надређенима. Ово је посебно интересно за друштва која се налазе на периферији светског капиталистичког система, као што је наше, у којем се радницима све више онемогућује приступ формално-правним механизмима контроле надређених, због чега су принуђени да посегну за неким неформалним облицима.

ДРУШТВЕНА КОНТРОЛА У ОРГАНИЗАЦИЈАМА

С обзиром на то да се сукоби међу радницима на истом или различитом хијерархијском нивоу често јављају, потребно је на неки начин управљати њима.⁴ Један од највидљивијих облика сукоба међу запосленима јесте онај који се јавља између менаџера и радника, а најчешћи облик управљања њиме усмерен је од горе ка доле, односно од менаџера ка радницима. На пример, коришћење мобилног телефона у приватне сврхе на радном месту може бити перципирано од стране менаџера као девијантно понашање запосленог и у складу са тим оно може бити санкционисано.⁵ Међутим, поред овога у радним организацијама може

4 Под управљањем сукобима подразумева се стављање одређеног понашања које је перципирано као девијантно под контролу.

5 Једна од улога менаџера јесте да надгледа раднике и да их дисциплинује. У конкретном примеру, дисциплиновање може бити у форми усмене опомене.

да се јави и друштвена контрола одоздо (Baumgartner, 1984), односно она која је усмерена од подређених ка надређенима, као и неки облици управљања сукобима међу радницима позиционираним хоризонтално на истој хијерархијској лествици организације.

Истраживачи организација се обично фокусирају на узак опсег онога што се сматра друштвеном контролом. Они не објашњавају варијације у (неформалним) облицима друштвене контроле у организацијама, већ су најчешће преокупирани њеним формалним облицима које користе менаџери, као и (психолошким) утицајем ових облика на појединце и друштвене групе у датој организацији (Tucker, 2002). Насупрот томе, у организацијама постоје различите манифестације управљања конфликтима и све оне припадају социолошкој породици друштвене контроле и у складу са тим их треба третирати, како теоријски, тако и емпиријски.

УТИЦАЈ КОНФИГУРАЦИЈЕ РАДНИХ ОДНОСА НА ОБЛИК ДРУШТВЕНЕ КОНТРОЛЕ

Конфигурација радних односа у организацији има велики утицај на то који облик друштвене контроле ће се појавити, као и каквог ће он бити интензитета. Обично се друштвена контрола у организацијама сагледава у смеру одозго ка доле, од стране надређених ка подређенима, и у том случају она има највећу силу (види нпр. Hollinger and Clark, 1982). Неке од “мера” које надређени користе како би дисциплиновали раднике јесу усмена опомена, деградација⁶, финансијско кажњавање (“скидање с плате”), а у не тако далекој прошлости и физичко кажњавање. С друге стране, подређени радници не само што немају формалну (правну) могућност да санкционишу надређене, већ је и сваки облик настојања да надређени постану објекти друштвене контроле забрањен, а негде чак и нелегалан. Како је друштвена контрола обрнуто сразмерна праву, то значи да ће недостатак права подстаћи појаву неформалних облика друштвене контроле. Због тога ће она бити у великој употреби од стране подређених радника, а две детерминанте које играју кључну улогу у томе какав ће бити облик и колики интензитет друштвене контроле јесу степен неједнакости и степен социјалне дистанце између подређених и надређених (Tucker, 1999).

Контролисање понашања од стране подређених ка надређенима

6 Енр. demote.

у виду физичког напада, уништавања или отуђивања имовине саме организације, као и прекид и одбијање даљег рада, догађа се у условима изразите неједнакости и велике социјалне дистанце и овакви облици контроле перципираног девијантног понашања карактеристични су за робовласничке системе, као и за период ране индустрије. У модерним организацијама друштвена контрола “одоздо” је мање деструктивна због тога што су подређени и надређени мање социјално удаљени, а неједнакост није толико изражена (Tucker, 1999).

Оба наведена смера друштвене контроле – одозго и одоздо – представљају типове вертикалне друштвене контроле. Поред вертикалне, може се говорити и о постојању хоризонталне друштвене контроле. О њој је у теорији организација можда и највише написано (нпр. Lawrence and Lorsch, 1967; Pondy, 1967; Renwick, 1975). Хоризонтална друштвена контрола подразумева контролу девијантног понашања међу запосленима који се налазе на истом хијерархијском нивоу организације.

Схема 1 – Пример конфигурације радних односа у организацији⁷

На пример, као што је приказано на Схеми 1, такав облик друштвене контроле може да се појави међу радницима или међу менаџерима

⁷ На схеми је приказан упрошћен органиграм једне организације, на којем је приказана конфигурација радних односа, као и смерови друштвене контроле међу запосленима. Стрелице са пуном линијом приказују формални облик друштвене контроле, односно онај који иде од надређених ка подређенима. Испрекидане стрелице представљају неформални облик друштвене контроле, а међу њима се прави разлика на оне које имају вертикалан и оне које имају хоризонталан правац деловања. Друштвену контролу “одоздо” приказују вертикалне испрекидане стрелице, док хоризонталне испрекидане манифестују друштвену контролу међу запосленима на истој хијерархијској лествици организације.

сектора. Такође, облици који се јављају у овој равни су углавном благи због тога што је међу актерима сукоба низак степен социјалне дистанце и неједнакости.

НЕФОРМАЛНИ ОБЛИЦИ ДРУШТВЕНЕ КОНТРОЛЕ У ОРГАНИЗАЦИЈАМА

Друштвена контрола се у наукама које проучавају радне организације најчешће посматра као једносмеран процес. Блекува теорија друштвене контроле и аутори окупљени око ње, посматрају друштвену контролу као некакву форму интеракције између два актера. Она може да се одвија у хоризонталној и у вертикалној равни, као и у оба правца, односно може бити усмерена ка горе и ка доле. Такође, често унутар једне организације дејствује мноштво облика друштвене контроле (то илуструје Схема 1). Деловање различитих облика друштвене контроле, у другачијим равнима и правцима, дешава се због тога што сваки појединац унутар организације тежи да одређено понашање другог које перципира као девијантно, стави под контролу.

Кључан концепт у разумевању неформалних облика друштвене контроле јесте концепт друштвене контроле одоздо, односно типа друштвене контроле који има смер од стране субординисаних. Примери такве контроле иду у смеру – од „зависних жена . . . ка мужевима, деце ка родитељима, робова и послуге ка господарима, затвореника ка чуварима, запослених ка послодавцима“ и сл. (Baumgartner, 1984: 305). Наиме, претпоставља се да иако су начини решавања перципиране неправде субординисаним појединцима или групама веома ограничени, као и да ће на увреде они углавном реаговати прећутно, у одређеним случајевима може доћи до „кажњавања“ надређених. Овде не треба заборавити чињеницу да се у условима друштвене неједнакости, нормативни поредак дефинише и чува једино кроз интерактивне процесе и да су у том смислу надређени веома ретко потпуно ослобођени (моралног) пристиска који долази одоздо. Неки од најчешћих механизма друштвене контроле одоздо су бунт, прикривена освета, некооперативност, извегавање, самоповређивање и сл. (Baumgartner, 1984).

Када је конкретно реч о организацијама, друштвена контрола одоздо третира перципирано девијантно понашање надређених у организацији, међутим када радници посегну за оваквим обликом контроле у највећем

броју случајева управо она добија етикету “девијантно”⁸. Поред надређених, веома често и шира јавност овакво реаговање радника перципира као прекршај због тога што се обично прихвата верзија догађаја коју пласирају надређени. На пример, радницима се не испуњава најављена повишица плате, што може да доведе до тога да они “отаљавају” посао или чак да намерно оштећују средства за рад. У том случају, њихово понашање може да се перципира од стране управе као “девијантно”, а заправо је реч о једном облику друштвене контроле одоздо којом се они служе⁹.

Такође је важно нагласити и то да не представља свака врста “девијантно” понашања запослених облик друштвене контроле. Они који су позиционирани на врху организационе хијерархијске лествице у великом броју случајева се понашају девијантно, међутим, њихово девијантно понашање није облик друштвене контроле, већ је криминално дело. Утаја пореза, различити облици превара и финансијских малверзација, примање мита и сл., само су неки од примера оваквог понашања (види Salinger, 2005).¹⁰ Овакве активности често не наносе штету организацији, већ јој доносе (финансијску) корист, те због тога имају више сличности са крађом, а не са друштвеном контролом (Tucker, 1999).

ОБЛИЦИ ДРУШТВЕНЕ КОНТРОЛЕ ОДОЗДО У ОРГАНИЗАЦИЈАМА

Друштвена контрола одоздо постоји у свим радним организацијама, иако можда није видљива на први поглед. Њен интензитет је понекад толико благ да се такво понашање радника често и не идентификује са друштвеном контролом. Препознатљивији су наравно они облици код којих је интензитет контроле јачи и приликом којег се, самим тим, понашање субјекта лакше етикетира као “девијантно”, од стране објекта те контроле. Издвајање типова друштвене контроле одоздо у наредном делу рада, управо ће пратити интензитет њеног испољавања од јаког ка слабијим облицима, односно од видљивијих ка неприметнијим.

Свакако највидљивији, најинтензивнији и најдеструктивнији облик друштвене контроле одоздо јесте насиље. Иако се оно углавном не

8 Ово важи за све друштвене сфере, не само за радну.

9 У овом примеру, реч је о облику друштвене контроле одоздо који се у литератури назива саботажа.

10 Корупција је тема којом су се из аспекта чисте социологије бавили Воџић и Кuti, 2012.

практикује у савременој сфери рада, током историје је и те како било у употреби од стране робова, послуге, војника, морнара, затвореника и сл. Напади на надређене дешавали су се из најразличитијих разлога, а неки од њих су не исплаћивање зарада, лоши радни услови, физичко злостављање итд. Поред наведених примера, овај облик друштвене контроле понекад су користили и мигранти који су обављали рад у условима изразите неједнакости и социјалне дистанце (Tucker, 1999). Такође, овај облик појављивао се и у раној индустрији коју су такође одликовале исте карактеристике. Радници се углавном користе насиљем када већ изграде мрежу незадовољних савезника, а то често могу да буду и појединци из њихове приватне сфере попут чланова породице и пријатеља (Tucker, 1999).

У модерном друштву, овај облик је понекад присутан у сиромашним незападним земљама у којима велике мултинационалне компаније измештају своју производњу (Tucker, 1999). Незадовољство радника понекад се манифестује насиљем због изузетно ниске цене рада, лоших радних услова и велике социјалне дистанце и неједнакости са менаџерима и директорима тих компанија. Такође, још један изузетак јесте индивидуални насилни обрачун бившег радника који је добио отказ у одређеној компанији.

Насилни напади на надређене могу бити опасни и они са собом носе висок ризик од неуспеха, због тога радници често врше прикривену освету (Baumgartner, 1984). Један од начина како се то радник прикривено свети јесте већ наведен пример када се намерно уништавају средства за рад или нека имовина организације. Као и насиље, овај облик друштвене контроле настаје у условима изражене неједнакости и социјалне дистанце и везује се за колонијалне режиме и рану индустрију (Tucker, 1999). У неолибералном капиталистичком друштву, радници са дна хијерархијске структуре организације користе неке врсте саботаже како би управљали девијантним понашањем надређених, од којих су изузетно социјално удаљени. Понекад је саботирање рада више симболичког, него деструктивног карактера. Такође, оно се некад може одвијати индиректно у односу на надређене, а један од примера је када радници причају лоше о својој организацији пријатељима и познаницима, те на тај начин нарушавају углед и потенцијално утичу на финансијски успех организације (Tucker, 1993).

Уништавање имовине предузећа је облик друштвене контроле одоздо који је изузетно видљив, а његова нешто блажа варијанта јесте

крађа. Према теорији друштвене контроле крађа може да се сврста у облик самопомоћи (Black, 1993: 51) у оним ситуацијама у којима “људи узимају оно што с правом сматрају својим”. Попут насиља, прикривене освете, саботаже, и крађа се као облик друштвене контроле одоздо јавља у условима велике социјалне дистанце и неједнакости између радника и њихових надређених. Због тога су радне организације које карактерише ригидна хијерархија изузетно погодне за настанак ове врсте друштвене контроле. Међутим, крађа се може јавити и у другим типовима организација као облик “потраге за правдом” радника услед неке перципиране неправде (Tucker, 1999: 9). На пример, радник запослен у канцеларији може да узима канцеларијски прибор за личне потребе и да тај чин не доживљава као крађу, већ да сматра да он то заслужује. Овакво понашање може бити проузроковано можда његовим осећајем да је недовољно плаћен и да у складу са тим нико нема право да га критикује за такво понашање.

Такође, крађом се служе и они радници чије су везе са организацијом изузетно слабе, односно они који се са њом не идентификују у довољној мери. У супротном, они би на nanoшење штете организацији гледали као на чин који је усмерен против њих самих.¹¹ Поред овога, нека истраживања (нпр. Robin, 1969; Hollinger and Clark, 1983) су показала да је овај вид друштвене контроле у инверзној корелацији са дужином обављања одређеног посла. Професије у којима је уочено да је чешће у употреби овај облик друштвене контроле одоздо јесу конобари, радници у ресторанима брзе хране итд.

Поред насиља, прекривене освете, саботаже и крађе, незадовољни радници могу на девијантно понашање надређених да реагују одустајањем (склањањем, повлачењем) од радних активности.¹² Некооперативност представља једну врсту оваквог облика друштвене контроле. Под њом се подразумева необављање радних задатака од стране радника, које од њих захтевају надређени. Да би овакво понашање радника имало смисла, неопходно је да надређени у одређеном смислу зависи од радника, а да сама радна активност која се ускраћује не буде лако заменљива (Tucker, 1993). Веома често се некооперативност јавља као групна активност радника, због тога што они своје незадовољство или неку перципирану неправду деле међу собом. Радници могу да се жале једно другом на паузама, или чак и током самог рада (Tucker, 1999). Када заједнички

11 Ово може да наведе на закључак да је овај вид контроле присутан у организацијама са слабом организационом културом. Обично се сматра да снажна култура подстиче поистовећивање чланова организације са организацијом у којој раде (Јанићијевић, 2008).

12 Eng. withdraw.

идентификују проблем, они могу да се свесно на овај начин боре против њега и тада некооперативност има одређени степен организације. Међутим, она не мора да буде организована и таква је најчешће када је примењују појединци.

У овај облик друштвене контроле одоздо убраја се и не учествовање у “друштвеном животу” организације. Реч је о пуком одрађивању посла за који је радник запослен и избегавању било какве комуникације са управом и са осталим радницима, заједничких одлазака на паузу, прослава и окупљања које приређује организација и сл. Не појављивање на послу, такође, припада овој врсти друштвене контроле одоздо и оно представља неку врсту избегавања као начина управљања сукобом. Поред свега наведеног, употреба алкохола или неких других средстава зависности на радном месту може да се протумачи као вид “склањања” радника из непријатног радног окружења (Tucker, 1999).

Један од драстичнијих типова који припада одустајању (или склањању) од радних активности јесте давање отказа (Black, 1990). У неким случајевима радници се не жале надређенима или некоме другом на оно што им смета на радном месту, већ једноставно они дају отказ када се незадовољство “накупи”. Поред тога, радници могу да дају отказ и након жаљења надређенима и то у ситуацијама када схвате да наилазе на њихово неразумевање, критику или сл. (Tucker, 1993). Дакле, давање отказа је најчешће индивидуалан чин, међутим понекад то може бити и колективна одлука уколико је проблем заједнички или ако постоји изражена солидарност међу радницима.

У одређеним случајевима, појединци могу да не причају о свом незадовољство, да се никоме не жале, а при томе да не дају отказ. Када је ово случај тада је реч о толеранцији као начину управљања девијантним понашањем. Толеранција је заправо најчешћи одговор „увређених“ појединаца, а друштвени услови који фаворизују употребу овог облика су социјална инфериорност или присност међу актерима сукоба.¹³ Радници се у великом броју случајева понашају на овакав начин, односно они током свог радног века толеришу велики број онога што сматрају девијантним понашањем својих надређених. Толеранција проблема је толико у употреби, да они понекад нису ни свесни шта је то што им све смета на

13 У великом броју случајева присност, попут оне у породичним или пријатељским односима, може довести до тога да се увреде, грубост, као и физичко злостављање, пребиљање, силовање и сл., трпи, односно толерише. Исти ефекат има и културна блискост, у смислу да ће појединац чешће опростити неко девијантно понашање припаднику своје групе, него што ће то учинити странцу (Black, 1990).

радном месту (Tucker, 1999). Међутим, када говоримо о актерима на мезо нивоу, понашања која се сматрају лошим у индивидуалним односима, као на пример лагање, варање, насиље, могу бити прихватљива у међугрупним односима, између организација, влада и сл. (Black, 1990).

Поред толеранције, трачарење представља један од начина управљања сукобом који је највише у употреби.¹⁴ Незадовољан радник често трага за подршком и жали се другим радницима, међутим он то не чини како би обезбедио себи подршку за некакву колективну акцију. Уместо тога, радник међу својим колегама дискутује о проблему, а сам проблема најчешће остане међу учесницима конверзације. То се обично догађа на следећи начин: радник се жали својим колегама на одређено понашање свог надређеног; након тога његове колеге дају свој суд и приписују кривицу (најчешће надређеном). На неки начин трач представља суђење *in absentia* (Black, 1993: 86).

Радници могу да се жале колегама, а да надређени никада не сазнају за њихов проблем. Поред тога, они могу на овај начин и да траже подршку од колега, односно мишљење како би приступили неком другом, можда агресивнијем облику друштвене контроле одоздо. У овом случају колеге служе као неко ко ће пружити подршку, а не дати свој суд о проблему. Понекад они могу и да дају сугестије и савете како да се радник понаша у будућности (Tucker, 1993).

ЗНАЧАЈ БЛЕКОВЕ ТЕОРИЈЕ ДРУШТВЕНЕ КОНТРОЛЕ

У раду је представљена теорија друштвене контроле Доналда Блека, као и њен допринос разумевању сукоба у радним организацијама. Основни алгоритам објашњења је следећи: одређено понашање надређеног узрокује незадовољство радника; незадовољство радника доводи до сукоба са надређеним; с обзиром да радници најчешће немају формално-правних могућности да контролишу понашање надређених, они се служе неформалним облицима. Дакле, први допринос ове теорије који може да се издвоји огледа се у разумевању неформалних облика контроле, оних који имају смер одоздо ка горе.

За разлику од многих теорија у социологији рада и социологији

¹⁴ Истраживање трачева у организацијама је врло развијено у последњих неколико година у социологији организације и другим дисциплинама које се баве проблемима рада. Види нпр. Grosser et al., 2010.

организације, Блекова теорија разматра и хоризонтално и вертикално управљање сукобима и препознаје поред друштвене контроле одозго, ону врсту контроле која се практикује одоздо ка горе, од подређених ка надређенима. Ово је посебно значајно за разумевање напетости и сукоба у организацијама у економији српског друштва. Суочени са врло ограниченом правном заштитом, може да се претпостави да су радници у друштву које се налази на периферији светског капиталистичког система принуђени да користе неформалне облике управљања сукобима.

Теорија друштвене контроле је значајна за социологију и због тога што указује на њену способност да разуме сукобе на раду, али и да понуди нека практична решења. Данас се најчешће психолози или стручњаци за људске ресурсе баве решавањем сукоба на раду, а њихова пажња при решавању проблема је најчешће усмерена на појединца. Блекова теорија показује да је за разумевање сукоба од кључне важности конфигурација друштвених (радних) односа и да се на основу ње може предвидети који би то облици сукоба могли потенцијално да се појаве у одређеној организацији. Не треба заборавити да је сукоб интерактивни друштвени процес и да због тога никако не сме бити занемарена социологија, како приликом његовог објашњења, тако и приликом долажења до неког практичног решења.

ЛИТЕРАТУРА

Baumgartner, M. P. (1984). Social Control From Below. In: D. Black (ed.), *Toward a General Theory of Social Control*. Orlando: Academic Press.

Baumgartner, M. P. (1992). Violent Networks: The Origins and Management of Domestic Conflict. In: Felson, R. B. and J. Tedeschi (eds.), *Violence and Aggression: The Social Interactionist Perspective*, pp. 203–231. Washington, DC: American Psychological Association.

Black, D. (1984). *Toward a General Theory of Social Control*. Orlando: Academic Press.

Black, D. (1990). The Elementary Forms of Conflict Management. In: M. J. Lerner (ed.), *New Directions in the Study of Justice, Law, and Social Control*. New York: Plenum Press.

Black, D. (1993). *The Social Structure of Right and Wrong*. San Diego: Academic Press.

Black, D. (1995). The Epistemology of Pure Sociology. *Law & Social Inquiry* 20 (3): 829-870.

Black, D. (2004). The Geometry of Terrorism. *Sociological Theory* 22 (1): 14–25.

Black, D. (2010). *The Behavior of Law*. Bingley, England: Emerald.

Black, D. (2015). The Beginning of Social Time: An Interview with Myself. *International Journal of Law, Crime and Justice* 43: 382-395.

Božić, S. i S. Kuti. (2012). „Čista sociologija“ i „prljavi poslovi“: mogućnost objašnjenja korupcije primjenom Blackove paradigme. *Revija za sociologiju* 42 (2): 187–211.

Campbell, B. (2009). Genocide as Social Control. *Sociological Theory* 27(2): 150–172.

Durkheim, E. (1984). *The Division of Labour in Society*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire RG21 2XS and London: The Macmillan Press Ltd.

Grosser, T. J., Lopez-Kidwell, V. and G. Labianca (2010). A Social Network Analysis of Positive and Negative Gossip on Organizational Life. *Group & Organization Management* 20 (10): 1-36.

Hollinger, R. C. And J. P. Clark (1983). *Theft by Employees*. Lexington: D.C. Heath and Company.

Horwitz, A. V. (1982). *The Social Control of Mental Illness*. New York: Academic Press.

Janićijević, N. (2008). *Organizaciono ponašanje*. Beograd: Data status.

Lawrence, P. R. and J. W. Lorsch (1967). *Organization and Environment*. Boston: Division of Research, Graduate School of Business Administration, Harvard University.

Malinowski, B. (2013). *Crime and Custom in Savage Society*. New Bruns-

wick and London: Transaction Publishers.

Manning, J. (2012). Suicide as Social Control. *Sociological Forum* 27 (1): 207-227.

Manning, J. (2014). The Social Structure of Homicide-Suicide. *Homicide Studies* 1-20.

Manning, J. (2015). Aggressive suicide. *International Journal of Law Crime and Justice* 43 (3): 326-341.

Michalski, J. H. (2003). Financial Altruism or Unilateral Resource Exchanges? Toward a Pure Sociology of Welfare. *Sociological Theory*, 21 (4): 341-358.

Pondy, L. R. (1967). Organizational Conflict: Concepts and Models. *Administrative Science Quarterly* 12: 296-320.

Renwick, P. (1975). Impact of Topic and Source of Disagreement on Conflict Management Style. *Organizational and Human Behavior* 14: 416-425.

Ross, E. A. (2009). *Social Control: A Survey of the Foundations of Order*. New Brunswick and London: Transaction Publishers.

Salinger, L. M. (2005). *Encyclopedia of White-Collar and Corporate Crime*. London: SAGE Publications.

Senechal de la Roche, R. (1996). Collective Violence as Social Control. *Sociological Forum* 11(1): 97-128.

Tucker, J. (1993). Everyday Forms of Employee Resistance. *Sociological Forum* 8 (1): 25-45.

Tucker, J. (1999). Worker Deviance as Social Control. *Research in the Sociology of Work* 8: 1-16.

Tucker, J. (2002). Becoming a Pure Sociologist. *Contemporary Sociology* 31 (6): 661-664.

Видицки, В. и Пејковић К. (2017). Чиста социологија Доналда Блека – нови оквир за разумевање савременог тероризма. *Култура полиса* 33: 389-403.

Vladan D. Vidicki

University of Novi Sad, Faculty of Philosophy
Serbia

THE CONTRIBUTION OF DONALD BLACK'S THEORY OF SOCIAL CONTROL TO THE UNDERSTANDING OF CONFLICT AT WORK

***Summary:** One of the assumptions of the Donald Black's general theory of the social control is that individuals or social groups have the need to control the behavior of others which they perceived as deviant. Since that law, as (a formal) type of social control, is unequally distributed in social space, certain social actors have to seek for informal types of social control. This paper presents the theory, which has occurred in the framework of pure sociology approach, and which tries to explain informal types of social control in organizations. The significance of this theory is reflected in the fact that, unlike most of the theories in sociology, it examines both horizontal and vertical conflict management and recognizes, in addition to social control from above, the type of control practiced from below, from subordinates to superiors. Therefore, it can be particularly interesting for understanding tensions and conflicts in the organizations of a transitional Serbian society.*

***Key Words:** social control, organizations, conflict at work, deviant behavior, Donald Black*

САДРЖАЈ

Доц. др Ранка Перих Ромић ПОТРЕБА ОДРЖИВОСТИ ДРУШТВЕНИХ И ХУМАНИСТИЧКИХ НАУКА У СВЈЕТЛУ ДРУШТВЕНИХ ПРОМЈЕНА: ОСВРТ НА СОЦИОЛОГИЈУ	5

Лазо Ристић ТРАДИЦИОНАЛИЗАМ И ДРУШТВЕНЕ ПРОМЈЕНЕ	21

Проф. др Драгана С. Захаријевић и Др Милена Л. Јовановић-Крањец УГРОЖЕНОСТ ПОТРЕБА ЗА СИГУРНОШЋУ И СТРАТЕШКО ДЕЛОВАЊЕ	37

Проф. Др Наталија Јовановић и Др Милена Јовановић-Крањец СИГУРНОСТ И БЕЗБЕДНОСТ УЧЕНИКА У ЗАКОНОДАВНИМ ДОКУМЕНТИМА СР СРБИЈЕ	53

Биљана Ч. Милошевић Шошо КОНЦЕПТ ЗАДОВОЉЕЊА ЉУДСКИХ ПОТРЕБА У ОКВИРИМА ПАТОЛОШКОГ ПОНАШАЊА	75

Бисерка Р. Кошарац КУЛТУРНЕ ПОТРЕБЕ И КУЛТУРНА ПОТРОШЊА ПОРОДИЦА У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ	87

Јована Петковић ЉУДСКЕ ПОТРЕБЕ ОМЛАДИНЕ ИСТОЧНЕ ХЕРЦЕГОВИНЕ	97

Др Јована М. Чикић, доцент ЉУБАВ У ПОСТМОДЕРНО ДОБА – САВРЕМЕНА ПОТРЕБА ЗА ИНТИМНОШЋУ И ЊЕНЕ ПОСЛЕДИЦЕ ПО БРАК И ПОРОДИЦУ	113

Милојица М. Шутовић ПОТРЕБЕ, РАД ИЛИ СМИСАО	133

Проф. др Радош Д. Радивојевић и МА Соња С. Пејић СИСТЕМСКЕ ПОТРЕБЕ КАО ПРЕТПОСТАВКА РАЗВОЈА НАУЧНОГ САЗНАЊА	149

Сретен Јелић, професор и Милица Д. Васић, докторанд
ДРУШТВЕНЕ ПРОМЕНЕ И ЉУДСКЕ ПОТРЕБЕ У РУРАЛНИМ
ПОДРУЧЈИМА 165

Валентина, Т. Соколовска и Александар, Томашевић
ОПЕРАЦИОНАЛИЗАЦИЈА ПОЈМА ПОЛИТИЧКЕ ТОЛЕРАНЦИЈЕ.
ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ДРУШТВЕНИХ ПРОМЕНА 181

Владан Д. Видицки
ДОПРИНОС ТЕОРИЈЕ ДРУШТВЕНЕ КОНТРОЛЕ ДОНАЛДА БЛЕКА
РАЗУМЕВАЊУ СУКОБА НА РАДУ 193

СОЦИОЛОШКИ ГОДИШЊАК
БРОЈ 12

РЕЦЕЗЕНТИ

- Проф. др Лазо Ристић, Факултет политичких наука Бања Лука
Проф. др Божо Милошевић, Филозофски факултет Нови Сад
Проф. др Рајко Куљић, Филозофски факултет Пале
Проф. Др Зоран Аврамовић, Филозофски факултет Пале
Проф. др Биљана Милошевић Шоша, Филозофски факултет Пале
Проф. др Бисерка Кошарац, Филозофски факултет Пале
Проф. др Жолт Лазар, Филозофски факултет Нови Сад
Проф. др Јасмина Петровић, Филозофски факултет у Нишу
Доц. др Душко Трнинић, Факултет политичких наука Бања Лука
Доц. др Душан Ристић, Филозофски факултет Нови Сад
Доц. др Далибор Петровић, Саобраћајни факултет у Београду
Доц. др. Ранка Перић Ромић, Факултет политичких наука Бања Лука

UDK 316

СОЦИОЛОШКИ годишњак: Часопис Социолошког друштва Републике Српске / Социолошко друштво Републике Српске; Главни и одговорни уредник Лазо Ристић.- Источно Сарајево: Социолошко друштво Републике Српске, 2017, бр. 12 (Пале: Dis-Company).- 24 cm

Илази годишње.

ISSN 1840-1538

Број 12: 208 стр.

Тираж 200

COBISS.BH-ID 15307536

ISSN 1840-1538

9 771840 153003